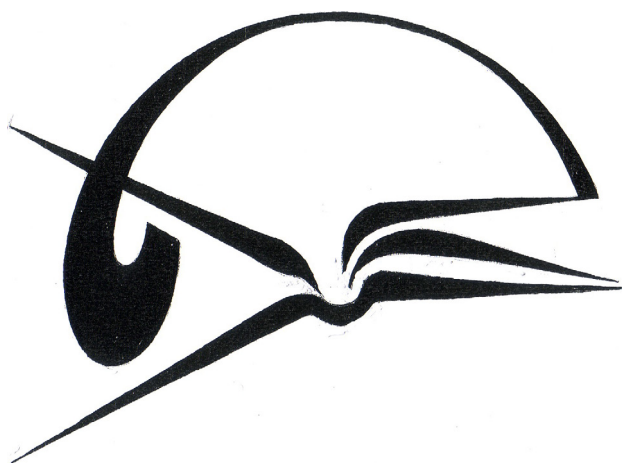


**УПРАВЛЕНИЕ И
ОБРАЗОВАНИЕ**

**MANAGEMENT AND
EDUCATION**



**ХУМАНИТАРНИ И
СОЦИАЛНИ НАУКИ**

**HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES**

**УНИВЕРСИТЕТ
“Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас
Том 17 (4) 2021**

**UNIVERSITY
“Prof. Dr Assen Zlatarov”, Burgas
Vol. 17 (4) 2021**

Главен редактор:
проф. д-р Иван Димитров

Editor-in-chief:
Prof. Dr. Ivan Dimitrov

**Научен борд, гост-редактори,
рецензенти:**

Проф. д-р Вихрен Бузов (България)
Проф. д-р Радослав Радев (България)
проф. д-р Марияна Парзулова (България)
Проф.дин Калин Порожанов (България)
Проф. Миечислав Покорски (Полша)
Доц. д-р Николай Атанасов (България)
доц. д-р Михаил Проданов (България)
доц. д-р Диана Циркова (България)
доц. д-р Ирена Левкова (България)
доц. д-р Ирина Альошина (Русия)
доц. д-р Гита Йовчева (България)
доц. д-р Пенка Пеева (България)
доц. д-р Валентин Китанов (България)
доц. д-р А.Баран Дурал (Турция)

**Scientific Board, Guest Editors and
Reviewers:**

Prof. Dr. Vihren Bouzov (Bulgaria)
Prof. Dr. Radoslav Radev (Bulgaria)
Prof. DrSc Mariana Parzulova (Bulgaria)
Prof. DrSc Kalin Porozhanov (Bulgaria)
Prof. Mieczysław Pokorski (Poland)
Assoc. Prof. Dr. Nikolai Atanasov (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Mihail Prodanov (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Diana Tsirkova (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Irena Levkova (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Irina Aleshina (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Gita Yovcheva (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Penka Peeva (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. Valentin Kitanov (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr. A.Baran Dural (Turkey)



© Управление и Образование
ISSN 13126121

Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Ул. „Проф. Якимов”, 1
Бургас 8010, България



© Management and Education
ISSN 13126121

Prof. Dr Assen Zlatarov University
1 “Prof. Yakimov”, Str.
Burgas 8010, Bulgaria

CONTENTS

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

WILSON'S PRINCIPLES SOCIETY A Baran Dural, Emine Akgün	7
DEVELOPMENT OF THE POLITICAL THEATER IN THE OTTOMAN STATE: POLITICAL DISCOURSE IN THE TRADITIONAL IMPROVISED THEATRE A. Baran Dural	14
GLOBAL PROBLEM, NATIONAL SOLUTION: HEALTH Osman Sümer, Egnar Özdikililer	20
CHALLENGES LYING AHEAD OF STRATEGIC GOVERNANCE OF HIGHER EDUCATION IN BULGARIA IN THE NEW DECADE (STRATEGY FOR DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF BULGARIA 2021-2030) Iskra Mileva	24
ABOUT RELIABILITY OF INFORMATION AND DIGITAL PERSONALITY – PROBLEMS OF DIGITALIZATION AND MANAGEMENT Nikolay Atanasov	36
KING BORIS III – SAVIOR OR EXECUTIONER OF THE JEWS IN KINGDOM BULGARIA AND THE TEMPORARILY ADMINISTERED TERRITORIES DURING WORLD WAR II: HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL NOTES Andrey Popatanasov	46
SOCIAL, EMOTIONAL AND INTERCULTURAL COMPETENCIES IN SOCIAL WORK Zhaneta Tsoneva	55
THE PRINCIPLE OF EQUAL TREATMENT IN THE JURISDICTION OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION Aleksandra Valcheva	61
EMOTIONAL INTELLIGENCE - KEY TO SUCCESS AND A POWERFUL WEAPON IN THE MANIPULATOR'S HANDS Elitsa Ntountoulaki, Radina Mavrodieva, Angel Tenev, Kristina Kilova	69
SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES OF THE COVID-19 PANDEMIC Veselina Ivanova	74
THE FUNCTIONAL COMMUNITIES IN THE SOCIETY Veselina Ilieva	81
RISK AND RISK BEHAVIOUR IN ECONOMY FROM THE PERSPECTIVE OF THE PSYCHOLOGIST Irena Levkova	86
ON “LAST” DISCOVERED IMPERIAL MOSAIC IN THE CONSTANTINOPLE HAGIA SOPHIA (PRELIMINARY REPORT) Alexander Stankov	91
ASSERTIVENESS OF SOCIAL WORKERS Siyana Kokova, Boryana Levterova	96
EMOTIONAL AND PHYSICAL CONDITION OF PEOPLE DIAGNOSED WITH CANCER Aneta Rasheva, Lilia Perusanova-Pavlova	100
PLACE AND ROLE OF TOBACCO ON BULGARIAN LANDS DURING 17TH-19TH CENTURY: MAIN HIGHLIGHTS Valentin Kitanov	108

LEARNED HELPLESSNESS AS A MODEL OF DEPRESSION Nelly Koleva	115
EFFECTS OF PSYCHOLOGICAL RESISTANCE ON STUDENTS Nelly L. Koleva	122

СЪДЪРЖАНИЕ

ХУМАНИТАРНИ И СОЦИАЛНИ НАУКИ

ОБЩЕСТВО НА БАЗАТА НА ПРИНЦИПИТЕ НА УИЛСЪН Баран Дурал, Емине Акгюн	7
РАЗВИТИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ТЕАТЪР В ОТМАНСКАТА ДЪРЖАВА: ПОЛИТИЧЕСКИ ДИСКУРС В ТРАДИЦИОННО ИМПРОВИЗИРАНИЯ ТЕАТЪР Баран Дурал	14
ГЛОБАЛЕН ПРОБЛЕМ, НАЦИОНАЛНО РЕШЕНИЕ: ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ Осман Сюмер, Егнар Йоздикилилер	20
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД СТРАТЕГИЧЕСКОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ В НОВОТО ДЕСЕТИЛИТИЕ (СТРАТЕГИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА ВИСШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ 2021-2030 Г.) Искра Милева	24
ЗА НАДЕЖНОСТТА НА ИНФОРМАЦИЯТА И ЦИФРОВАТА ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ – ПРОБЛЕМИ НА ЦИФРОВИЗАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ Николай Атанасов	36
ЦАР БОРИС III – СПАСИТЕЛ ИЛИ ПАЛАЧ НА ЕВРЕИТЕ В ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ И ВРЕМЕННО АДМИНИСТРИРАНИТЕ ТЕРИТОРИИ ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА: ИСТОРИЧЕСКИ И ПСИХОЛОГИЧНИ БЕЛЕЖКИ Андрей Попатанасов	46
СОЦИАЛНИ, ЕМОЦИОНАЛНИ И МЕЖДУКУЛТУРНИ КОМПЕТЕНЦИИ В СОЦИАЛНАТА РАБОТА Жанета Цонева	55
ПРИНЦИПЪТ НА РАВНО ТРЕТИРАНЕ В ПРАВОТО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ И ЮРИСПРУДЕНЦИЯТА НА СЪДА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ Александра Вълчева	61
ЕМОЦИОНАЛЕН ИНТЕЛЕКТ - КЛЮЧ ЗА УСПЕХА И МОЩНО ОРЪЖИЕ В РЪЦЕТО НА МАНИПУЛАТОРА Елица Нтаутулаки, Радина Мавродиева, Ангел Тенев, Кристина Килова	69
СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПОСЛЕДИЦИ ВСЛЕДСТВИЕ НА ПАНДЕМИЯТА COVID-19 Веселина Иванова	74
ФУНКЦИОНАЛНИТЕ ОБЩНОСТИ В СОЦИУМА Веселина Илиева	81
РИСК И РИСКОВО ПОВЕДЕНИЕ В ИКОНОМИКАТА –ГЛЕДНА ТОЧКА НА ПСИХОЛОГА Ирена Левкова	86
ЗА "ПОСЛЕДНАТА" РАЗКРИТА ИМПЕРАТОРСКА МОЗАЙКА В КОНСТАНТИНОПОЛСКАТА "СВ. СОФИЯ" (ПРЕДВАРИТЕЛНО СЪОБЩЕНИЕ) Александър Станков	91
АСЕРТИВНОСТ НА СОЦИАЛНИТЕ РАБОТНИЦИ Сияна Кокова, Боряна Левтерова	96
ЕМОЦИОНАЛНО И ФИЗИЧЕСКО СЪСТОЯНИЕ НА ХОРА С ДИАГНОЗА ОНКОЛОГИЧНО ЗАБОЛЯВАНЕ Анета Рашева, Лилия Перусанова-Павлова	100

ОСНОВНИ АКЦЕНТИ ВЪРХУ МЯСТОТО И РОЛЯТА НА ТЮТЮНА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVII – XIX В. Валентин Китанов	108
ЗАУЧЕНА БЕЗПОМОЩНОСТ КАТО МОДЕЛ НА ДЕПРЕСИЯ Нели Колева	115
ЕФЕКТИ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКА УСТОЙЧИВОСТ ВЪРХУ УЧАЩИТЕ Нели Колева	122



WILSON'S PRINCIPLES SOCIETY

A. Baran Dural,- Emine Akgün

ОБЩЕСТВО НА БАЗАТА НА ПРИНЦИПИТЕ НА УИЛСЪН

Баран Дураал, Емине Акгюн

ABSTRACT: *The social engineering that America tried to do on Ottoman society comes to light during the Wilson period. Apart from the conditions of the period, the principles (Fourteen Points) that Wilson prepared (Wilsonism Principles) with his academic identity attracted the attention of many intellectuals and aroused sympathy. A journalist that the intellectuals managed to send to the Sivas Congress, Mr. Browne's influence is also undeniably important. In his work, Falih Rifki (Atay) reveals his surrender to mandater regardless of America, against England or France within Yahya Kemal's words "Oh, only one can take us altogether ..." (Atay, 1980: 202). On the other hand, Rauf Ahmet Bey, who handles the issue of the mandate in his newspaper, argues that the establishment of an Anatolian state which is centered in Istanbul and also includes Edirne. And America should undertake the protection of this state (Duman, 2004: 588). In the end without being offended by the US and the intellectuals in the country, and even many people who supported the American mandate participated in the national struggle, the mandate debate acted as a great way of making politics for Turkish civilian leaders. The Debate collapsed by the harsh reaction of Mustafa Kemal.*

Keywords: Wilson Principles, Association of Wilson Principles, Ankara governments, Istanbul governments, mandate issue.

Introduction

Turkish Intellectuals' View on Mandateism

The social engineering that America tried to do on Ottoman society comes to light during the Wilson period. Apart from the conditions of the period, the principles that Wilson prepared with his academic identity attracted the attention of many intellectuals and aroused sympathy. The fact that the Wilson Principles Society, which advocates American mandate, started to operate in this axis and its founding staff consisted of journalists and writers stands out as a proof of this (Duman, 2004: 586).

Defense reasons of American mandate among Turkish intellectuals appear in different ways. In

his work, Falih Rifki (Atay) reveals his surrender to mandater regardless of America, England or France within Yahya Kemal's words "Oh, only one can take us altogether ..." (Atay, 1980: 202). On the other hand, Rauf Ahmet Bey, who handles the issue of the mandate in his newspaper, argues that the establishment of an Anatolian state which is centered in Istanbul and also includes Edirne. And America should undertake the protection of this state (Duman: 588).

Considering his experiences, Refik Halit Karay did not approach the National Struggle positively and did not hesitate to write political articles against both the National Struggle and the leaders of the struggle for this purpose.¹ With this behavior, he took his place among those who were

¹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu expresses Refik Halit's attitude towards the National Struggle in his memoirs in a different way: 'He... has never been troubled by the Freedom and Entente ringleaders who collaborated with the enemy... But let's see, his political situation, his stubbornness against the War of Independence in Anatolia due to a misinterpretation could be regarded as related to such a complex. Because, in his opinion, this war was not a real war of liberation, but a sibling fight, a strangling of siblings by the Unionists to come back to power.' (Karaosmanoğlu, 1969: 85).

Refik Halit also uses the following statements about Mustafa Kemal after a long hiatus: 'I am against everything in life. But this course of action of mine has always been misunderstood. I have never been against Atatürk. More precisely, we both got each other wrong. I am opposed to İttihat Terakki. My opposition to Atatürk comes from there. I stayed away because he was working with İttihat Terakki. When he moved away from them after a while, I came to him ...' (Çölaşan, 1998).

sent into exile at a later date (Karakılçık, 2014: 107).

Halide Edip and Ahmet Emin Yalman also stated that they did not approach Atatürk's cooperation with America negatively. By referring to the principles he put forward, Yalman uses the expressions '... *The Congress of Sivas expressed the same opinion within the National Pact and asserted the necessity of ensuring the negotiation and cooperation of a foreign nation. This foreign nation was America. They did not use its name directly.*' (Yalman, 1997: 392).

Halide Edip, on the other hand, expresses the feelings of the people towards America in this period as an incident in Erzurum Congress. "*Here, Mustafa Kemal Pasha spoke of the necessity of a great state that has no eyes on Turkish lands to help us economically, technically and politically. At that time, since England, France and even Italy had occupied Turkish lands, it was felt that this offer meant America.*" (Adıvar, 1998: 21-22).

Establishment and

Purpose of the Association

The association was established in the last months of 1918. It is understood from the letters which sent to the French Prime Minister Clemenceau and American President Wilson. Its actual establishment coincides with December 4, 1918 as the exact date, and it is known that it was announced to the public in newspapers two days later. The date in the official foundation petition was recorded as January 14, 1919, and the place of establishment as Nuruosmaniye-Istanbul (Tunaya, 1984: 245) (Üçer, 2008: 144).

Members of the Association

Halide Edip (Adıvar) is the person who was effective in establishing the society by putting forward the idea of American mandate. In the formation of Halide Edip's idea, Dr. Calep Frank Gates² who is the director of the Robert College and her close friend has an important role. This person introduced Halide Edip to the boards coming from America and strengthened his mandate ideas.³ (Tevetoğlu, 1998: 182).

In addition, Halide Edip met with Americans who came to the country even while studying at Robert College. She describes these acquaintances in her work as follows: '... *Philip Brown⁴ came to the school. The teachers introduced me to him. He used to come to the school often and call me, find and talk.*' And another is '... *when Miss Prime, the managing director of the college, offered to take an American yacht to visit the Bosphorus in those days, I accepted without thinking and went.*' (Adıvar, 2000: 130).

Halide Edip describes the people who were active in the establishment of the society, including Dr. Gates: "*The Wilson Principles, which had a strong influence all over the world and gave some hope to the defeated nations, had a great impact on us, and the Wilson Principles Society was founded by well-known writers and lawyers from Istanbul.*" (Adıvar: 22).

In the official petition submitted to the Ministry, the founder of the organization were Halide Edip (Adıvar) who was the well-known woman writer of the period, Dr. Celaleddin Muhtar (Özden) who was the minister of food and agriculture, Erzurum deputy Hüseyin Avni⁵ and Ali Kemal Beyler, who was known for his

² Dr. Calep Frank Gates was born in Chicago in 1857. After completing his theological studies at the age of 24, he has been offered Turkey tasks. Accepting the offer, Dr. Gates came to Turkey with the American delegation and he was missionary in Mardin for 20 years and learned Turkish and Armenian in this process. He was appointed as the director of Robert College in 1903 and remained in this position for 29 years. In addition, he undertook the consultancy of Admiral Bristol, one of the representatives of the American delegation in Lausanne in 1922 (Sümer, 1964: 233).

³ Dr. Gates' thoughts, which are the basis of Halide Edip's ideas, about the country as a whole of the American mandate are as follows his letter to Wilson: 'In my opinion, the essence of the Near East issue is not Armenians but Turks. The attention of the Peace Conference should be drawn to ensuring a good form of administration for the Turks rather than the

liberation of the Armenians and Greeks from Turkish rule. The establishment of an Armenian state in a place where more than half of the population is Turkish and the presence of a Turkish state in the old way next to the new state to be established can be of little benefit ... Turks suffer from bad administration. First of all, let the Peace Conference gather your thoughts on this point. How do we establish a government in Turkey?' (Sümerian: 235-236). Halide Edip's views which support Dr. Gates ideas as follows: Dr. Gates, the greatest indication of foresight, was stating in an article... Unfortunately, Dr. Gates couldn't get his words heard at the peace conference in Paris "(Adıvar: 18-19).

⁴ Philip Marshall Brown is an American diplomat and educator.

⁵ Although it is not certain who Hüseyin Avni was, Mine Erol predicts that he was the Erzurum deputy in the First Assembly (Erol, 1997: 35).

opposition to the National Struggle. The Board of Directors of the Association consists of Halide Edip (Adıvar), Refik Halit (Karay), Hüseyin, Ali Kemal, Ragıp Nurettin. It is possible to list the other members of the association with the titles of chief writer as Celal Nuri (İleri), Necmeddin Sadık (Sadak), Cevad, Mahmud Sadık, Ali Kemal, Yunus Nadi (Abalıoğlu) and Ahmed Emin (Yalman) (Tevetoğlu: 156-157).

The Aims of the Mandate Supporters

Refik Halit (Karay), one of the administrative founders of the association, describes the meetings held on the upper floor of Vakit Newspaper at the time of its establishment as follows: *"Three days later, the Board of Directors gathered in the same room (Wilson Principles Association): Ali Kemal was still in it and he was the lead author of Sabah, who does not like listening to conversation, was listening to Halide Edib Hanım's speech with utmost sincerity and with all ears. This was perhaps for the first time in his life and out of his habit. What was the original chapter of this Society? Although I was one of them, I swear to God, I had a clear idea about this; let me tell you the truth, I had no idea..."*⁶(Karay, 2009: 110).

After the meetings, the Society of Wilson Principles published a two-part declaration on 6 December 1918. In the first part of the declaration, it is emphasized that Turkey must proceed with reliable steps and achieve a specialized administration in order to have an important position in the world. In the second part, it was emphasized that there should be no separation of religion and nation in the presence of the state and that happiness-allocating conditions should be introduced to all people (Erol: 38). Therefore, they declared that they were in favor of implementing a "training and guidance system" of 15 or 25 years within the help of America. It was the goal that Turkey did not lag behind other states. The declaration was reported to representatives of all victorious states (Yalman: 392).

Therefore, the Society believes that the Ottoman State which could not keep up with the period and It has to get rid of these adverse conditions. So, It needs a force to reform in many areas. This force is a foreign state and also America. (Tunaya: 246-247).

In the second part, the nine items⁷ in which the conditions are listed in the making of innovations that provide happiness. Sina Akşin draws attention to the fact that there are some contradictions among these nine items. While the first article includes the protection of the sovereignty and constitutionalism, the ninth article stipulates 'decency and guidance' in the context of 25 years of international neutrality. Akşin believed that this situation could be explained by 'lesser evil', as stated by Halide Edip (Akshin: 264). Tarık Zafer Tuna also states that the issue proposed by the society is not a administrative tutelage but also this situation can be expressed as a term education or guardianship (Tunaya: 247).

Wilson Principles as a New Proposal for "Everyone"

It is possible to list the people who are active in the activities of the Wilson Principles Association as Halide Edip (Adıvar), Ahmet Emin (Yalman), and Rauf Ahmet Bey. These three names, who are passionate about spreading the purpose of the society with the activities they carry out mostly through the press, are of great importance (Erol: 65).

Zekeriya Sertel, who is among the people Halide Edip sent to America for education purposes, makes the following description about her: *'When I was in the "Bekirağa Company", my wife Sabiha had a relationship with Halide Edip and started secret activities alongside her. Halide Edip had not been involved in politics until then, but now she gave herself to politics like everyone else. On the one hand, she was in contact with the hidden resistance movements and on the other hand she was trying to get America's help.'* (Sertel, 2001: 82-83).

Ahmet Emin (Yalman), on the other hand, focused on foreign policy rather than domestic politics in his articles, and especially focused on the different position of America after the war. For this reason, Ahmet Emin, who managed to attract the attention of university students and educators, answered the questions asked by the lecturers about the society by underlining that he was not a manager and founder. So much so that Ahmet Emin's articles constituted an important source for monitoring the development of the society for that period (Üçer: 152-155).

⁶ There is an indifferent attitude here. The reason for Karay's indifferent attitude will be discussed later.

⁷ All of the items are in Mine Erol's work which is named 'The Issue Of The American Mandate In Turkey'. Located at 37-38 pages.

Tunaya states that there is no information and document about this association's dealing with organization and election issues. However, he states that this society, which carries out its activities without a specific media organ, is subjected to both positive and negative comments in the press (Tunaya: 247).

On the other hand, there have been critics of the Wilson Principles Society. One of them is the Minber newspaper. The articles of 'A baseless building' and 'Is it right to asylum in America in the face of European competition?', which penned by Ismail Hami in the newspaper, include criticism directed at the society.

There have been some breaks from the Association in terms of ideas. For example, anti-İTC and anti-National Struggle people such as Ali Kemal and Refik Halit, who were members of the society, moved away from the ideas of the Wilson Principles Association. They started to move in the line of England with the strengthening of the Freedom and Entente Party (Üçer: 156-158).

During this period, Sertel describes Halide Edip's intensity with the following statements: 'Halide Edip was working on several fronts at that time. On the one hand, she was trying to instill hope in the people by giving fiery speeches at rallies and meetings, she was fighting against the occupation forces. On the one hand she was defending the American mandate. She was also collaborating with the organization led by the pediatrician Esat Pasha. She also established relationships with secret organizations working to save the country.' (Sertel: 83)

The End of the

Wilson Principles Society and Its Effects

It would not be right to suspect the goodwill and sincerity of Halide Edip, who stated that she was trying and aiming to save the country from the bad situation while the association was established. Although Halide Edip thought that she served a correct purpose on her own axis as of that period, she was unable to gather under one roof the intellectuals who had a common idea about mandate but had different solutions. For this reason, the society could only operate in a short period of two months. Because American professors such as Howard Reed, who made small researches about the society, stated that the society was ineffective (Sertel: 82) Tunaya: 248).

It is seen that after the closure of the association, the intellectuals personally continued to write about the issues related to American mandate. Although there was a decrease in the

writings on the idea of mandate for a while, this idea came to the agenda again with the occupation of Izmir. The subject that is the focus of the Allied Powers after the occupation is the mandate of Istanbul and Armenia. In particular, France and Britain insist on America to assume mandate, and they express that they will immediately submit this mandate to the Congress as a result of the decision of the American Representatives Board. The reason for this behavior is the concern of a war in Europe again due to the problems that may arise while sharing Istanbul among themselves. So much so that the solution proposals are gathered on the mandate of America (Karabulut, 2016: 6).

Mustafa Kemal's Attitude towards Mandate Problem in Congresses

The occupation of Izmir has an important role in Mustafa Kemal's decision to organize congresses in Erzurum and Sivas. First of all, in the congresses held in Erzurum and then in Sivas, one of the main issues (especially the subject of great discussion of the Sivas congress) was the mandate problem. In this process, Mustafa Kemal did not find the opinions of Turkish intellectuals who put forward the solution of British protection or American mandate for the liberation of the country. He pursued to be able to create "*a new Turkish State based on national sovereignty unconditionally*" and went to Samsun for this purpose (Eyyüpoğlu, 1997: 112).

Mandate Debate in Erzurum Congress

Halide Edip (Adivar) welcomed Mustafa Kemal's taking the leadership of the national struggle. Because Halide Edip thinks that she can convince Mustafa Kemal about the mandate. Sertel expresses the happy states of Halide Edip as follows: "*We visited Halide Edip in Beyazıt, Feyziye School. She was happy. She was laughing. Her first word was to give us the following good news: - Today, Mustafa Kemal moved to Samsun to cross to Anatolia. Now the national resistance movement has found its leader. We can expect promising news from now on.*" (Sertel: 83).

Letters have started to be drawn to the important people who involved in the National Struggle about the mandate. Some of these letters were transmitted intensively to Kazım Karabekir in June. In his work, Karabekir stated as follows: "*Both during the congress and even after the announcement of the decisions taken, it has been continued that there is no solution other than the acceptance of the American mandate from Istanbul and Sivas by some reputable people. M.*

Kemal Pasha sent a lot of correspondence on this issue..." (Karabekir, 1951: 87-88).

Regarding this issue, Karabekir conveyed the necessity to finalize the mandate issue to Mustafa Kemal: *"In my opinion, the nation could gain prosperity and become even richer in time by saving the nation's wealth, avoiding all kinds of waste and working well with goodwill, that is, entering into a competent and de facto nation. However, it was certain that a nation that lost its independence by any means would lose its identity and existence ..."* Based on this, Mustafa Kemal stated that the mandate issue will be discussed in Sivas (Karabekir: 88). Although it states that the issue will be discussed in Sivas, there is also the article *"mandate and protection cannot be accepted"* among the decisions taken at the Erzurum Congress (Atatürk-I: 88).

Letters continued to arrive after the Erzurum Congress. The most striking of these letters and the best defense is 'the letter of Halide Edip'⁸ dated 10 August 1919. While Halide Edip listed the reasons for the acceptance of the American mandate in the letter, she stated that she was with Mustafa Kemal in this struggle at the end of the letter and that she could even send an American journalist to the Sivas Congress (Atatürk-I: 129-133).

The Pickpoint of Mandateism: Sivas Congress

Mazhar Müfit Kansu handles mandatory demands in three stages: *"First stage: Bekir Sami Bey's telegrams from Amasya and the answers given to him by Mustafa Kemal Pasha. The second phase: the situation in Istanbul and the letter of Halide Edip, the attempts and decisions of the parties and the "the politicians of the Ottoman". The third phase: thoughts and the attitude of Mustafa Kemal Pasha, Rauf Bey and his friends, the situation of the Representative committee and its behaviours form the first day to this day"* (Kansu, 1997: 178). Particularly what happened at the Sivas congress left Mustafa Kemal in astonishment.

The advocates of the American mandate wanted the Sivas congress to be convened as soon as possible so that a national congress and mandate decision were taken while the King-Crane Delegation was in the country, and therefore they tried to delay the return date of the delegation. This was not possible as the delegation left the country on 21 August 1919. However,

Louis Edgar Browne, alleged to be a journalist or an intelligence officer, was able to attend the Sivas congress (Akşin: 289-290).

The mandate debates that took place in the Sivas congress almost occupied the agenda of this congress. First of all, 25 people, including İsmail Fazıl Pasha, İsmail Hamdi and Bekir Sami, who demanded the US mandate, submitted a memorandum to the presidency. However, before allowing the delegates to speak, Mustafa Kemal Pasha made statements about Mr. Browne himself and stated in particular that he did not participate in the congress in an official capacity and that he was not even aware of the word mandate (Goloğlu, 2006: 74).

Mr Brown at Sivas

Although Mustafa Kemal made such a statement, Mr. Browne was the center of attention of the congress and even he was regarded as an American representative (Erol: 95). He followed the events seriously and took notes as all the mandate debates flared up. In this process, the speeches started with Vasıf Bey in the congress and continued with the speeches of Macid Bey, Bekir Sami Bey, İsmail Fazıl Pasha, Hami Bey and Refet Pasha. These speeches gradually increased the support in favor of the mandate. For this reason, Mustafa Kemal frequently interrupted the sessions and tried to change the opinions of the delegates by distributing the people who defended independence among the groups.

For those who stubbornly defend the American mandate, Mustafa Kemal made a speech to those who gathered in his room and on the day of the congress: *"-How can our friends from Istanbul still insist on this mandate issue and try to make them believe that it is not "breaking independence"? " He said, he was rightly sorry. And ... he said: "Those in Istanbul and those here are humble and sick people. They act with the pain of losing their courage and hope under the pressure of foreign occupation and in a morbid state of mind. There is no other explanation for this. What can be imagined more naturally than a nation seeking its right to freedom and shedding the last drop of blood if necessary? Of course, it is the preference of the lord to die masterly and heroically instead of living as the children of an honorable, unintelligent, captive nation. What strange logic is it to not understand this?"* (Kansu: 247).

⁸ Tevetoğlu claims that the person who delivered Halide Edip's letters to Erzurum and Sivas congresses

and to Mustafa Kemal Pasha was Kara Vasıf Bey (Tevetoğlu: 184).

A Proposal to the USA about the Sincerity of the Congress

After all these debates held at the congress, Atatürk's statement about the conclusion in The Speech: *'... It was Rauf Bey who offered the remedy again: "In order to correct the flow of thought created by the negative propagandas that have been made against us for years in America; first of all, a delegation from the American Congress must be invited to examine our country and see the truth."* This proposal was accepted unanimously. Although I remember that a letter was written in this way with the signatures of the Congress Presidential Board, I do not remember very well whether this letter was sent or not. Moreover, I did not attach special importance to this letter.⁹ (Atatürk-I: 129-133).

Another remarkable point at the Sivas congress was that although Mustafa Kemal personally criticized mandatory harshly, he did not make a move at the congress. Mustafa Kemal's attitude that he ignored about whether he signed the letter to be sent to America with the decision taken at the end of the congress is essentially considered as a tactic and interpreted from two angles. The first tactic is to intimidate the palace that focuses on British politics and seeks a remedy in it, and the second is to resolve the mandate issue duly in order not to offend America in this process (Dural, 2014: 200).

Istanbul Governments' Policy

In the process of mutual transmission of the letters, first of all, Browne's letter caused Fuat Pasha to appear before the sultan Vahdettin and caused the fall of the government of Damat Ferit.¹⁰ Subsequently, it was revealed that America did not have the idea that the country's intellectuals defended before the mandate. America aimed to govern the Ottoman Empire by dividing it into three parts rather than ruling it as a whole (Dural: 200).

In this way, it was initially desired to create a positive atmosphere for the United States and the friendship was tried to be established in relations. It was shown that foreign people were also given importance in the country and the problem of mandate was largely eliminated thanks to the

tactics applied by Mustafa Kemal before the intellectuals were cooled from the war of independence. Due to the events of this process, the mandate defenders gradually began to change their minds. So much so that Halide Edip, who worked hard for the American mandate, even took part in the ranks of the national struggle (Erol: 103).

Conclusion: Wilson Principle's as a Way of "Making Politics"

Woodrow Wilson has succeeded to sit on the world's agenda with the Wilson Principles, which America has put forward by breaking the loneliness policy that has been implemented for many years. Behind the scenes of the principles that were written and introduced to bring peace to the world apparently are different, and the interests of the states that won the First World War were acted on every issue. In this process, Ottoman relations with the United States, which existed in a commercial context in the past, have changed shape and there has been a political interaction through conferences, letters and delegations rather than commercial.

Many articles were written for and against the Wilson Principles during this period, when the effectiveness of press activities greatly increased. Considering that the American mandate is the demand of the intellectuals, the press channel appears as the main actor in conveying the ideas and thoughts of the intellectuals.

On the other hand, among the reasons for the preference of American mandate, first of all, Wilson Principles (although there are some articles against it) lies in the importance of press. In addition to this, other reasons can be lined up; Its activities in the country of American missionaries, America's perception that a request for land from the Ottoman Empire, America had no expectations from Turkey and can therefore be better manage the administrative structure of the cosmopolitan Ottoman compared to other countries.

For this purpose, many letters to Mustafa Kemal caused the issue to be discussed in detail in Erzurum and Sivas congresses. A journalist that the intellectuals managed to send to the Sivas

⁹ For those defending the American mandate, the letter to be sent to the American Congress was very satisfying and pleased (Erol: 95).

¹⁰ Ahmet Emin (Yalman) told the event as follows: 'Finally, a letter written to the Sultan about the decisions of the Erzurum and Sivas congresses and the reasons for the liberatory movement in Anatolia,

through Mr. John Brown, the reporter of the Daily News newspaper published in Chicago, and Samsun with an American torpedo. He was given the nickname "Deli" to Müşir Fuad Pasha because of his courage and honesty, and he broke Damad Ferit's strength, almost broke the doors of the palace, went to the Sultan and gave the letters. (Yalman: 453).

Congress, Mr. Browne's influence is also undeniably important. In addition, with the tactics applied by Mustafa Kemal, who had a great attitude towards the American mandate, the mandate issue was resolved without any major

REFERENCES

- 1- Adıvar, Halide Edip (2000), *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul, Özgür Yayınları.
- 2- Adıvar, Halide Edip (1998), *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul: Cumhuriyet.
- 3- Akşin, Sina (1976) *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)*, İstanbul: Kültür Yayınları.
- 4- Atatürk, Mustafa Kemal (2019), *NUTUK-I*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- 5- Atay, Falih Rıfkı (1980), *Çankaya*, İstanbul: Bateş.
- 6- Çölaşan, Emin (1998), *'Refik Halit Siyaseti Anlatıyor'*, <https://www.hurriyet.com.tr/refik-halit-siyaseti-anlatiyor-39053432> ET: 08.05.2020
- 7- Duman, Selçuk (2004), *Mütareke Döneminde Amerikan Mandaterliği Tartışmaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XX, Sayı: 59, Ankara: ATAM.
- 8- Dural, A. Baran (2014), *Atatürk ve Liderlik*, Edirne: Paradigma Akademi.
- 9- Eroğlu, Ferhat (2016), “Yunus Nadi- Hayatı ve Eserleri (1879-1924)”, Yayımlanmamış Ankara Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi: Ankara.
- 10- Erol, Mine (1972), *Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi (1919-1920)*, Giresun: İleri Basımevi.
- 11- Eyyüpoğlu, İsmail (1997), *'Erzurum Kongresi ve Manda Meselesi'*, Atatürk Dergisi, Cilt:2, Sayı:1, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad/issue/2356/30192> ET: 13.05.2020
- 12- Goloğlu, Mahmut (2006), *Millî Mücadele Tarihi-II*, Sivas Kongresi, Türkiye İş Bankası, İstanbul: Kültür Yayınları.
- 13- Kansu, Mazhar Müfit (1997), *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, Cilt-I, Ankara: TTK.
- 14- Karabekir, Kazım (1969), *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: Türkiye.
- 15- Karabulut, Sezen (2016), *'Amerikan Basınında İzmir Şehrinin Yunanistan Tarafından İşgali'*, Belgi, Sayı:11, [http://static.dergipark.org.tr/article-](http://static.dergipark.org.tr/article-download/f9fe/f933/8a59/imp-JA24UB39NJ-0.pdf?)

problems and without being offended by the US and the intellectuals in the country, and even many people who supported the American mandate participated in the national struggle.

[download/f9fe/f933/8a59/imp-JA24UB39NJ-0.pdf?](http://static.dergipark.org.tr/article-download/f9fe/f933/8a59/imp-JA24UB39NJ-0.pdf?) ET: 13.05.2020.

- 16- Karakılıç, Selçuk (2014), *'Refik Halit Karay'*, <http://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2014/08/20140829.pdf>, ET: 08.05.2020
- 17- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1969), *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, Ankara: Bilgi.
- 18- Karay, Refik Halit (2009), *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- 19- Sertel, Zekeriya (2001), *Hatırladıklarım*, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- 20- Sümer, Mine (1964), *'Robert Kolej Müdürü Dr. Gates'in Paris Sulh Konferansı Dolayısı ile Gönderdiği Bir Mektup'*, Türk Tarih Araştırmaları Dergisi, <http://static.dergipark.org.tr/article-download/4c77/fcb9/a740/JA97VH27AJ/5cb44e73da1ae77a4f0058ee6ac993c31064c5e0e0a74.pdf?> ET: 10.05.2020
- 21- Tevetoğlu, Fethi (1988), *Millî Mücadele Yıllarında Kuruluşlar*, Ankara: TTK.
- 22- Tunaya, Tarık Zafer (1984), *Türkiye’de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi-II (1918-1922)*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- 23- Üçer, Sırrı Emrah (2008), “Mütareke Döneminde Osmanlı Kamuoyunda Amerikan İmgesi ve Tesiri (Eylül 1918-Mayıs 1919)”, İstanbul Üniversitesi SBE Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- 24- Yalman, Ahmet Emin (1997), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A. Ş.A. Baran DURAL

Prof. Dr. TC Trakya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Administration, Balkan Yerleskesi, IIBF. Merkez/Edirne-mail: b_dural@yahoo.com

Emine AKGUN:

Master Students at TC Trakya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Administration, Balkan Yerleskesi, IIBF. Merkez/Edirne-mail: emineakgun@trakya.edu.tr



DEVELOPMENT OF THE POLITICAL THEATER IN THE OTTOMAN STATE: POLITICAL DISCOURSE IN THE TRADITIONAL IMPROVISED THEATRE

A. Baran Dural

РАЗВИТИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ТЕАТЪР В ОТМАНСКАТА ДЪРЖАВА: ПОЛИТИЧЕСКИ ДИСКУРС В ТРАДИЦИОННО ИМПРОВИЗИРАНИЯ ТЕАТЪР

Баран Дурал

ABSTRACT: *Ideological theater in Turkey, it is essential to examine the transformation experienced parallel to the politics of the country. In this sense, it is possible to evaluate the history of ideological theater in four separate sections. These sections; Political theater works in the Ottoman Empire, the early Republican history, examples of socialist theater and the new period when alternative centrifugal currents came into play. Especially after the 1980s, nationalist-Islamist right wing fictions, though weak, contributed to the development of the genre. Unfortunately, the first examples of political theater seen in the Ottoman Empire were inhibited without allowing for further development. Nevertheless, it is observed that the repressive environment developed by the state during the Stagnation Period has been alleviated to some extent within the partial irregularity of the Collapse period. Undoubtedly, the contribution of the Ortaoyunu to the socialization function of Turkish theater is not limited to this. It is known that the plays, which are thought to be not easily perceived by the Turkish audience, were brought to the country by playing like the Ortaoyunu by the first hand. When it is remembered that Shakespeare's world-famous political work "Othello" was played with the title "Revenge of the Arab" by traditional companies, which were first used in the Ortaoyunu, the political attitudes of the Ortaoyunu's performers who tried to be portrayed as ordinary funny will be more easily understood. It is in the memories that the Kavuk, which is given to the masters of the Ortaoyunu, did not bring any luck to its owners, on the contrary, they barely saved their lives from the executioner and even the famous Karagöz and Hacivat were punished by the state.*

Keywords: Ortaoyunu, political theatre, Ottoman State, Şinasi, The Collapse Period.

Introduction

Ideological Theater in Turkey with the Outline

Ideological theater in Turkey, it is essential to examine the transformation experienced parallel to the politics of the country. In this sense, it is possible to evaluate the history of ideological theater in four separate sections. These sections; Political theater works in the Ottoman Empire, the early Republican history, examples of socialist theater and the new period when alternative centrifugal currents came into play. Especially after the 1980s, nationalist-Islamist right wing fictions, though weak, contributed to the development of the genre. Unfortunately, the first examples of political theater seen in the Ottoman Empire were inhibited without allowing for further development. Nevertheless, it is observed that the repressive environment developed by the state during the Stagnation Period has been alleviated to some extent

within the partial irregularity of the Collapse period. It is considered that examples of political theater

during the period of collapse were divided into two parts. The first one of these were the plays performed in the halls belonging to the minorities, with the influence of the early revival of Balkan nationalism and the support of the embassies. Among such works are the plays in which the Ottoman State was sharply criticized and advocated independence by keeping minority nationalism at the forefront. In such halls, plays of Young Turkish intellectuals who criticized the regime of autocracy were also displayed.

In the meantime, the play of Şinasi, "The Marriage of a Poet", is known as the first domestic theater work. It is also considered as "a work with political aspects" when examined by contemporary theater writers within the framework of periodic conditions. As a matter of fact, Şinasi aimed to open up to large masses of people by writing in

plain Turkish (Akşin, 2007:100) and he opposed the taboo practices of the period such as escape or migrate and the oppression of women with in a conservative language. The main characteristics of Şinasi that could be considered important for that period were:

"According to Şinasi, the new civilization that the Ottomans entered is the reason and law. This is the miracle of Europe. The new values that are compelled to be accustomed are justice, people and wisdom. Just as Islam has closed an age of ignorance, the new age will end the age of oppression and ignorance and will open the age of reason-justice. Şinasi's Ottomanism is to defend and protect the state established by our grandfathers." (ÜLKEN: 65-66)

The Poet Marriage As a Classic

In The Poet Marriage, Şinasi points out what lies behind the artificial benevolence in society is that the pressure of the neighborhood prevails over free thought. He also emphasized that non-sincere social prejudices break the social structure of the community. Mignon, who touched upon the understanding of realism that the Turkish theater could not even open its door until then, insists that the snobish intellectual type alienated to the public was first created with this work and presented to the Turkish art community. (Mignon, 2010: 56) Mignon considers "The Poet Marriage" as a work that reveals the need for rebellion against "the phenomenon of colonization". He continues as follows:

Şinasi's Goals According to Mignon

"In colonial societies, especially from the nineteenth century, when the Western colonial powers rose, many African, Asian and South American intellectuals had a difficult and compulsory relationship with European culture. Most of these intellectuals had a similar attitude. It should be noted that the concept of "appropriation", which means the indigenization of cultural products of colonial powers, which has a key importance in post-colonial studies, was also functional in the Ottoman context. ... The post-Tanzimat period is a period when the Ottoman ruling class and intellectuals no longer acted with the conqueror logic. They also understood that their lands were conquered by military, political, economic and commercial means and sought ways to resist it. Westernization policies are a result of this seeking. To put it provocatively, westernization is against the West." (Mignon: 56-58)

Also, Armağan points out that even a clergyman had to correct his mistakes with bribes in the face of social pressure. He considers that Şinasi

offered a way out. This way is that the intellectuals play their part in the liberation of the people by being called to work against unequal social relations. In this context, he highlights the parallelism between Voltaire's way of conveying the contradictions of the clergy and Şinasi's interpretation of the Muslim cleric. Besides, he notes that the author, who struggles to qualitatively compete with French works, tries to establish a relationship of equality with Western writers, even though he cannot achieve this goal. (Armağan, 2017: 86-88)

Lampoonery and Satire in Folk Theater

On the other hand, some theater professionals argue that it is necessary to start the beginning of political theater in Turkey from earlier periods, which approach the state and social problems with critical outputs. The experts draw attention to the tradition of "Ortaoyunu" in traditional Turkish theater and point out that the tragic endings of the this traditional theater's performers and the political tone in the "kavuk tradition" is intense. For example, right-wing Kemalist İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, one of the effective conservative writers of the period who researched the political elements in Turkish theater, divides the renewal movements into "permanent and temporary" elements. He states that even though these renewal movements sometimes led to the frustration-inferiority complex in Ottoman society, the necessity of renewal could not be ignored for this reason. Baltacıoğlu mentions that the "Ortaoyunu" has temporary and permanent aspects like the renewal movements. He also adds that people - subject and humor changed, and even the basic characters, Pishekar and Kavuklu, could be transformed with different presentations. According to Baltacıoğlu, playing in the square, being among the public and interactive presentation with the audience are elements that never changed. The famous Marxist-origin actor Ferhan Şensoy would assume the belief of the right-wing Kemalist Baltacıoğlu in the 1950s to leave the theater from his national origin, and he would hold the traditional Kavuk in his hands for a long time. Then, he would place "Ortaoyunu" at the center of the political Turkish theater.

"Ortaoyunu" that has similarities with Italian "art comedy" was brought to the Ottoman territories by the Jews who immigrated to Turkey after 1492. Apart from many theatrical plays, Jewish Art added its own interpretations to the theatrical works to judge the religious pressure on them. And then, it merged with the actors who formed the main vein of the Turkish people's theatre and melted into the Turkish Theatre. (Konur, 1995: 47-

48) According to other theses, “Ortaoyunu” is an art developed by gypsies who came to Turkey from the inside of Egypt and Europe or by the Janissary. However, whatever happens, “Ortaoyunu”, which is staged in the middle of the public, in the middle of coffee houses or squares for the audience that surrounds the players, is a very simple, undecorated activity that is played by mingling with the audience. (Yıldız: 40-41) The texts which shaped with the contribution of Gypsy, Jewish and Janissaries who criticize the government consist of political or non-political texts. Considering that the main purpose of these texts is to satirize social-communal events and criticize the rulers, the critical political aspect of “Ortaoyunu” can be understood more clearly. Selim Nüzhet Gerçek, who researched “Ortaoyunu”, describes the following determinations through the relationship within Karagöz, who is accepted as the ancestor of Turkish puppet art:

“If an audience who has seen a fantasy game once in his life sees the Ortaoyunu, even if it is reckless and careless. These two games immediately become aware of the tight obsession in his brain. He decides, quite rightly, that Karagöz's personality descended from the curtain to the ground and formed in the Ortaoyunu.” (Gerçek, 1930:99)

Is Ortaoyunu, the Ancestor Of Political Theater?

Confirming Selim Nüzhet's conclusions as early as 1930, And draws attention to the relationship between Karagoz and Ortaoyunu; “After briefly stating the existence of a tradition of verbal plays that try to personalize such a dramatic feature for centuries, we can easily deduce that with these games, Karagoz, puppet, dance, curcuna, meddah and juggling, which is a verbal play, the middle game has reached the latest form that we know” (And, 1984: 344). And he continues as follows:

... There is also other information. In short; “an unspecified Russian article claims that Ortaoyunu broke away from Karagöz in 1790 ‘without a certain justification, no evidence’. On the other hand, according to Ali Rıza, who gave valuable information about Ortaoyunu, this traditional improvised theatre emerged in the ages of IV. Murat (1623-1640) and Sultan Ibrahim (1640-1648).” (And: 337-359)

In the meantime, Nutku, one of the doyens of Turkish theatre writing, points out that Ortaoyunu is not only filled with Karagöz, Jewish and Gypsy art, but also with its predisposition to the General

Eastern Theater. He also adds that Brecht, who is the famous German-born Jewish theater man which is interested in Eastern theater, notes that Ortaoyunu influenced many styles. Nutku asserts that Brecht was the first Western writer to use the concept of “alienation” from the Eastern Theater. He refers that Brecht also states that the reason why Ortaoyunu is both critical and kept in the eastern geography is the great success of the “alienation” element. (Nutku, 1970:33) Reminding that in the basic narrative of Ortaoyunu lies the search for the mist behind human behavior and taking down the masks, Nutku emphasizes that people are shown outside and beyond themselves by describing their behavior towards each other.

The Formation of Prototypes

In this way, the audience, who is aware of the fact that they are actually being staged, seems to watch their inner tension being animated in the perspective of a moment beyond themselves. With a hobbesian understanding, the scene-actor conflict is initiated with all its transcendence. This stance, which is in people but distant to them, prevents becoming vulgar and tries to avoid putting the player on target against the rulers of the period. Nutku bases his narrative of speech as follows:

“In this play type where behaviors are at the front level, the play people are mostly “types”, not “characters”; that is, they are figures and representatives shown by their external behavior. The types that tend to generalize to the audience create an unemotional activity in the audience. Since the audience is not psychologically attached to the types representing certain qualities, they become alienated from them and watch them with a neutral observation. Thus, by keeping the emotion at the background level, the audience reacts to the types showing various qualities through reason. Since there is a unique psychological development in the structure of the character, the audience regards him/herself as identical with the character he/she watches and agrees with his/her destiny.” (Nutku: 34)

Just like the art branches of the old periods in the country, the Ortaoyunu genre will be condemned to be evaluated as unnecessary and marginalized when measured only by its historicity, Ortaoyunu will obviously be useful in criticizing the rapidly declining social common sense, as would be the case with class / class divisions that have lost strength in the face of modernization. In this sense, While Ortaoyunu as an oppositional genre continues to satire and criticism, Turkish theatre- theatre audiences- is a functional weapon

within the scope of conveying messages to the public. In this context, it will strengthen its relationship with the masses to the extent that it updates the Ortaoyunu, which attracts the attention of the ordinary person on the street rather than intellectual circles. As a matter of fact, the master thesis which is titled "Comparison of Political Theater and Political Criticism and Discourse in Ortaoyunu" instantiates the arguments expressed here (Aksakallı, 2012: 95). He notes that Ortaoyunu can take on the role of trigger by offering cultural remedies for Turkey which in its socio-political impasse. Aksakallı suggests that the theater, which does not leave an audience to what is happening and is easily accessible to the public, can embrace the Ortaoyunu more. Aksakallı reminds us that the audience brought us the ethnic-religious differences that the Ottoman society contained, with its various characters, and argues that social sections constitute a narrative of wealth, and this narrative increases the power of criticism. (Aksakallı: 95-97) Nutku, who suggests similar ideas with Aksakallı, connects his theses about the Ortaoyunu as follows:

"All this is in contrast to its development in a large part of the Western Theater, which has adopted magic as a basic quality. For this, while the Western Theater, which brings an aspect of the reality of life emotionally and based on "illusion", is evaluating with the Parable term; it is necessary to describe the Eastern Theater, which makes the concept of "alienation" as the basic principle, with the term Demonstrative. Traditional Turkish "performance" covers the basic principles of the Eastern Theater. However, there are differences in terms of detail between the theater which the Turks developed with their own characteristics and the Far East theater. However, it is based on the same foundations in terms of aesthetics."

Ortaoyunu is a type of folk theater that Turkish society has given personality for centuries. This species, which has grown from our own characteristics, reflects its own society, environment and problems. In the Ortaoyunu, the human pain is achieved through comedy. In the tradition of the Ortaoyunu, there is not a single morose, devastating and emotionally irritating tragedy, drama, or play in this sense. What is the reason for this? Why did it always laugh? Here, laughter should not be understood as "making you laugh in an empty way". Comedy has an important social role in the Ortaoyunu. " (Nutku: 36)

Introducing World Classics to Anatolia: "Revenge of the Arab"

Undoubtedly, the contribution of the Ortaoyunu to the socialization function of Turkish theater is not limited to this. It is known that the plays, which are thought to be not easily perceived by the Turkish audience, were brought to the country by playing like the Ortaoyunu by the first hand. When it is remembered that Shakespeare's world-famous political work "Othello" was played with the title "Revenge of the Arab" by traditional companies, which were first used in the Ortaoyunu, the political attitudes of the Ortaoyunu's performers who tried to be portrayed as ordinary funny will be more easily understood. It is in the memories that the Kavuk, which is given to the masters of the Ortaoyunu, did not bring any luck to its owners, on the contrary, they barely saved their lives from the executioner and even the famous Karagöz and Hacivat were punished by the state. Ferhan Şensoy's plays, one of the owners of the Kavuk, were banned and also the hall where his plays were staged was burned. Thus, Kavuk continues its "dangerous" function in terms of playing the Ortaoyunu today. Kel Hasan Efendi, İsmail Hakkı Dümbüllü, Münir Özkul, Ferhan Şensoy tradition (Bi Tutam Fikir, 2017) continues by passing from Rasim Öztekin to Şevket Çoruh, from whom Şensoy handed the Kavuk. Moreover, the actor who took over the Kavuk must have some criterias such as being a writer of the drama, earning a living from the theater, establishing a theater, watching Ortaoyunu and criticism. It is not given to ordinary actors whose profession is just to make people laugh from generation to generation. (T24, 2020)

Referring to the universality of the Ortaoyunu, Balay states that the Ortaoyunu, which includes all the arts of dance, music, instrument, entertainment, and juggling period, is similar to all examples of the art of spectacle from Ancient Greece to Japanese traditional theater. According to Balay, Ortaoyunu plays a key role in understanding Ottoman modernization. As a matter of fact, the author said, *"The historical parallelism between the beginning of imitations to come together in this period until the eighteenth century and the spread of private ownership in the land with the internal dynamics of the Ottoman Empire is interesting. This parallelism is also seen in the development of the Doric and Roman mimus."* (Balay, 2010 :104) Other prominent versions of Balay on the subject are as follows.

"However, since the eighteenth century, the intervention of external dynamics (capitalism),

which constitutes the second component of Ottoman modernization, and the interplay of the 'Orientalist' perspective and the interplay of the Ottoman counterpart (being European - 'preserving its own characteristics') and the process of imitation sits on an interesting line. In parallel with the Ottoman modernization, which started to rise especially in the second half of the eighteenth century, it is understood from the data and testimonies that imitations also started to come together with dance, music and conversations, which were later stated to constitute the Ortaoyunu, and all of them formed from parts of a flexible texture."

"A closer look at the history in the nineteenth century reveals the parallel between Ottoman modernization and the formation of the Ortaoyunu. The *Sened-i İttifak*, signed by the Ayan, who is the representative of private property in Anatolia, to support the political power with the central authority, dates from 1808. Taking strength from this alliance, II. Mahmut closed down the janissary station in 1826. The term 'Ortaoyunu' was used for the first time in 1834 and the Ortaoyunu's 'tarz-ı kadim', which means the old-style, was mentioned in the same year. In addition to reforms in many fields, the Rescript of Gülhane, which mainly secured the private property rights over the means of production (which prevented the reduction of private property through confiscations as in the eighteenth century) dates from 1839 and the Reform Edict in 1856. The same dates are the establishment dates of factories and first capitalist enterprises in and around Istanbul. It is after 1859 that Şinasi wrote *The Poet Marriage*, which is described as the first play in the western sense, and the oldest examples of the form known today of Ortaoyunu started to be seen after 1850."

"Vatan Yahut Silistre"

Özmen, who mentions that epic theatre-like works meet the audience through Ortaoyunu during the time period when the name of the epic theatre is not mentioned in Europe, defends that these works played in the squares where the people often pass, and where the coffeehouse that they go to a lot, are the center of attention for public. Özmen confirms that the examples of Ortaoyunu, which are seen as an extremely cheap entertainment tool, touched on the ominous subjects of the period with lampoon and satire. He also mentions that Turkish political theater within the satirization of Ortaoyunu for the state-statesman was shaped during the Tanzimat and autocracy periods. The subject of the play "Vatan Yahut Silistre"

is the period when Sultan Abdülaziz, who advocated moderate modernization by the state, was deposed and replaced by Sultan Murat V, the only radical constitutionalist sultan of the Ottoman dynasty family. According to Özlem, this work is a touchstone for political theater. (Özmen, 2015: 417- 418)

The phrase "Long Live the Homeland", which is the basic slogan of the play performed at the Gedikpaşa Theater, caused a serious interaction between the actors and the public. Also, it is known that "Long Live Homeland" cries are made from the benches of the audience during the play. When the playwright Namık Kemal was invited to the stage, the play, which turned the theater into a political event area, was put under the spotlight by the state after the audience was staged for three days. As Özlem mentioned, the work examined in the Gedikpaşa Police Station and it was found to be "objectionable" and then it was banned. Özlem makes the following assessment regarding the political game of Namık Kemal, who will later be called "poet of the country":

Conclusion: Political Theater From Tanzimat To II. Constitutional Era

"In political theater, the use of censorship is widespread to prevent writers from adopting their own views when a particular political opinion prevails, and to prohibit comments that are contrary to the rulership. As Tezuçan stated, censorship in theater begins with Namık Kemal's play *Vatan or Silistre* during the Tanzimat period. The law, which stipulates that the plays are banned after being reviewed under the supervision of the authorities, is considered the 'first known step of censorship'. ... In the environment where freedom of expression increased with the 1908 revolution, the impact of politics on social life began to resonate more in the theater. The topics in the theater of Second Constitutional Period were the oppressive structure of the period of autocracy and the innovations and freedoms brought by the Constitutional Monarchy against it. Two of the plays written in this period are Hüseyin Kami's work *Sabah-ı Hürriyet* (1908), which emphasizes the freedom brought by the Constitutional Monarchy, and the work of Hüseyin Nazmi, *Genç Zabit* (Young Officer) or *Kurban-ı İstibdat* (1910), written against the oppressive environment of the Autocracy. The changing social order with the Second Constitutional Monarchy and the freedom granted to the artists made it possible to handle political problems more comfortably." (Özmen: 418)

Actually, when Namık Kemal's work is combined with his other play named "Cezmi", which was exhibited later by the author, it will raise question marks on the point that the author fits his subject into a simple period narrative in his first work. "Cezmi", which was released seven years after Vatan Yahut Silistre, was staged in 1873 and it is the first historical novel in Turkish literature. This work tries to break many established traditions and customs such as women's rights, the citizenship, the political criticism of the period and prejudices of the people. As mentioned before, Namık Kemal and his friends tried to introduce Turkish nationalism to the Turkish audience in a period when nationalist views were demonstrated in many minority theaters and especially when the Christian subjects of the empire were tried to be brought into nationalist politics. It was at the same time that Turkish writers began to see theater as a public course in order to introduce all the political ideologies that started to be felt in Istanbul from socialism to Turkism and to make their propaganda. (Kocabay, 2004: 104-107)

REFERENCES

- 1- AND, Metin (1985), Geleneksel Türk Tiyatrosu (İnkilap, İstanbul)
- 2- AKŞİN, Sina (2007), Kısa Türkiye Tarihi (İş Bankası, İstanbul).
- 3- ARMAĞAN, Burak (2017), "Şairin İronik Tasavvuru: Şair Evlenmesi", "Current Research in Social Sciences 3/3" <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uresosc>, ET: 28.12.2020.
- Gerçek, S. Nüzhet (1930), Türk Temaşası (Ebuzziya, İstanbul)
- 4-BALAY, Metin (2010), "Osmanlı Modernleşmesi ve Ortaoyunu", Tiyatro Araştırmaları Dergisi s: 30 2010/2 (Ankara DTCF Tiyatro Bölümü, Ankara)
- 5- KOCABAY, Hasibe K. (2004), "Tiyatro ve Gerçeklik İlişkisinde Belgesel Tiyatro", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölüm Dergisi no: 5 (İstanbul Üniv, İstanbul)
- 6- KONUR, Tahsin (1995), "Ortaoyunu", <https://docplayer.biz.tr/52470972-Ortaoyunu-tahsin-konur.html>, ET: 30.12.2020.
- 7-MIGNON, Laurent (2010), "Bir Rasyonalistin Romantik İsyanı: Şair Evlenmesi", Tiyatro Araştırmaları Dergisi no: 29, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tad/is-sue/11470/136729>, ET: 28.12.2020.
- 8- NUTKU, Özdemir (1970), "Ortaoyununda 'Yabancılaştırma Kavramı'", <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/56077>, ET: 01.01.2021.
- 9- ÖZMEN, Özlem (2015), "Türkiye'de Politik Tiyatronun Gelişimi", Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi 55/1 (AÜ, DTCF)
- 10- ÜLKEN, Hilmi Ziya (2001), Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi (Ülken, İstanbul).
- 11- YILDIZ, Mehmet (2011), "Geleneksel Türk Tiyatrosu Orta Oyunu Tiplerinin Ferhan Şensoy Oyunlarına Yansıması", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Erzurum Üniversitesi SBE (Erzurum Üniv, Erzurum)
- 12- _____ (2017), "Türk Tiyatrosunun En Asil Geleneklerinden Kavuşun Hikayesi", <https://www.bitutamfikir.com/turk-tiyatrosununda-kavugun-hikayesi/>, ET: 01.01.2021.
- 13- _____ (2020), "Kavuşun Yeni Sahibi Şevket Çoruh: Bizim Sonumuz da Simitçilik Sanırım", <https://t24.com.tr/haber/kavugun-yeni-sahibi-sevket-coruh-bizim-sonumuz-da-simitcilik-sanirim,906568>, ET: 30.12.2020.

A. Baran DURAL

Prof. Dr. TC Trakya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Administration, Balkan Yerleşkesi, IIBF. Merkez/Edirne
e-mail: b_dural@yahoo.com



ГЛОБАЛЕН ПРОБЛЕМ, НАЦИОНАЛНО РЕШЕНИЕ: ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ

Осман Сюмер, Егнар Йоздикилилер

GLOBAL PROBLEM, NATIONAL SOLUTION: HEALTH

Osman Sümer, Egnar Özdikililer

ABSTRACT: *Leading a healthy life is directly relevant to right to live. As its being a basic birthright, health right is needed to be bestowed not only on a certain social group can purchase it and also upon each and every subject of society equally due to the sense of social justice.*

Thus, no matter how many structure-based differences exist among them, health service systems have common points in their aim of offering healthcare services and especially psychological conditions of people who gets these services. Namely, health services are compulsory services to be provided by all countries in a social state mentality and accessed by all citizens without considering their social-economical conditions. There are certain features of health service such as: it is a human right, it is holistic and social, it serves a social purpose rather than a profit motive, its demand is indefinite, it is infeasible to be substituted and it is international.

On the other hand, infectious diseases catch healthy subjects through different ways and reach a dangerous level. There are phases of protective and preventive practices in epidemics determined by taking the extent of the contagion threat on international base into consideration. The protection and control principles of contagions are related to natural course of the disease. En etkili önlem hastalığa neden olan kaynağın ortadan kaldırılmasıdır. The most effective method is annihilating the source of disease. However, it cannot be always probable. Therefore, the disease is taken under control by interfering the way of spreading infection.

Infectious diseases spread from one country to another rapidly in our global world. Combat diseases system on global scale has not reached the perfect condition yet. So in this work, it is aimed to test the hypothesis of “The solution is found on national scale against a global problem like ‘Infectious Epidemic’.” while seeking an answer to the question of “What is the efficiency and role of national health systems in combat against infectious disease epidemic?”.

In this work, the relevance between “infectious disease” and “national health system” is going to be determined theoretically after a literature survey forming intellectual and hypothetical basis about “health”, “health service” and “health system”

Key words: Health, Infectious diseases, Health System, Health Service, Health Expenditures

Introduction

According to WHO, health is defined as “A state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity” (Wilkinson, 2001:7). State’s duty of providing basic health insurance for all citizens to protect health is the minimum requirement of eliminating inequality of opportunities and using basic rights and freedom (Engelhardt, 1997:183).

From this point of view, health services can be generally expressed as the sources used for the purpose of treating society’s diseases. Except the treatment and care services, some actions to prevent citizens against getting sick, which is more important in terms of public health, are within the scope of health services (Olsen, 2009: 6).

To state that, the structure forming a basis to health policies determines health sector’s services, structure, organization and finance for recruitment of citizens’ and moreover common welfare (Barro, 2013:306). As is seen, states developed a variety of health systems to keep citizens healthy, to provide treatment for patients and as a financial purpose to control health expenditures. Management, organization, offering and financing the sources of health services form the basic dynamics of these systems (Culyer and Newhouse, 2000:13-19). States mostly do not follow just one financial model or constant health service server. However in time, they may ring the changes in their policies.

On the other hand, what would be the cost of instant condition of the initial basic health services and other health services should be

evaluated in case of all the attention of whole health system is on a epidemic while an infectious disease is seen as an essential public health problem or potentially considered.

Infectious Diseases

Occasionally due to the modifications on genetic structures of viruses, a new type of virus emerges. Depending on these modifications, virus can gain the ability to spread easily from person to person. This may cause an extensional epidemic and infection of most people whom have no contact with the virus before and prone to the evolving infection of virus. A virus which has a rapid worldwide spreading potential like this may cause an epidemic (Ministry of Health, Turkey 2019:1).

Infectious diseases spread from one country to another rapidly in our global world. Alongside the socioeconomic, environmental and behavioural factors, international travel and migration enhances and promotes the spread of infectious diseases. The effect of epidemic on social scale changes depending on virus' contamination and ability to generate a disease, immunity condition of individuals in society, interpersonal contact and intercommunal transportation features, existence of risk factors, offered health service and even climate. Epidemic affects vital activities for state and society and usual way of social life. Correspondingly, it may induce challenges and economical loss (Ministry of Health, Turkey 2019:2). Diseases that can be prevented by vaccination or foodborne, zoonotic or medical originated diseases are significant threats against human health and sometimes even against international health security. Therefore this becomes a global problem.

On the other hand, health issue is not in common policies of European Union. Thus all health policies of member countries are peculiar to themselves, organized on a national scale and based on equity capital. As a result of this, there are several differences between those countries about health finance management, manpower management practices and health legislations. So the solution against the global problems like epidemic is found on national scale.

Research Methodology

Purpose and Significance of the Research

Each country has to evaluate itself on its own reality in combat against infectious diseases. In such a way that, in infectious diseases one of the important intervention tool is to determine the cases and find the source of disease around these cases for breaking the loop of source, determinant and mode of transmission. Apart from determination of cases, tracing the determined cases and contact patients is an important step of avoiding an epidemic. Then those questions step forth: Have health systems been got ready for this situation? e.g. Have hospitals been prepared? Have healthcare staff been instructed enough? Must do's shall have been determined according to all phases of an epidemic and required precautions should be underway. Thus the countries' one by one and as a whole responses against the epidemic, which reached the scale of pandemic, affects the course of it. Even though the decisions have been made based on international guides and scientific evidences to combat against epidemic in management of pandemic; If practice phases' control is not established, combat against epidemic may not succeed properly.

In the view of such information about this work in which we seek answer to the question of "What are the efficiency and role of health systems in combat against an infectious disease epidemic?",

it is going to be focused on what shall be the role of national health systems by interrogating them.

Bu bağlama bu müdeleyi Türkiye çok hızlı müdahale ile mevcut sağlık sistemine ek olarak yeni hastaneler çok kısa süre içinde kazandırdı. Planlanan 24.337 yatak kapasiteli 18 yeni hastanenin 13 ü hizmete girmiştir. (Ministry of Health, Turkey 2021:5).

Boundedness and Hypothesis of the Research

The basic benefit expected from a state's health system practice is fulfilling health system's purposes completely and efficiently. Within this scope, the question of this work is utilized within the frame of the data concerning deaths caused by infectious diseases.

Extent of the Research and Data Collection Method

Hypothesis of this work establish a model to determine whether there is a functional relation between the indicated data and determinated variables. By the establishment of the model, it becomes possible to measure inspected incident through a mathematical pattern.

In this work, which we seek an answer to the question of “What is the efficiency and role of national health systems in combat against infectious diseases epidemic?”, the hypothesis constituted in purpose of questioning within the frame of data concerning deaths caused by infectious diseases follows as:

H0 : “Solution against the global problems like epidemic is found on national scale.”

Before testing the hypothesis, in this work which we seek an answer to the question of “What is the efficiency and role of national health systems in combat against infectious diseases epidemic?”;



Fig 1. Turkey Covid19 Patient Daily Change Table – 30.04.2021

However, what has happened recently has lost the functionality of the determined model, and it needs to be redesigned, taking into account the detected new India mutant cases.

Nowadays, Turkey announces “full closure”, started in 29 of April until May 17, over Covid19.

Last update from Ministry of Health can be seen in the figure. Today, 30th of April, Turkey reports the daily record 394 deaths confirmed in 24 hours, total pandemic death toll to 40.131.

TURKEY COVID-19 PATIENT TABLE 30 NISAN 2021	TODAY		THIS WEEK		TOTAL	
	NUMBER OF TESTS	265.287	PNEUMONIA RATE IN PATIENTS	%2,4	NUMBER OF TESTS	47.261.999
	NUMBER OF CASES	31.891	HOSPITAL BED OCCUPANCY RATE	%57	NUMBER OF PATIENTS	4.820.591
	NUMBER OF PATIENTS	2.673	ADULT ICU OCCUPANCY RATE	%71,6	NUMBER OF DEATHS	40.131
	NUMBER OF DEATHS	394	VENTILATOR OCCUPANCY RATE	%35,2	NUMBER OF CRITICALLY ILL PATIENTS	3.534
	NUMBER OF RECOVERIES	68.183	ANNUAL OCCUPATION TIME OF CONTACTS OF POSITIVE PATIENTS	9,1 SAAT	NUMBER OF RECOVERIES	4.323.897
			RELATION RATE	%99,9		

Fig 2. Turkey Covid19 Patient Table – 30.04.2021 [8]

Conclusion and Evaluation

In this work, which we seek an answer to the question of “What is the efficiency and role of national health systems in combat against infectious diseases epidemic?”;

Health systems are not installed on global emergencies. It is installed on solving mostly acute – chronic problems of outpatients which involves just a small percentage of population. So bed numbers per person and intensive care unit bed numbers are quite insufficient against such infectious diseases. Both in this ongoing epidemic and probable epidemics in future, it is necessary to reconsider; initially the vaccinations to not hamper basic health services and immediate organization of health system to maintain monitoring chronic patients.

References

1. Zhelev, S. 1995 *Marketingovi izsledvaniya*, UI “Stopanstvo”, Sofiya
2. Aghion P. J., J.Tirole, 1997 “Formal and real authority in organization,” *Journal of political economy*, 105 (11), pp.12-45. 5.
1. Barro, R. (2013). Health and Economic Growth. *Annals of Economics and Finance*, Society for AEF, 14(2), 329-366.
2. Culyer, A.J. and Newhouse, J.P. (2000). Introduction: The State and Scope of Health Economics. *Handbook of Health Economics*, Volumes 1a. A.J. Culyer and J.P. Newhouse (Eds.). The Netherlands, Amsterdam: Elsevier Science.
3. Engelhardt, H.T.(1997). Freedom and Moral Diversity: The Moral Failures of Health Care in the Welfare State. *Social Philosophy and Policy*. 14(02).180-196.
4. Olsen, J. A. (2009). Principles in Health Economics and Policy. Oxford, UK: Oxford University Press.
5. <https://sygm.saglik.gov.tr/TR,33960/sehir-hastaneleri.html?Sayfa=1> (last review date 30.04.2021)

5. Wolinsky, F.D.(1988).The Sociology of Health.Wadsworth Publishing Company.
6. Ministry of Health, Turkey (2019). Pandemik İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı, https://grip.gov.tr/depo/saglik-calisanlari/ulusal_pandemi_plani.pdf (Access Date: 22.01.2021).
7. Google Satatistcic Data for Turkey Covid Confirmed Cases - Last Connect 30.04.2021
8. Turkey Ministry of Health, Covid 19 Information Page. https://covid19.saglik.gov.tr/?_Dil=2 (Last Connect 30.04.2021)

Osman Sumer
Istanbul University, Institute of Social Science, Graduated Student from PhD program in Political Science and Public Administration
ORCID ID: 0000-0002-5459-4655
e-mail: osmansumer@yahoo.co.uk

Egnar Ozdakililer
Istanbul Technical University, Faculty of Aernautics and Astronautics Katar Caddesi, Maslak Kampüsü, Sarıyer/İstanbul
ORCID ID: 0000-0002-9042-2324



**ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД СТРАТЕГИЧЕСКОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ВИШЕТО
ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ В НОВОТО ДЕСЕТИЛИТИЕ
(СТРАТЕГИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА ВИШЕТО ОБРАЗОВАНИЕ НА РЕПУБЛИКА БЪЛ-
ГАРИЯ 2021-2030 Г.)**

Искра Милева

**CHALLENGES LYING AHEAD OF STRATEGIC GOVERNANCE OF HIGHER
EDUCATION IN BULGARIA IN THE NEW DECADE
(STRATEGY FOR DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF
BULGARIA 2021-2030)**

Iskra Mileva

ABSTRACT: The report presents a part of a study, which aims to identify the challenges to the strategic management of higher education and science in Bulgaria in the new decade. Critical remarks and summaries have been made, which have methodological and theoretical significance for the strategic management of higher education. Conclusions and recommendations for the specific management area are formulated, which should be useful for the administrative science and the management practice. The report is another step towards the theoretical implementation of a New Model of Strategic Management of Higher Education and Science in Bulgaria.

Keywords: higher education, science, strategy, strategic management, challenges, cross-sectoral strategy, "networks"

Въведение

Много динамично се променя света днес, несъмнено образованието, научните изследвания, технологичното развитие и иновациите са основата на устойчивото развитие, те са основата за постигане на икономически растеж и обществен просперитет. Управлението на висшето образование следва постоянно да се съобразява с промените, а стратегическото управление дава тази възможност.

Във всички наддържавни структури има подчертан стремеж към целенасочено движение за подобряване на управлението на образованието и науката в глобален мащаб, разбира се, за всяка държава, особено значение има националният контекст. Образованието и науката са дълбоко свързани с просперитета на една нация и е невъзможно да не бъдат във фокуса на цялата система от държавни органи. Успехът на образователната система рефлектира върху всички структури на обществото.

Актуалността на темата на изследването се определя именно от приоритетната позиция на политиката за развитие на висшето образова-

ние като област с ключово стратегическо значение през 21 век, в национален и международен план.

Систематизирането, осмислянето и осъзнаването на предизвикателства пред стратегическото управление на висшето образование в България през новото десетилетие биха допринесли за устойчивото развитие следващите десетилетия.

Осмислянето на предизвикателствата минава през оценките в актуалните национални стратегически документи. За висшето образование и науката основен стратегически документ следва да е Стратегията за развитие на висшето образование 2021-2030 г. Разбира се, осмислянето на предизвикателствата минава и през оценките в актуалните наднационални документи, които България е приела да изпълнява, но обект на настоящия доклад са националните. Анализът на европейските стратегически документи ще бъде засегнат само по същество, но в детайли ще бъде докладван в следващ текст на автора.

Актуалността на темата се поддържа също така и от **дефицита на теоретични изследва-**

ния върху българската практика на управление на сектора висше образование и пригодността на държавната администрация, бизнеса, местните власти и гражданския сектор за ефективно развитие на човешкия капитал у нас. От гледна точка на стратегическото управление, също е необходимо преодоляването на обективни предизвикателства, каквито са разнопосочността на съществуващата теоретична база и несистемната практика.

Целта на настоящия доклад е да бъдат разгледани и анализирани най-новите **национални стратегически документи през перспективата на предизвикателствата на десетилетието**. Важно е административната наука да откроява **опасностите и тенденциите** пред управлението на висшето образование. Теза на изследването е, че има необходимост от по-добро теоретично и приложно осмисляне на проблемите на стратегирането, в частност на стратегическото управление на висшето образование. Има необходимост от по-високо ниво на систематизация на противоречията и целите, необходим е критичен поглед над формулираните предизвикателства на десетилетието пред висшето образование в България.

Изследователят си поставя **задача** да бъдат систематизирани предизвикателства. Да бъде обобщена наднационалната перспектива, но основен за настоящия доклад, е анализът на най-новите национални документи имащи отношение към стратегическото управление на висшето образование. Следва да се обърне внимание върху класификацията на предизвикателствата, която се представя в националната перспектива.

Докладът съдържа насоки и представя конкретни, практически приложими препоръки за стратегическо управление на висшето образование и науката в България. Основава се на анализ на различни национални и наднационални документи имащи отношение към развитието на висшето образование и науката. В **методическо отношение**, от емпирична гледна точка, изследването е основано на косвени пасивни наблюдения: анализ на публикации, документи и резултати от дейности. В класификацията на теоретични методи са използвани: анализ, синтез, сравнение, абстракция, обобщение. Изводите от научната работа следва да **имат значение, надхвърлящо** периметъра на стратегирането в сферата на висшето образование, т.е. едновременно да има **принос 1)** към теорията на стратегическото управление изобщо и към развитието на висшето

образование като стратегически сегмент. Основните **научни и практико-приложни резултати** представени в доклада се очаква да водят до полезно увеличаване на знанията и да са оригинално развитие в една все още слабо разработена научна област.

Биват **2)** разглеждани и систематизирани редица реални и значими проблеми на стратегическото управление, което би било **практически полезно** при всякакви управленски или академични инициативи в тази посока. **3)** Направени са конкретни **препоръки за подобряване** на управленската практика (следваща крачка към Нов модел на стратегическо управление).

Най-новите документи

Най-новите национални и европейски документи, които имат отношение към стратегическото управление на висшето образование и науката, оформят приетите предизвикателства в национален мащаб. В настоящия доклад ще бъдат разгледани основно националните документи, които би следвало да оформят предизвикателствата във висшето образование и науката, и да задават курс към тяхното преодоляване.

В края на 2020 г. окончателно са приети или подготвени най-новите национални стратегически документи, които имат пряко отношение към висшето образование и науката. Това са: **Стратегията за развитие на висшето образование в Република България за периода 2021 - 2030 г.**, приета от Народното събрание на 17 декември 2020 г. **Програмата за образование за програмен период 2021-2027 г.**, изпратена на 20 октомври 2020 г. на Европейската комисия за неформални преговори. **Програмата за научни изследвания, иновации и дигитализация за интелигентна трансформация 2021-2027 г.**, изпратена на Европейската комисия за неформални преговори на 27 ноември 2020 г. **Националната програма за развитие България 2030**, приета от Министерски съвет на 02 декември 2020 г.

Разбира се, предвид членството на Република България в международни организации, следва да се имат предвид стратегическите документи на наднационално ниво, които държавата е приела да изпълнява. Няма как да не бъдат споменати основните стълбове, но детайлния анализ остава за друга публикация.

В наднационален план Програмата до 2030 г. за устойчиво развитие, приета от Организацията на обединените нации (ООН) през

септември 2015 г., представлява амбициозна рамка за постигане на устойчиво развитие и изкореняване на бедността. ЕС играе водеща роля в процеса, довел до приемането на Програмата до 2030 г. (*Evropeyska komisiya*, 2016).

Целите на устойчивото развитие обаче са отдавна известни и не са обект на настоящия доклад. Стъпвайки на Целите за устойчиво развитие ЕС следва да създава и осъществява своите стратегически документи. От гледна точка на висшето образование, такъв е документът „Европа 2020“, които обаче също не е нов.

Към момента на създаване на новите национални стратегически документи, отсъства всеобхватен стратегически документ на ниво ЕС („Европа 2030“) и към момента на писане на този доклад също. Вземат се предвид наличните документи. Най-новите европейски стратегически документи с отношение към висшето образование и науката са базирани на **Програма „Европа 2020“**. **Такива документи са:** Нова стратегическа програма на Европейския съюз за периода 2019 – 2024 г; План за възстановяване на Европа - NextGenerationEU (2021-2024 г.); Визия за постигане на Европейското образователно пространство до 2025 г; План за действие в областта на цифровото образование; „Хоризонт Европа“ - рамковата програма на ЕС за научни изследвания и иновации за периода 2021 – 2027 г.

За устойчива, зелена, за цифрова Европа, за икономика в интерес на хората, за силна Европа на световната сцена, пригодена към днешните и бъдещите предизвикателства, каквито са в общи линии приоритетите застъпени в европейските документи, е необходимо високо качество на кадровия капацитет на европейските граждани. Чрез образованието и науката се развиват всички приоритети на ЕК, те имат главна роля в осъществяването им.

Общите цели, които си поставя ЕС и в частност България изискват стратегическо управление на висшето образование и науката. Имплементирането на целите в образованието и по-конкретно във висшето образование и науката в посредствени документи, представяни за стратегически, съвсем не е достатъчно. Има нужда от поглед над управлението на висшето образование и науката, който надскача секторните цели.

Съобразявайки се с посочените стратегически инициативи България изработва най-новите си стратегически документи. Предизвика-

телствата на следващото десетилетие в образованието и науката са в пряка зависимост с предизвикателства пред човечеството като цяло, предизвикателствата пред световните общности, предизвикателства пред ЕС. Образованието и науката няма как да останат единствено в периметъра на секторните политики, тъй като те „пресичат“ всички сектори и имат отношение към развитието на цялото общество.

Предизвикателствата на следващото десетилетие, които стоят пред управлението на висшето образование и науката са разписани в най-новите стратегически документи на Република България. Улавят ли тази надсекторна същност на управлението на висшето образование и науката? Успяват ли стратегическите ни документи за следващото десетилетие да отговорят на предизвикателства, които ни очакват? Успява ли стратегическата мисъл в България да надскочи протоколните, формални, посредствени и напълно незадоволителни реализации, които са обичайни за практиката?

Националната програма за развитие: България 2030

Целите и предизвикателствата на десетилетието в Република България, Министерският съвет е приел да бъдат стратегически управлявани чрез **Националната програма за развитие: България 2030**. Тя обаче, 1) е разработена в условията на **липса на всеобхватен национален стратегически документ**, който да задава дългосрочния курс на развитие на държавата (гранд стратегия). Също така 2) е разработена в условията на **липса на всеобхватен стратегически документ на ниво ЕС**, който да задава средния и дългосрочния курс на политиките за развитие в рамките на общността. Въпреки това, в България биват разработени серията документи, изброени по-горе. В отделните сектори и тематични области в ЕС са налице множество други стратегически документи, в реализацията на които страната има ангажменти, като държава – членка на ЕК. Това обстоятелство, според авторите на документа България 2030, от една страна, ограничава свободата при формиране на стратегията на националната политика за развитие, а от друга – издига значително **предизвикателство пред обхващането им и надграждането** на концепциите, стоящи зад тях, в необходимата посока и дълбочина, детерминирани от

националните нужди на развитието (Ministerstvo na finansite, 2020).

Програмата България 2030 е „рамков стратегически документ от най-висок порядък в йерархията на националните програмни документи, определя визията и общите цели на политиките за развитие във всички сектори на държавното управление, включително техните териториални измерения“ (Ministerstvo na finansite, 2020). В нея са определени три стратегически цели – ускорено икономическо развитие, демографски подем и намаляване на неравенствата, за чието изпълнение, правителствените намерения са групирани в пет области (оси) на развитие и са определени 13 национални приоритета, съотнесими с Целите за устойчиво развитие на ООН. Иновативна и интелигентна България е сред петте оси, съдържаща три приоритета свързани с образованието и науката (Ministerstvo na finansite, 2020)

Програмен период 2021-2027 г.

„Съгласно европейското законодателство оперативната програма е документ, който определя стратегията на държавата – членка за развитие. Скелетът на тази стратегия са приоритетните оси и приоритетите. Те се определят от държавата – членка и следва да допринесат за осъществяването на тематични (общи) и специфични (конкретни) цели. Тематичните цели се определят от Европейската общност“. (Shopova, 2017)

Две оперативни програми имат пряко отношение към развитието на висшето образование и науката в ЕС за периода 2021-2027 г. **Програмата „Образование“ 2021-2027 г. и Програмата за научни изследвания, иновации и дигитализация за интелигентна трансформация 2021-2027.**

Програма „Образование“ 2021-2027 г., наследник на ОП „Наука и образование за интелигентен растеж“ с много по-голям бюджет, насочва подкрепата към всички образователни етапи и е структурирана в 4 приоритета: Приоритет 1 „Приобщаващо образование и образователна интеграция“; Приоритет 2 „Модернизация и качество на образованието“; Приоритет 3 „Връзка на образованието с пазара на труда“; Приоритет 4 „Техническа помощ“ (Ministerski savet, 2020).

Програмата за научни изследвания, иновации и дигитализация за интелигентна трансформация за периода 2021-2027 има 2

основни приоритета, както и такъв за техническа помощ, както следва: Приоритет 1 „Устойчиво развитие на българската научно-изследователска и иновационна екосистема“; Приоритет 2 „Цифрова трансформация на публичния сектор“ (Ministerski savet, 2020).

Планът за възстановяване и устойчивост на Република България, който следва да бъде представен и оперативните програми трябва да се гледат заедно, като общ механизъм за България.

План за възстановяване и устойчивост на Република България (2021-2024 г.)

В плана за възстановяване и устойчивост на Република България от „Кризата COVID-19“ е посочено, че в условия на висока степен на несигурност, породена от пандемията, „ограничаването и контрола на разпространението ѝ, както и справянето с извънредните последици от нея са основни задачи на правителството“. Предпоставено е, че в „настоящата ситуация изискват целенасочени мерки, а тяхното своевременно и ефективно изпълнение е от ключово значение за запазване на икономическия потенциал и конкурентоспособност на икономиката в последващото възстановяване“ (Ministerski savet, 2020).

Като част от Плана за възстановяване на Европа (2021-2024 г.), българският План следва да способства икономическото и социално възстановяване от кризата. В преследването на тази цел са групирани набор от мерки и реформи, които да имат съществен принос към възстановяването на потенциала за растеж на икономиката и да го развият, като осигурят устойчивост на негативни външни въздействия. Това ще позволи в дългосрочен план постигането на стратегическата цел за конвергенция на икономиката и увеличение на доходите до средноевропейските. Същевременно, Планът полага основите за зелена и цифрова трансформация на икономиката, в контекста на амбициозните цели на Зелената сделка (Ministerski savet, 2020).

А какви специфични национални стратегически цели развива Планът? Къде са разписани дългосрочните национални цели и приоритети? Къде е стратегическото предимство (Tanev, 2008), което трябва да носят стратегиите? Къде са специфичните цели, които отговарят на националния контекст?

Стратегията за развитие на висшето образование

Стратегия за развитие на висшето образование в Република България за периода 2021-2030 г. е естествено продължение на Стратегия 2014-2020. Обвързана е пряко с нея, взети са предвид анализите за осъществяване. Съобразена е с други национални и наднационални стратегии и документи, но всъщност отново при липса на гранд стратегия и неосъзнаване на междусекторния ѝ характер (Mileva, 2020). Да, има нов общ национален документ (България 2030), но в никакъв случай това не е „дългосрочната визия“ (Tanev, 2008) на нацията. Да, споменава се необходимостта от засилване на взаимодействията, но откъслечно, в посока икономика или връзки между университетите, в никакъв случай не цялостно, задълбочено, за целенасочено развиване на „мрежите стратегии“ и мрежите“ заинтересовани страни“, които стратегическото управление предполага. (Mileva, 2020)

Авторите на Новата стратегия констатира, че „по изпълнението на много от дейностите и постигането на голяма част от целите на Стратегия 2014-2020 има съществен напредък, но предстои още работа. Необходимо е и поставянето на нови цели, съответстващи на актуалните предизвикателства, особено във връзка с ускореното развитие на дигиталните технологии и с интензивната дискусия в глобален мащаб за целите на висшето образование и за ролята на висшите училища в новите условия“ (Ministerstvo na obrazovanieto, 2020).

Заявеното ясно показва, че има привидно разбиране за процесите, за глобалната роля на висшето образование и науката, за необходимостта от нови цели, спрямо новите и бъдещите предизвикателства. Има разбиране, да, но дали не е само „на хартия“? Дали има опасност Стратегията да е формално, по-скоро протоколно подготвена и така да бъде осъществена?

Национална карта на висшето образование

С промени в Закона за висше образование през 2019 г. бе предвидено и задействано създаване в рамките на една година на Национална карта на висшето образование, с която се определят териториалната и профилната структура на институционалната мрежа за висше образование, с цел стимулиране на висшите училища да съсредоточат усилията си върху подготовката на кадри с необходимото

качество и отговарящи на потребностите на пазара на труда (Narodno sabranie, 2020).

Тази инициатива е именно в следствие на Стратегията за развитие на висшето образование 2014-2020. Началото на процеса по създаването ѝ бе в противоречие с принципите на „доброто управление“, предвид именно необходимостта от всеобхватни, междусекторни взаимодействия (Mileva, 2020). Към момента на писане на доклада (април 2021 г.) подобна Карта не е представяна в публичното пространство, поради промени в управляващите слоеве в държавата, съдбата ѝ остава неясна.

Липсата на всеобхватни стратегически документи е предизвикателство и поставя под въпрос последващите такива. Предизвикателство са **конюнктурните промени**. Предизвикателствата се явяват в самото начало на стратегическото планиране. **Предизвикателство е самото планиране, предизвикателство е визионерството и изобщо капацитетът за стратегическо управление**. От тук нататък, обособените в документите предизвикателства също могат да бъдат проблематизирани.

Предизвикателствата

Във връзка с политиката на ЕС в областта на сътрудничеството за развитие както Съюзът, така и държавите - членки са длъжни да се съобразяват с поетите ангажименти и да вземат предвид целите, които са одобрили в рамките на ООН. В съответствие с Целите за устойчиво развитие през 2017 г. се приема „Консенсус за развитие“. (Evropeyska komisiya, 2016)

Документът е ключов елемент на участието на ЕС в света и на неговата реакция на световните предизвикателства. В него е открито, че обществените и икономическите въпроси са все по-тясно свързани помежду си, това отваря нови перспективи за споделен напредък, но, разбира се, едновременно създава и проблеми. Подчертани са глобалните демографски размествания, съчетани с икономически, социални и екологични промени. Предвидено е, че след като световното население нараства с около 80 милиона души годишно, неминуемо ще възникнат трудности при посрещането на потребностите на младите хора в областта на **образованието и заетостта**.

Налице е промяна в равнищата и географското разпределение на бедността и неравенствата, така че **изграждането на гъвкавост и ус**

тойчивост е определено като абсолютно необходимо за намирането на трайни решения на сложните глобални предизвикателства. В този контекст е открито, че: световните обществени блага са изложени на сътресения, поради устойчивите екологични проблеми. Развитието разширява своя обхват и включва все повече и нови участници и иновативни решения. Частният сектор се превръща във все по-важен партньор за насърчаване на по-устойчиви модели на развитие. Комбинирането на публични и частни ресурси с цел мобилизиране на повече инвестиции позволява засилване на участието, включително в труден контекст. Глобалната стратегия за външната политика и политиката на сигурност на Европейския съюз предполагат надежден, активен и единен Съюз. (Evropeyska komisiya, 2016)

Предвид определените предизвикателства биват изграждани новите европейски стратегически документи. В **Новата стратегическа програма на ЕС за периода 2019 – 2024 г.** приета 2019 г. като основни приоритети са изведени: Защита на гражданите и свободите; Развиване на силна и жизнеспособна икономическа база; Изграждане на неутрална по отношение на климата, зелена, справедлива и социална Европа; Защита на европейските интереси и ценности в световен план (Evropeyska komisiya, 2019).

Очевидно, всички определени предизвикателства и приоритети изискват много високо ниво на висшето образование и науката сами по себе си, но изискват много високо ниво на управленския капацитет. За изпълнението на целите са необходими качествено подготвени кадри на всички обществени сектори и нива. **Стратегическото управление на висшето образование не е еднозначно, еднопосочно,** не е просто управление на сектор. **Стратегическото управление на висшето образование и науката следва да е свързващото звено между управлението на човешкия капитал и развитието на нацията.** Съответно Стратегията за развитие на висшето образование следва да е свързващо звено, **не посредствена, протоколна, секторна стратегия.**

Предизвикателствата пред висшето образование и науката в България

В един от най-новите документи, конкретизиращ постигането на Европейското образователно пространство до 2025 г. са открити предизвикателствата за висшето образование в ЕС, предвид финансовите измерения. За някои

от държавите - членки, непосредственото предизвикателство е **осигуряването на адекватно ниво на инвестиции** в образованието и обучението. За други, основният проблем е **харченето ефективно и ефикасно.** (European Commission, 2020)

За България се отнасят и двете категории. И двете имат еднаква тежест, но проблемите и предизвикателствата във висшето образование и науката у нас съвсем не се изчерпват с тези финансови измерения. Всички държави - членки имат своите специфики, съобразявайки се с общи приоритети, те следва стратегически да управляват и локалните предизвикателства.

Анализът на предизвикателствата във висшето образование направен в последния приет хронологично национален документ, а именно в Плана за възстановяване и устойчивост на Република България, е доста скромнен. Идентифицирани са някои проблеми и предизвикателства пред училищното образование, което е основен обект на тази част от Плана, през перспективата на „Кризата Covid-19“ и то само в посока дигитализация. На висшето образование не обърнато внимание, по-скоро са направени някои общи констатации:

„В допълнение към срещнатите в кризата трудности, образователната система в страната е изправена и пред **някои структурни предизвикателства**, чието адресиране в годините все още не е довело до цялостното им разрешаване. **Нивото на образователните характеристики на населението** е ключова предпоставка за качеството на човешкия ресурс, както и за възможността на икономиката бързо да се адаптира и възстановява от кризисни ситуации и шокове. Въпреки продължаващите усилия за модернизиране на системата за образование и обучение, подобряването на нейното **качество, приложимост за пазара на труда** и приобщаващ характер продължава да бъде предизвикателство в България, което ограничава възможностите на страната за бърза конвергенция към икономическото и социалното състояние на ЕС“ (Ministerski savet, 2020).

Конкретно в посока висше образование, в края на раздела е обобщено, че „Продължават да са налице предизвикателствата, свързани с **модернизиране, интернационализиране и адаптиране** на университетите в контекста на дигиталната и индустриалната трансформация“ (Ministerski savet, 2020).

В частта в Плана за научни изследвания и иновации предизвикателствата са разгледани в по-голяма дълбочина:

„Потенциалът на научните изследвания и иновациите в подкрепа на производителността остава недостатъчно използван. България трябва да отстрани значителната разлика в сравнение със средната стойност за ЕС по отношение на **разходите за научноизследователска и развойна дейност** и способността да се запазят и привличат таланти. **Публичното финансиране е недостатъчно, а частните инвестиции** в научно-изследователска и развойна дейност са монопол на големи мултинационални дружества и са концентрирани в региона на столицата. **Голямата разпокъсаност на системата** за научни изследвания, развойна дейност и иновации и амортизираната инфраструктура и оборудване не позволяват на инвестициите в областта на научно-изследователската и развойна дейност да допринесат за производителността и растежа. Страната все още се класира в групата на **„скромните иноватори“**, като основен принос за слабия относителен резултат на България имат **качеството на научните изследвания** в страната, включително **публикационната и патентната активност, взаимовръзките между частните и публичните изследвания**, предлагането на високотехнологични и иновативни продукти от българския бизнес и – не на последно място – **ниската ефективност на координационните усилия между отделните структури на изпълнителната власт, ангажирани с разработване и прилагане на политики в отделните аспекти на проблема**“ (Ministerski savet, 2020).

Предизвикателство за управлението на висшето образование и науката се очертава самото определяне **на предизвикателствата**. Отделят се висшето образование и науката, различните документи се съставят от различни екипи, съответно предизвикателствата и целите не са съвсем синхронизирани. Това показва слаба координация между документи подготвяни по едно и също време, и слаба координация между екипи работещи по една тема, било то и в различни документи.

Нароченото за „ниска ефективност на координационните усилия“ вероятно може да се зачисли към предизвикателствата свързани с управлението. По този повод в Програма „България 2030“ също е подчертано, че са „необходими мерки спрямо управлението на образованието“. От гледна точка на управлението на

системата: „Ще се предприемат мерки за координация на всички нива на образование и обучение и ясно разпределение на отговорностите между съответните национални и/или регионални органи, за осигуряване на аналитичен и административен капацитет на всички нива за планиране, мониторинг и оценка на политиките в образованието, за усъвършенстване на системата за управление на висшите училища (при баланс между академична автономия и държавни и обществени интереси). Ще бъде въведен и ще се прилага междуинституционален механизъм за наблюдение изпълнението и разработване оценка на въздействието на образователните политики. Ще се работи за изграждане на Европейско образователно пространство“ (Ministerstvo na finansite, 2020).

Има необходимост от усъвършенстване на системата на стратегическо управление на висшето образование. Има необходимост от междусекторни взаимодействия. От гореизложеното става ясно, че и в двете посоки, има частично разбиране на тези необходими, но практиката остава ограничена.

В Стратегия за развитие на висшето образование 2021-2030 г. предизвикателствата са представени в две доста спорни категории, както по класификация, така и по съдържание:

- **Предизвикателства, възникващи от промени извън сферата на висшето образование в Република България:** Ускоряваща се динамика на пазара на труда; Повишаване на ролята на науката и иновациите за развитие на конкурентоспособна икономика и за решаване на обществени проблеми; Всеобща дигитализация и развитие на образователни системи, които допълват или са алтернативни на класическото висше образование; Интензифициране на глобалното предлагане на образователни услуги във висшето образование (Европейско пространство за висше образование); Застаряване на населението и промени във възрастовата структура; Промяна в ролята, целите и функциите на висшето образование.

- **Предизвикателства, възникващи от процеси вътре в сферата на висшето образование в Република България:** Изоставане от тенденциите в европейското висше образование и слаба интернационализация на българското висше образование; Качество и достъп до образование в условията на масовизация на висшето образование и демографска криза; Използване на критичните нагласи на обществото към висшето образование като стимул за

неговата промяна; Липса на съответствие с потребностите на дигиталното поколение и с компетентностите, необходими за успешна реализация в условията на технологична революция; Недостатъчна подкрепа и недостатъчно развитие на научните изследвания като неразделна част от висшето образование; Трудности в подбора, развитието и мотивирането на преподавателите; Предизвикателства, свързани с управлението на висшите училища; Необходимост от ефективна, обективна и справедлива акредитация; Непълноценно включване в развитието на икономическите центрове в страната. (Ministerstvo na obrazovanieto i naukata, 2020)

В Стратегия 2014-2020 са открити основните предизвикателства, свързани с: Достъпът и повишаването на броя на завършилите висше образование; Качеството и съвместимостта на българското висше образование; Връзката между висшето образование и потребностите на пазара на труда. Връзката между обучението и научните изследвания; със системата на управление на висшите училища, с мрежата от ВУ, с видовете ВУ и с образователно-квалификационните степени; Действащия модел за финансиране; Привличането и кариерното израстване на преподавателите; Осигуряване на повече и по-разнообразни възможности за учене през целия живот във ВУ. Като рискове и бариери са добавени: Демографската криза; Диспропорциите на пазара на труда; Обезценяването на труда и хроничните финансови дефицити. (Ministerstvo na obrazovanieto i naukata, 2016)

Доста от **целите и предизвикателствата** между Стратегия 2014-2020 и Стратегия 2021-2030 **се повтарят дословно или са леко модифицирани** (качество, достъп, демография, кадрови капацитет, дигитално развитие и т.н.), това от една страна, може да се счита за позитивен феномен, защото има **приемственост**, посоката остава същата, а Стратегия 2014-2020 несъмнено отчита позитиви. От друга страна, **основни проблеми остават неразрешени**, работено е, но не достатъчно, ще се продължи да се работи, но дали ще е достатъчно? От трета страна, **предизвикателствата и целите са просто преписани** от единия документ в другия, съчетани са с някои новости в европейски мащаб и са представени с претенции за стратегически документи.

В новата Стратегия се оказва, че предизвикателствата на миналото и настоящото десетилетие се припокриват в голяма степен – това

остава впечатление за известно negliжиране на Стратегията. Също така, в нея несъмнено не са включени предизвикателства, които да надхвърлят секторното мислене. Но и на секторно ниво поставените предизвикателства не отговарят съвсем адекватно на реалността на националния контекст, по-скоро протоколно биват разпасвани, спрямо формалните изисквания и европейските документи.

Прави впечатление, че различните документи, които следва да имат отношение, т.е. да са част от „мрежа“ стратегически документи, развиваща от една страна, висшето образование и науката, от друга страна, чрез тях развиваща обществото и държавата, имат не дотам еднакви и последователни приоритети и борят недотам добре систематизирани предизвикателства.

Самото класифициране на предизвикателствата в Стратегията за развитие на висшето образование 2021-2030 г. не позволява достатъчно добре да бъдат систематизирани. Те са разделени на външни или вътрешни за висшето образование в България, което е спорно. От една страна, става въпрос за мащаб (национален и наднационален). От друга страна, има глобални предизвикателства (външни за системата) и предизвикателства пред висшето образование (вътрешни, секторни). Т.е. може и да има и различни изходни гледни точки освен вън и вътре от висшето образование в България. Трудно е да се възприеме конкретната предложена класификация, тъй като с очевидност не е максимално изчерпателна.

В управленската практика в настоящето, „реалната работа“ се случва при „усвояването“ на средствата от ЕС, при харченето на Държавния бюджет. Работата е при разпределянето на парите и тяхното отчитане, стратегирането е един формален процес, който има спорно отношение към бъдещите действия. Не се осъзнава реално необходимостта, процесите във висшето образование и науката да са добре планирани и управлявани цялостно.

Новата Стратегия всъщност е една недотам добра актуализация на старата, което би следвало да се случва в рамките на срока на изпълнение на стратегията, когато обективните обстоятелства налагат такава, но за дългосрочното стратегическо планиране, какъвто опит би следвало да е направен тук, съвсем не са достатъчни подобни частични инициативи.

Стратегията следва да е основополагащият елемент, който да осъществява синхрона

между различните обществени сектори и управленски нива, и възможно най-голям брой заинтересовани страни. Тя следва да съчетава в себе си рамките на европейските стратегически и оперативни документи, и рамките на по-високо поставените в йерархията на националните документи. Поставя основите на междусекторните взаимодействия и е база за изграждане на секторни стратегии и документи. Такава стратегия може и трябва да надскача рамките на посредственото и да преследва цели, които да надскачат секторното мислене, да поставя дългосрочна перспектива.

Новата Стратегия за висшето образование, например, не включва **предизвикателства, които „Кризата Covid-19“** поставя в настоящето и предполага за бъдещето. Предизвикателство е справянето с последствията и промените, които направените изводи от развиващата се криза, следва да налагат. Те може и на пръв поглед да поставят краткосрочни цели, но действително не е така. Правилните изводи от кризата, би следвало да доведат до преосмисляне на цялостната кадрова политика на ЕС и на България. Последствията от кризата във всички сектори на общественото развитие също ще са дългосрочни, било то финансови, здравословни и т. н.

Достатъчно ли е, че в Плана за възстановяване и устойчивост на Република България са разгледани някои от непосочените в Стратегията проблеми? Не е достатъчно, че Планът съдържа инструменти в посока справяне с определени предизвикателства, в следствие от кризата. Някои от тях ще са дългосрочни и за преодоляването им съвсем не е достатъчен този недългосрочен, финансов механизъм. Да, Планът развива приоритети, върху които досега е работено, съответно би следвало да развива приоритетите на Стратегията, което в известна степен е точно така, но от гледна точка на самата Стратегия, пропуските са много големи. Планът и оперативните програми трябва да се разглеждат заедно, като общ механизъм за България, да, но къде остава Стратегията? Кое дава основание да бъде приета една десетилетна стратегия, която да е формална, ненужна и откъслечна?

Предизвикателство остава изобщо управлението на висшето образование, което частично и под различни форми се вмъква на места в документите, а в Стратегията е формулирано като „Предизвикателства, свързани с управлението на висшите училища“. **Предиз-**

викателство остава стратегическото управление, начина създаване и осъществяване на стратегическите документи, съответно определяне и осъществяване на стратегическите цели. Има необходимост от Нов модел на стратегическо управление на висшето образование в България, има необходимост от изграждане на стабилни „**мрежи стратегии**“ и „**мрежи заинтересовани страни**“.

И предизвикателствата в управлението, и предизвикателствата свързани с „Кризата Covid-19“ са достатъчно обективни, те обаче не биват разглеждани от Стратегията. От една страна, не биват забелязвани проблемите в процесите на управление, или поради невежество, или поради други конюнктурни причини. От друга страна, конкретният документ е написан преди възникването на кризата, в следствие, в нейния контекст е подсилено единствено необходимостта от дигиталното развитие на образованието. Никой не е намерил за важно, в този десетилетен стратегически план да намерят място най-актуалните глобални проблеми. Защо тогава е приет? Кога следва да бъдат актуализирани документите спрямо тези обективни предизвикателства? Кога ще бъдат взети предвид последиците от тази криза в дългосрочен план? Кога ще бъде взето предвид, че начина по които се създават и осъществяват стратегиите в България съвсем не отговаря на обективните необходимости? **Не е ли това е документът, който ще бъде следван през новото десетилетие** във висшето образование и науката в България?

От тази гледна точка, може да се заключи, че вече се налага актуализация на цели и предизвикателства в Стратегията, да, тя вече е приета и тази процедура следва да се случи в рамките ѝ. Но, току що приетата стратегия се нуждае от актуализация, след като процеса по създаването ѝ се случва в момента на подготовка на оперативните програми, Плана за възстановяване, България 2030. Това е поредно доказателство за липса на координация и формалност при осъществяването на процесите стратегическо планиране и управление. Стратегията е „късогледа“, недомислена и прибързана. Не отговаря на „духа на времето“, не отговаря на обективните необходимости, не обхваща достатъчно цялостно предизвикателства. Не обхваща цялостно заинтересованите страни и при процеса на създаване, и при процеса на осъществяването ѝ.

Подобни действия поставят под съмнение самата Стратегия, а и стратегическите документи въобще. Оставят впечатление за протоколност на стратегическите документи, и за отсъствие на действителна необходимост от тях, което руши доверието в управлението и води до изводи за хаотичност на управленските решения и действия, чрез проформа стратегии. **Стратегиите се оказват проформа документи, от които нищо не зависи, а още по-лошо, нищо не следва.** Те придобиват славата на ненужни, излишни пълни с празни думи, написани от някой, максимум няколко чиновника, чрез максимум няколко, консултации, дискусии, кратки, съмнителни, почти усилия за взаимодействие.

Заклучение

По-доброто теоретично и приложно осмисляне на проблемите на стратегирането, в частност на стратегическото управление на висшето образование, е ключова задача пред българската държавна власт и отделните ѝ клонове, без решаването на която е невъзможно преодоляването на множество, придобиващи не само хроничен, но и кризисен характер проблеми на публичното управление у нас, поради което **административната наука следва да се заеме най-сериозно с анализа им.**

След влизането на България в ЕС постепенно „мрежите“ стратегически документи започват да се развиват. Във висшето образование първата стратегия е за периода 2014-2020 г. „Мрежите стратегии“ от 2014 г. досега, разбира се, са се разраснали, но връзките между тях, както и повечето документи са по-скоро фиктивни и декларативни, а не естествено, логически следвани и развивани. Все още липсва национална гранд стратегия, т.е. липсва национален дългосрочен стратегически документ, който да „играе главната роля“ в „мрежите стратегии“.

Отношението към стратегията за развитие на висшето образование като към посредствена секторна стратегия, няма как да доведе до високи резултати. Да, за сектора могат да бъдат открити позитиви в развитието последните години, но предизвикателствата на времето, предизвикателствата пред обществата, пред нациите, не биха могли да бъдат решавани с посредствени, фиктивни национални стратегически документи. Последствията които водят след себе си, написаните на нечие бюро документи, протоколно обсъдени с определени заинтересовани страни, изобщо не се

оценяват в България. Нещо повече, отношението е като към ненужна бумажина. Причините биха могли да са различни, защото такива дългосрочни документи са над личностите и над личните интереси, или още по-зле, защото не са в компетенциите на хората, от които зависят. Резултатите обикновено са посредствени - формално предлагани документи, покриващи някакъв „санитарен“ минимум (заложен в европейските документи), които не отговарят на контекста и реалностите в България.

Какъв ефект ще имат във времето едностранно и протоколно залаганите цели и приоритети в стратегическите документи? Има ли опасност положителните усилия в стратегическото управление на висшето образование досега, да останат напразни?

Заложените в Стратегия 2014-2020 параметри биват следвани и в Стратегия 2021-2030. Тук се оценява приемствеността и надграждането в определени посоки, по конкретните секторни политики. Но, начинът на създаване и приемане и на новата Стратегия предразполага към по-горните изводи и носи определени опасности. Подценяването на Стратегията има множество негативни последствия. Първо, че е със съмнително качество самата Стратегия. От тук нататък, под въпрос са и последващите от нея действия.

Университетите масово и хаотично, без съгласуване с никого, започнаха да приготвят 3-годишните си учебни планове във всички направления, тъй като подобна идея е разписана в Стратегията, въпреки изрично подчертаното, че: „преминаването към 3-годишно обучение в ОКС „бакалавър“ ще се осъществява само при наличие на консенсус между всички ВУ, обучаващи в съответното професионално направление“. Това говори достатъчно за процеса на създаване на Стратегията, говори за нивото на решенията, за нивото на обсъждането им и изобщо за нивото на търсене на взаимодействие. Така едно недобре обмислено, недобре обсъдено, съмнително по отношение на качеството решение, влиза в практиката по заобиколен начин и представлява реална заплаха за качеството и нивото на висшето образование.

Предизвикателство за висшето образование в България се оказва самото стратегическо планиране, предизвикателство е визионерството и изобщо капацитетът за стратегическо управление. Това съвсем ясно се вижда в класификацията на предизвикателствата в Стратегията за развитие на висшето образование на Репуб-

лика България до 2030 г. и повдига много въпроси. Изпускат ли се важни моменти при процесите на стратегиране? На каква база са формулирани предизвикателствата? Ако те са несистематично, хаотично и частично формулирани, то какви са целите и какви ще са постигнатите резултати? Къде са целите, които са съобразени с големите цели на нацията, къде са големите цели, за чието изпълнение висшето образование и науката биха били основен двигател? Къде е документът, който посочва, какви следва да са големите български цели? Къде е Гранд стратегията, която да даде посока на междусекторните и секторни стратегии? Кои са глобалните предизвикателствата, с които висшето образование и науката могат да се борят? Защо новата Стратегията за висше образование бори само секторни предизвикателства? Ако целта е да „кърпим“ секторна политика, то въобще не ни е необходима нова дългосрочна стратегия! Това не е стратегическо управление, а симулация на такова!

Не се ли омаловажава ролята на висшето образование и науката? Не се ли принизява стратегическото управление на човешкия капитал на нацията с всеки друг капитал? Не се ли опростява по този начин ролята на стратегическото управление въобще?

От създаването на Стратегия 2014-2020, до създаването на новата Стратегия (2021-2030) разбира се, могат да бъдат открити постижения в управлението на сектора и авторите на документите неизбежно са направили това. Но, отношението към стратегията за развитие на висшето образование е като към секторна стратегия, та дори и като към подсекторна, отсъства гранд стратегически документ, „мрежата“ стратегии е хаотична, развиваща се на случаен принцип. Не се работи адекватно върху създаването на „мрежи стратегии“, което дава своите негативни резултати и последици. „Мрежите заинтересовани страни“ са по-скоро протоколна част, както от повечето процеси в стратегирането, така и от Стратегия 2021-2030.

Има необходимост от по-високо ниво на систематизация на противоречията и целите в Стратегията на десетилетието, критичният поглед над формулираните доказва това. Тя се явява като една спорна по качества актуализация на Стратегия 2014-2020, приета набързо и по-скоро фиктивно. Което както по-горе стана ясно, има последици.

Подценявайки силата „на“ и необходимостта „от“ стратегическо управление, в пове-

чето случаи със спорно качество на стратегическите документи и ефективността им, се постигат посредствени резултати. Несигурността, която е предизвикана от порочния начин на създаване и осъществяване на стратегическите документи поставя под съмнение развитието на сектора по време на криза, но още по-лошо поставя под съмнение перспективите за развитие на човешкия капитал на нацията като цяло.

Ако стратегическите документи имат обща логика изградена на базата на общ, национален, гранд стратегически документ, ако е направено всичко възможно да се комплицират най-много интереси, на възможно най-много групи хора, то линията на управление и развитие не би имала толкова силни конюнктурни зависимости.

Националната стратегия за развитие на висшето образование и науката е междусекторна стратегия, към която следва да бъде подхождано именно като към такава. Целите, които са поставени в нея, предизвикателствата, с които ще се справя тя, следва да дават предимство в национален мащаб. Функциите на такава стратегия са междусекторни и съответно нейния обхват е такъв.

Стратегията следва да бъде създавана и осъществявана от възможно най-много заинтересовани страни, тъй като ще търси възможно най-добрите резултати за възможно най-много хора. Едностранната роля на Министерство на образованието в тези процеси, следва да бъде преустановена.

В заключение може да се обобщи, че 1) Предизвикателствата придружават целия процес на стратегическото управление в България, парадоксално, то ги търси, за да ги преодолява. 2) Предизвикателствата предполагат необходимостта от нов модел на стратегическо управление на висшето образование и науката – предполагат развиването на „мрежи стратегии“ и „мрежи заинтересовани страни“ 3) Самото стратегическо управление е предизвикателство. Предизвикателство е стратегията за развитие на висшето образование, да е внимателно прецизиран, междусекторен национален документ, чиито цели са визионерски, но предизвикателствата следва да бъдат преодолявани.

Литература

1. Mileva, I. 2020. Administrativna spravedljivost i mezhdusektoren mrezhovi podhod (prilozhenie v strategicheskoto upravlenie na vissheto obrazovanie), Sb. *Administrativnata*

spravedlivost kato element na dobroto upravlenie, Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Sofiya, Pod pechat.

2. Tanev, T. 2008. Strategicheskoto upravlenie na publichnata sfera, Sofiya, Voenno izdatelstvo. ISBN: 9789545093982.

3. Evropeyska komisiya. 2016. Nashiyat svyat, nasheto dostoinstvo, nasheto badeshte. *Predlozhenie za Nov evropeyski konsensus za razvitie*, [onlayn]. Strasburg. [Pregledan 01.04.21]. Dostapno ot: <http://europe.bg/bg/articles/news/2017/06/30/noviyat-evropeyski-konsensus-za-razvitie-nashiyat-svyat-nasheto-dostoinstvo>.

4. Evropeyska komisiya. 2019. Novata strategicheska programa na ES za perioda 2019 – 2024 g. [onlayn]. Strasburg. [Pregledan 01.04.21]. Dostapno ot: <https://www.consilium.europa.eu/bg/press/press-releases/2019/06/20/a-new-strategic-agenda-2019-2024/>.

5. Shopova, M. 2017. Operativni programi na ES, strukturni fondove i evrofinansirane, *Pravatami.bg*, [onlayn]. Sofiya. [Pregledan 05.04.21]. Dostapno ot: <https://pravatami.bg/6782>.

6. Ministerski savet na Republika Balgariya. 2020. Programata za nauchni izsledvaniya, inovatsii i digitalizatsiya za inteligentna transformatsiya za perioda 2021-2027 g. [onlayn]. Sofiya. [Pregledan 29.03.21]. Dostapno ot: <https://www.eufunds.bg/bg/node/6512>.

7. Ministerski savet na Republika Balgariya. 2020. Programa za obrazovanie za programen period 2021-2027 g. [onlayn]. Sofiya. [Pregledan 03.04.21]. Dostapno ot: <http://sf.mon.bg/?go=page&pageId=376>.

8. Ministerski savet na Republika Balgariya, 2020. Proekt na Plan za vazstanovyavane i ustoychivost na Republika Balgariya 2021-2024 g. [onlayn]. Sofiya. [Pregledan 30.03.21]. Dostapno ot: <https://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=5572>.

9. Ministerstvo na obrazovaniето i naukata na Republika Balgariya. 2015. Strategiyata za

razvitie na vissheto obrazovanie v Republika Balgariya 2014-2020 g. [onlayn]. Sofiya. [Pregledan 24.03.21]. Dostapno ot: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=962>.

10. Ministerstvo na obrazovaniето na Republika Balgariya. 2020. Strategiya za razvitie na vissheto obrazovanie v Republika Balgariya za perioda 2021 - 2030 g. [onlayn]. Sofiya. [Pregledan 04.04.21]. Dostapno ot: <https://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=5238>.

11. Ministerstvo na finansite na Republika Balgariya. 2020. *Natsionalnata programa za razvitie: Balgariya 2030*, [onlayn]. Sofiya. [Pregledan 01.04.21]. Dostapno ot: <https://www.minfin.bg/bg/1394>.

12. Narodno sabranie na Republika Balgariya. 2020. Zakon za izmenenie i dopalnenie na Zakona za vissheto obrazovanie na Republika Balgariya, [onlayn]. [Pregledan 03.04.21]. Dostapno ot: <https://www.parliament.bg/bg/laws/ID/157129>.

13. European Commission. 2020. European Education Area by 2025. [Online]. Strasbourg. [Reviewed 01/01/21]. Available from: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c8e92a1e-0346-11eb-a511-01aa75ed71a1>

Искра Милева,

д-р по Политически науки (Публична администрация) на Софийски университет “Св. Климент Охридски”,

постдокторант по „Национална програма млади учени и постдокторанти“ към „Факултет по обществени науки“ на Университет „Проф. д-р Асен Златаров”

Република България, гр. София

E-mail: iskra.mileva@abv.bg



ЗА НАДЕЖНОСТТА НА ИНФОРМАЦИЯТА И ЦИФРОВАТА ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ – ПРОБЛЕМИ НА ЦИФРОВИЗАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ

Николай Атанасов

ABOUT RELIABILITY OF INFORMATION AND DIGITAL PERSONALITY – PROBLEMS OF DIGITALIZATION AND MANAGEMENT

Nikolay Atanasov

ABSTRACT: Reliability of information, precision and perfection of personality is a determinant of thinking for cognitive models and intellect to successful actions and new roles of economic and social identity and digital management. Economic and social life create many risks and shocks caused by substantial contradictions, conflicts, changes and dynamic of assets and issues within transformations of techno-economical systems and socio-economical systems, disappearance and appearance of new institutions and markets. There is presented a need to smart reliability of information, thinking and precision of personalisation as new quality of management and a smart core for successful information, digital personalization and innovation management by new knowledge challenges of personality, economic identity and philosophy of economy, society and culture.

Key words: reliability of information, digital personalisation, Horizon Europe 2021-2027, philosophy of information, digital society, ontology engineering, information management, philosophy of economy

Въведение

С началото на третото десетилетие на ХХІв. цифровото информационно общество продължава стратегическия си растеж на основата на информацията и управлението на знанието, иновациите и научните изследвания. Но това се случва в условията на различни състояния на икономическо неравенство, кризисна икономика, цифровизация и разнообразни по вид кризи в обществото, което създава сложни по обхват, мащаб и динамика рискове, растеж и предизвикателства на управление на ресурсите и системите на различни информационно-познавателни, организационни и ценностни нива. То е предизвикано от множество субстанциални противоречия на икономическия и социалния живот, естествения и изкуствения интелект, тяхната цифровизация и същностни промени с човека, хората, системите и технологиите.

Информацията нараства и лети със скорост, които око и ухото трудно могат всичко да уловят и съпровождат, дори във и със системите. Погледът, лицето и субектът са ограничени от подобни външни и сетивни фактори на отражение, но мисълта и мисленето не са. Всъщност какъв обем информация обхва-

ща една дума, едно число, едно понятие или знание? И то не единствено само по себе си, а с интелекта и живота на човека и хората, „интелекта и морала“ на машините, научното и културно наследство и бъдеще на човешкото битие и общество?

Думата и числото са информационни единици, понятия и познавателни кодове не само за представяне, но и за преход към себепознание и ново ниво на ценното и познанието. В този контекст личността, цифровата персонализация и персонализъмът насочват размишленията към изследователско-творческата същност на човека като информационно-познавателен парадигмален въпрос, парадигмално мислене и научно-творческо познание за произхода, истината и управлението на знанието, системите и ценното с тях.

Ние често се учудваме или удивляваме от информацията, която получаваме или предаваме, представяме или променяме, например при отразяване на структура и функции на микрочастици и макрообекти от живата и нежива природа, огромна част от които остават все още загадки. Защо?

Нашите представи-мисли най-често са само до ниво определен образец-модел на даде-

на вещь или субстанция. Трудно проникват и задържат, обхващат и разпространяват пълноценно данни за произхода и оригиналните образци-моделни не само на даден обект, система или системи сами по себе си, но и във връзка с подобни и хетерогенни, напр. по надеждност на информацията. Появява се потребност от усилване на естествения, природния човешки интелект с машинен или изкуствен интелект, без които се допускат множество различни по вид информационни и познавателни грешки, пропуски и слабости по дизайн на логика, план на действия и оценка на резултатите, напр. от гледна точка на икономическата идентичност на субекта и информацията като благо, стока или оръжие.

Перспективата от появата и развитието на нови интелигентни модели и системи на мислене, интелект и самоуправление на субекта е предизвикателство за обогатяване на икономическата и социалната идентичност, интелекта и ролята на субекта и хората, чрез които се събират, споделят и пренасят информация и знание, научно и културно наследство, ценности, опит и творчество. В този смисъл проблем на съвършенство е както естественият интелект, така и цифровият, т. нар. „изкуствен интелект” в системите и технологиите и тяхното ефективно управление.

С какво и как информацията се предава пълномерно и пълноценно като отражение и надеждно понятие? И защо? Какво затруднява едновременно представяне на гранични и презгранични отражения, представи-мисли, понятия и разбираня на смисъла и значението на дадена вещь, дума и тяхното реално единство като форма и съдържание, връзка и взаимодействие?

Ако съществува затруднение за пряк отговор на подобен въпрос, то е защото липсват надеждностни данни и знание за субстанцията и характера на вътрешното и външно лице на субекта и техният поглед на размишляваща и виждаща с подобен въпрос личност, техният смисъл на труд, персонализация и качество на живот с дадена същност, организация и цифрово общество.

Чрез количеството и качеството на информацията, нейната надеждност, сигурност и динамиката се променят системите и технологиите, ценностите и социално-икономическият живот, като се повишава потребността от по-бързо и по-точно личностно и организационно концентрирано внимание и интелект към повишаваната системна дина-

мика, кризисност и безопасност на данните и знанието, устойчивостта и волята на субекта за действие, стабилност на системите, организациите и институциите да управляват ефективно своите ресурси. Но това не е достатъчно, а е необходимо развитие и на конкурентни способности на регионално, европейско и глобално ниво, защото обществото и страната участват в международни съюзи с различни стратегически мисии (ЕС, НАТО и др.), за което са необходими собствени приноси и приноси с партньорите.

Търсенето на информация, жизнеспособно знание, решение и техният избор на реализиране предполагат информационно-икономическо интелигентно аналитично мислене и познание, докато творческото мислене и действията изискват интелигентен дизайн на иновационни комбинации и синтезиране на полезни икономическо-информационни стойности на структурно и неструктурно управление на данни, знания и ценности, и ефективни дейности и модели на поведение с тях. В този контекст прецизността на възприятия и мисли на субекта относно икономическа самоопределеност, информационни икономически потребности, качества, ресурси и цели детерминират преобразованията с вещите и идеите, които ги отразяват, определят и променят в пазари и стратегически трансформации на организации и институции.

„Хоризонт Европа” (2021-2027) – най-голямата европрограма за изследвания, иновации и цифровизация

През второто десетилетие на XXI в. в информационното цифрово общество основен стратегически приоритет бе развитието на информационните, компютърните, комуникационните и навигационните иновации, системи и технологии в целия спектър на икономическия и социалния живот за осигуряване на устойчив, интелигентен и приобщаващ растеж (Европа 2020). Но то зависи от количеството и качеството на информацията, от нейната надеждност и икономически (финансов) информационен риск и опасности, които например носят липсата или излишъкът на информация, интелект и знание като капитал. Освен това стратегически икономически фактор на сигурност се оказва собствеността на информацията, както и възпроизводството на конкурентоспособни цифрови технически изделия, системи и технологии, чиято под-

дръжка, логистично осигуряване и модернизиране е невъзможно или неизгодно по икономически и финансови предпоставки в съответствие със стратегическите приоритети за изследвания, иновации и иновационен растеж, темпове на модернизация и трансформации на бизнеса, държавата и обществото в регионални, континентални и глобални рамки и мащаби на икономическите и социалните преобразования.

В новата стратегическа програма за изследвания и развитие на ЕС „Хоризонт Европа“ (2021-2027) са определени 95,5 млрд. евро за основни и приложни изследвания и иновации. 100 000 работни позиции за изследвания и иновации ще бъдат създадени до края на 2027 г. Програмата и бюджетът обхващат модерни инструменти. Тя е ключова за дългосрочно поддържане на структурните иновации и ускоряване на преход към екологически, икономически и социален растеж и развитие на цифровизацията чрез т.нар. технология цифров близък. [1]

Програмата „Хоризонт Европа“ ще стимулира нови знания и нововъведения чрез шест клъстера в здравеопазването, климата, цифровите технологии, енергията и мобилността, храните, земеделието и биологичното разнообразие, културата и творчеството, гражданската сигурност, индустриите и космоса. Програмата е с фокус и към използване на пълния потенциал на научните изследвания и иновациите в културния и творческия сектор, като се предвижда създаването на пространство за цифрово сътрудничество на културното наследство. Клъстерът на здравеопазването ще се справя с предизвикателства като пандемията на коронавируса, удължаването на клиничните изпитвания, създаването на ваксини, лечения и диагностика и превръщането на резултатите от научните изследвания в мерки на политиката в областта на общественото здраве. [2]

Програмата подкрепя структурни иновации, необходими в ключови вериги за създаване на стойност, като по този начин допринася за постигане на европейски технологичен суверенитет в критично важни области. Инвестициите в научни изследвания, иновации и технологии са основа за осигуряване на устойчив икономически растеж и конкурентоспособност на евроикономиката. Програмата включва за първи път нов стълб от действия в подкрепа на пределните гранични иновации на основното знание и изследвания.

Европейският съвет за иновации ще подкрепи най-модерните и пробивни иновации за да се преведат на пазара, което ще съдейства за европейския иновационен пейзаж в синергия с Европейския институт за иновации и технологии, както и за стимулиране на знанието за образование, научни изследвания и иновации. [3]

Стратегическият подход към европейски партньорства с частния и публичния сектор се очаква да подобри тяхното привличане в съответствие с инвестициите на държавите-членки и индустриите като се обхващат стратегическите области енергетика, транспорт, биологично разнообразие, здравеопазване, хранителновкусова промишленост и търговски икономически дейности. [4]

Програмните стратегически цифрови преобразования и тяхното ефективно управление предполага множество разнообразни изследвания, открития и нововъведения в различни облачни, хибриднооблачни и мултиоблачни системи и технологии, които са детерминирани от качеството на данните, знания и научно наследство в цифровизацията и стратегическите приоритети. Но за ново и/или по-добро качество и икономически растеж са необходими нови показатели и корелации на надеждност на информацията, особено относно икономическата ѝ стойност и ценност за развитие на стратегическите основни и приложни изследвания в сложна кризисна обстановка, но и с развитието на интелекта и знанието в научната реалност и научния реализъм.

Дългосрочните програмни цели и задачи повишават изискванията за по-точна верификация и валидативност на информация, знания и открития с изследвания и иновации, които осигуряват икономическия живот и бъдещето на моделите на управление чрез устойчив интелигентен растеж и качество на социалните отношения, социалния инженеринг и живот в обществото. Проблем е субстанцията на информационната единица, която не остава само в цифрова клетка, дори с каквото и да е информационен код и система, а е необходимо да съхранява жизнестойчивост на естествения интелект с цифровизацията и жизнената среда на човека, обществото и природата.

Търсенето на нови сполучливи решения в полето между реалност и реализъм е предизвикателство за развитие на науките и методологията на науките не само като измерения на информационната единица и знанието, но и

на цифровата персонализация с тях, защото се разширяват детерминистично информационно-познавателната картина и субстанцията на цифровата вещ, ценностната среда на симулации на модели-образци и качеството на експерименти на знание и теория с постигане на многомерна пълноценна реалистичност.

Защо личността, организацията и обществото е възможно да се разглеждат като суперсложна диференцирана и интегрирана интелигентна система на управление и/или нов вид суперкомпютър и универсална управленска интелигентна система и мрежа? Защо човекът и обществото, икономиката, пазарите и държавата, техните продукти и услуги се анализират, остойностяват, потребяват и разменят еднозначно или преди всичко само от материална гледна точка, и то като резултат, продукт и услуга, например от експлоатация и свръхексплоатация на материални, технически, цифрови и човешки ресурси? От друга страна, защо даден архитектурен цифров подход предопределя преход в модели и модернизъм с архитектурни рамки и дизайн на цифровата единица като водеща информационна парадигмална единица на дизайн в системите на управление?

По-нататък, какво по перспектива например е бъдещето на управленска система и кибернетичния принцип чрез даден информационен сигнал и информационна субстанция на човека, пазарите, технико-икономическите и социално-икономическите системи и цифровото общество?

За кибернетиката големината на дадена система не е толкова важна, например дали е микро-, или макросистема, а по-скоро дали дадената система работи или не работи, поне с какво, кого, кога, колко и защо. Тоест по какви причини и следствия на дизайн на информационната единица и нейния цифров код, кибернетичния принцип, знанието и управлението се получават различни по количество и качество целеви цифрови архитектурни ефекти или дефекти със структурата, функциите, поддръжката и обновяването на дадени елементи, компоненти или на цялата система. Как се усъвършенстват информационните обекти, алгоритми, цифрови модели и практики на управление, за да се повиши реално информационната архитектурна надеждност, с която се наблюдават, ревизират, осигуряват и резервират ресурси, например при случайни единични, системни и мрежови рискове?

Съвременното наследство, пробивите в науката, постиженията на икономиката, качеството на модернизацията и управлението не осигуряват достатъчно по цел субстанциално знание за търсене на отговори на подобни въпроси. Основните противоречия на битието и човешката същност, мисленето и познанието, естествения и изкуствения интелект остават сложни по произход и трудно възпроизвеждани правилно с поколенията, потоците от информация и управлението на знанието за растеж в икономическия и социалния живот без да се нарушават естествените условия на растителния и животинския свят или природна среда.

В международната динамика на активи и пасиви, поява и изчезване на пазари, системните промени и модернизациите икономическата информация и знание са с постоянна критическа предопределяща роля в системите и технологиите. Но техният успех зависи от качеството на управленската субстанция на субекта и машините.

В този смисъл появата на нови предпоставки, фактори и явления на икономическа несигурност, детерминирани от информацията и нейното състояние като техническа и човешка същност, както теоретичното и приложното знание за оценка на ресурси и информация, информационния риск и информационния мениджмънт имат широк комплексен и сложен системен характер, чиято промяна продължава с цифровизация и цифрова персонализация, защото те оптимизират не само материалните и нематериалните ресурси, но и дават възможност за по-добро управление на каквато и да е организация в обществото. В този контекст значението на оценката за надеждност на информацията и прецизност на управлението на данните разширява своя философско-икономически смисъл и информационни социално-икономически измерения относно точност и съвършеност на приложението им в икономически и социални решения и модели на управление, например при планиране, програмиране и бюджетиране със стандарти, по-високо качество и смисъл на живот, нововъведения и преобразования в социалния инженеринг и технологиите, както и с разширение на свободното движение на хора, труд и капитали.

Рисковете, безопасността и сигурността в съвременните системи зависят от собствеността и надеждността на информацията, както и от ефективността на управление на дан-

ни и от жизнеспособната икономическата мисъл, идентичност и цифрова култура с тях, както и от нивото на философията на техническите, социално-икономическите, образователните, научните и културните промени в обществата, защото на глобално ниво цифровизацията е свързана с Интернет или световната цифрова навигационна мрежа.

В дискурса на относителност и релативизъм на подобни многообразни съотношения, връзки и взаимодействия на системи, информацията се увеличава или намалява по стойност и полезност с промените на търсенето/предлагането и съответно интелигентността на системите в пазара на технологии и знание, технически устройства и мрежи. За проучването например на разнообразието от различни типове интелигентна надеждност на алгоритми, системи и интелект са необходими мултидисциплинарни изследвания на философията на икономиката и пазарите, историята и информацията, както и създаването на творчески продукти, с които да се съхраняват и предават данни и знание за надеждност, безопасност и сигурност на информацията, знанието и системите на управление.

От гледна точка на кризисния мениджмънт и въпроса за надеждност на информацията, рискът в каквато и да е кризисна ситуация и извънредна обстановка е необходимо да се разглежда и оценява чрез резултатите и съответните подходи, решения и модели както системно, така и извънсистемно относно всеки проблем на техническа, икономическа и социална система, например от гледна точка на кризисност и безопасност на социално-икономическата среда, планирането, взаимодействието и промяната на системите и институциите чрез пазарни стойности и ценности. Освен това кризисният мениджмънт е необходимо да бъде анализиран с показатели и корелации от информационния и иновационния мениджмънт на основа на релативистични корелационни индикатори за надеждност и оценка на информационни връзки и отношения между тях в различните по вид управленски модели, нововъведения, дизайн на интелект и практики. Тук необходимостта само от определен вид интелигентна надеждност не е достатъчна, защото освен обективна и субективна страна, информацията участва чрез друго, по-високо ниво на интелект на управление в системи/мрежи, икономическия и социалния живот на глобалната цифрова среда.

Релативистичните информационни комплексни показатели за надеждност и интелигентност на системите и технологиите повишават точността и оценката на надеждност като служат за разширение на резултати и приложението им с обработка и потребление на данни, независимо от техния обем, защото индикаторите, повече или по-малко, са логико-ценностно качествено следствие от степени и нива на прецизност на наблюдение, анализ и изследвания, личностно и организационно познание, своеобразен дизайн на функциониране и модели на управление.

Надеждността на информацията – фактор на решение, прецизност и ефективност на управление

В цифровото общество информацията е стока – продукт и услуга, поради което реалността на информационната единица, нейните свойства и качества е необходимо да се представят по-точно, надеждно и сигурно, поне в измеренията на пространството и времето. Но това се оказва много по-сложно отколкото да се определи и представи без да се обясни даден образец-модел на вещь като информационен и познавателен обект. Всъщност и това не е достатъчно. Защото съществува и друга равнозначна категория на познание – субектът, който най-често информационно формализира свои личностни черти, качества и модели на самоопределяне и поведение. Информацията става проблем, а чрез субекта и хората, и дори изкуственият интелект – себепроblem на идентичност, цифрова персонализация и управление. В този смисъл се появява необходимост от надеждност на информацията, прецизност и ефективност на управление.

Икономизацията и комерсиализацията на информацията и социалните отношения създават предпоставки за рискове, кризисни явления, ситуации, интелект и събития в икономическия и социалния живот. Затова собствеността и надеждността на информацията, както и тяхното интелигентно управление в технико-икономическите системи и социално-икономическите системи е не само полезна, но и критично решаваща, например като управленско средство за оценка на иновации и инвестиции, социален и финансов инженеринг и др. В този смисъл надеждността придобива все по-широк интелигентен характер, особено когато оценка за надеждност на ин-

формация се комбинира с индикатори за измерване на новости, изследвания и иновации на система, предприятие (организация) или национална икономика.

През 2013 г. Европейската комисия въведе показателя за наблюдение и отбелязване на устойчивия икономически растеж в страните членки – *иновационен индикатор* за оценка на значението и приносите на националните икономики за стратегическата политика на ЕС – стратегията *Европа 2020*. Но това изискваше и производство на таланти – изследователи, изобретатели, творци и ръководители на подобни екипи, организации, клъстери, институции и професионални общности, и то не само в едно общество и държава. След това се появи понятието *социални иновации* и ред други иновационни индикатори, вследствие на стратегическите потребности за изследвания, иновации и развитие в системите и технологиите, свързани с обществата.

Какво е бъдещето на информацията като постоянно променлива величина (количество) или неизменна величина в световния знаковирътеж, напр. като сигурна мяра (качество) на знание и ценност на вещите?

Съвременната надеждна цифрова информация е валутата на часа и деня, която изпреварва каквато и да е друга единица по стойност, търсене и предлагане, размяна и потребление, защото тя е основа и продукт на технико-икономически интелигентни системи и социално-икономически интелигентни системи, естествен и изкуствен интелект. От подобна теза произтичат множество въпроси за същността и интелигентната системна роля на цифровата информационна единица, ценообразуването, перспективите и бъдещето на нови видове най-универсални единици на стойност и ценообразуване, информационно-икономически иновации, интелигентни системи и цифрова култура, икономика и свобода на движение на капитали, ресурси и хора.

Доверието в съвременните пазари на информационно-комуникационни и компютърни продукти и услуги не само освобождава и улеснява субектите, но предполага и допълнително внимание към формите и моделите на надеждност на информацията, мисленето и познанието, избора на решения и последователност в действията. Защото обикновено не се изисква подобно внимание към елементи на самоанализ, които съдържат личностни граници и ориентация на личността чрез надеждни модели на вътрешни противоре-

чия и персонализъм, например между желания и цели, които имат необходимост от доопределяне и преоценка, намиране на решение, подобряване и усъвършенстване с растеж на потребление и възпроизводство на информация. Това се представя и възпроизвежда от разнообразното наследство и развитие на теоретическото икономическо мислене и реалността на приложното знание.

Източник на същностно противоречие е неравнозначно произвежданата и неравномерно разпределяна по смисъл и ценност информация в обективния и субективния свят. В този контекст информацията и нейната надеждност са важен многостранен, бързодействащ и ценен фактор в каквито и да са условия на съществуване на информационната единица. Те въздействат локализирано случайно или системно, преходно и същностно върху връзки, отношения, действия и взаимодействия между обекти, субекти, както и между обектите и субектите. Без надеждност на информацията и системите е безнадеждно да се управлява с висока степен на вероятност, безопасност и сигурност.

Ясните и строги модели и стандарти в икономическото управление предполагат повторения на операции/процедури. Но за развитие на професионален управленски стил на мениджъра и лидера има необходимост от високоценностни личностни определени и професионални подчертани черти, модели на поведени и престиж. Последните улесняват бърза идентификация и ориентиране на икономическата идентичност на субекта. В този смисъл всеки иска да работи и взаимодейства с опитни специалисти, експерти и успешни ръководители. Интерес представлява модернизирането на технически устройства, платформи и системи чрез персонализиране на определени функции за потребителите, пазарите и съвместната среда на труд и комуникации в единството човек-машина като технико-икономическа и социално-икономическа среда, културно и научно наследство.

Архитектурният подход, кодифицирането, взаимодействието, представянето и комуникациите човек-машина и хора-машини са жизнена основа за разширение на изследвания, морал и интелект в технико-икономическите системи и социално-икономическите системи, които променят поне информационната, комуникационната, компютърната и навигационната цифрова среда като я обогатяват интелектуално и емо-

ционално, но не навсякъде еднакво или равнозначно надеждностно.

Разнообразието от множество системи, мрежи и различни видове управление в икономическия живот са предпоставка не само за търсене на най-подходящи цифрови хетерогенни подходи, методи и модели, но и характерен стил на бързина, точност и пълноценност в дейностите и ролите на субекта като потребител/генератор на информация и мениджър/лидер. Но ако последното се преекспонира, заемайки еднолично информационното пространство, например като самозначение в комуникации и взаимодействия на организацията, то остават скрити резерви и рационалност на решения и действия на субектите в потиснатата персоналност и липса на инициатива.

Персонализъмът, вътрешното и външното лице на субекта са своеобразен вид информационен екран или информационна маска, която улеснява или затруднява възприятията, мисленето, обучението и приобщаването чрез тях така, както се ускорява или забавя разкриването и самоопределянето на същността на субекта и утвърждаването на личността чрез обема и разнообразието на данните, идентичността, диалектиката на моделите и управление на знанието.

Огромното разнообразие от различни множества данни и затруднението те да се представят еднозначно идентично води до поява на информационна стена или информационна маска – понятия за отграничаване на сложната отражателна и сигнална природа на съзнанието и думите като прекъснатост и непрекъснатост на данни, представи-мисли, чувства и техни функционални архитектурни рамки и цифрови модели. В този контекст се появява потребността от оценка и надеждност на информацията, чрез които се представят и определят реално състояние и перспективи на стойностни и случайни икономически вещи и възможности за развитие на икономическа идентичност и личност. Но остават измерения на формализиране и идентичност на икономическите вещи, които напр. чрез изкуствения интелект не се включват и участват в цифровизацията, цифровите пазари и общества.

Цифровата персонализация на вещите и субекта се оказва по-сложен на системно ниво социален и икономически процес като надеждност на информацията и нейното управление.

Прицелването в успех и преследването му в социално-икономически граници са код за дизайн и естетика на проекции, планове и програми на размишления, действия и управление, които във висока степен на вероятност стават реалност с интелигентно управление на информация и знание, воля, морал и сила на личностно въображение и действия. Но моделът на успех преобладава често по значение с непосредствените промени на информацията от външната среда и вътрешното лице чрез ценностите на външните отражения и обективни цели. Вероятно защото то все още е неравнозначно по реалност, точност и резултати на идеала-цел за успех и надеждност. Смисълът на личностното противоречие присъства и притежава скрита субстанциална надеждност и истина за състоянието и бъдещето на перспективни концепции на образци-модели и философия на управление. То е невъзможно да се саморазкрива без парадигмалното мислене и парадигмално познание, защото изисква не само обективна истина, но и точен профил – самоопределеност на смисъла на субективните личностни способности, умения и решения като част от субективната истина и персонализъм. Защото субектът е изследовател и творец – същност на човека да преодолява собственото си не-знание или поне да се стреми към това чрез информационната многомерна предвидимост и надеждност на управление на информация и знание.

Целеустремеността, уменията, опитът и характерът на субекта са основа за представяне и изграждане на икономическа идентичност и кариера на съвременния гражданин, специалист и мениджър. Мисленето, способностите, знанията и техния познавателен приложен обхват са в основата на различни по вид стойности, изкушения и ценности на комуникация, взаимоотношения, поведение и конкурентоспособност.

Субективният идеализъм предопределя разнообразие от възможности, опит и изграждане с тях на конкурентноспособни идеи и нематериални активи по пътя на равнозначност или неравнозначност между тях, безопасност и несигурност при следване или противопоставяне на известни и случайни рискове, фактори на знание и опит с тях. От гледна точка на същността на субекта, цифровата персонализация и самоуправлението, участието на личността като определен познавателен и ценностен модел със собствена концепция и смисъл на живот, например в социални

иновации и пазари е предпоставка за растеж на определен вид цифров персонализъм, но който е необходимо да бъде надеждно идентифициран в социално-икономическата среда. Това е сложен управленски въпрос, защото изисква взаимодействие и мотивация на взаимопознавателно ниво, например между мениджър и членове на екип и организация, но и като отворена система в социално-икономическия живот и цифровото общество.

Състоянието на качеството на информацията, съвременните информационни, компютърни, комуникационни и навигационни системи и технологии не позволяват напълно точно обективно представяне на субекта чрез цифрово определяне и многомерно управление на информационната единица, стойностните и ценостните ѝ нейните форми и състояния на идентификации и управление в хетерогенните технико-икономически и социално-икономически системи, например, дори само по измеренията на пространството и времето.

Цифровата 3D-форма на електронната информационна единица следва лицето на вещь и идентичността предимно само в равнината. Тоест реалистичната знакова идентичност на информационната единица и познавателната единица не са достатъчно точни и структурно-функционално пълноценни поне по измеренията на пространството и времето на многомерно и системно ниво.

Огромна проблем-предизвикателство е динамическото повишаване на скоростта и обема на цифровизацията на системите и технологиите, напр. от 5G към 6-8G в следващите десетилетия, чиито трансформации ще продължат в усъвършенстването на електронното управление на системите и технологиите не само по суша, вода и въздух, и чрез тях на подобряване на стратегиите, смисъла и качеството на труд и социално-икономически живот на основата на цифровизацията.

Бъдещето на надеждността на информацията преминава през бъдещето на микро-, и макрохетерогенните високи цифрови стандарти, автоматични и автоматизирани системи и технологии с взаимодействието на естествения и изкуствения интелект на човека, хората и машините.

Надеждността на информацията и цифровизацията са ключ за продължението и развитието им, например в онтологията на инженеринга и социалния инженеринг с технико-икономическите интелигентни системи и со-

циално-икономическите интелигентни системи и технологии.

Горепосоченото означава необходимост от нови основни и приложни мултидисциплинарни изследвания, открития, иновации и трансформации на цифровите системи, мрежи и съответно на концепциите, целите и практиките за цифровизация, цифрова персонализация и изкуствен интелект с най-доброто от естествения интелект на човека, организацията, институциите, обществото и цивилизацията.

Цифрова персонализация, прецизност и ефективност на интелект, морал и управление

Информацията, системите и интелекта заемат свое място и пространство, което има потребност от оптимизиране, усъвършенстване, самообучение и самоуправление.

Техническите, икономическите и социалните системи се разширяват на основата на цифровата информация, знанието, натрупваният разнообразен опит и иновациите, което предполага архитектурен подход и надеждност на информацията в динамичната среда на промени в системите, технологиите, пазарите и обществото. Но те притежават информационни структурно-функционални ограничения, специфичен дизайн на структурно-функционални рамки и ресурси на управление, които с течение на времето изискват поддръжка, модернизиране и преоценка за безопасност, надеждност и ефективност, както и преглед на управлението им като активни или пасиви, цифров инженеринг в променяща се кризисна цифрова среда и общество. А то е невъзможно без високоподготвени специалисти, експерти, инженери и мениджъри, които успешно съчетават и прилагат конкурентни и нови високоинтелигентни решения в съответствие с изискванията на новостите, иновациите и откритията с бъдещето на икономическата цифрова идентичност, цифровизацията и цифровата персонализация в технико-икономическите и социално-икономическите системи на обществото. Защото се усложняват системите и технологиите, повишава се тяхната сложност по субстанция и рискост, което изисква разширение и повишение на информационната надеждност и икономическа култура чрез различни модели на цифрова персонализация, персонализъм и управление на системите и

технологии в конкурентна пазарна среда, условия на растеж, но и в неопределеност и несигурност. Особен субстанциален проблем са мотивацията и стимулирането на цифровия естествен и изкуствен интелект, съзнанието, морала и творчеството.

Личността, цифровата персонализация и персонализмът са основа за преодоляване на кризисни и критическо важни субстанциални противоречия на идентичността, напр. на идентификацията на икономическата идентичност и цифрова реалност относно информационно-аналитични и познавателни предпоставки, измерения и оценки на управление на рискове, експерименти и кризи в социално-икономическия живот и човешкото битие. Но това изисква ново парадигмално мислене и познание, аксиологически икономически изследвания с по-висока понятийна субстанциална надеждност на анализ чрез интелигентни иконометрични индикатори, статистически и информационни модели, варианти и избор на управление на знание, ресурси, нововъвеждания и системи. Защото динамиката на икономическия и социалния живот на основата на системите предполага и включва нови побързи, по-обхватни и интелигентни по многомерност на цифровата единица мултидисциплинарни решения, технологии и дейности относно движението на информацията и управлението на знанието чрез конкурентноспособни цели, финансови и икономически ресурси в усложняващата се пазарна и кризисна субстанциална среда.

Надеждността на информацията, цифровата персонализация и управление са фактор на обективност и прецизност защото улесняват и задълбочават производителността на мисленето и познанието, приложението на данни и опит чрез по-точен и стойностен избор на решение, дейности и поведение на субекта и хората, системите и технологиите. Например особено когато липсва информация и знание за движението на обект или субект от точка до точка в комуникационните и информационните системи, интелекта и социалните иновации.

В епохата на цифровото общество и цифровия информационен персонализъм съществува системна потребност от социално-икономически корелационни показатели за определяне на реалност и виртуалност с контрол на смисъла и значението на данни, знание и опит като икономически надеждни цифрови вещи и ресурси на субекта, пазари и управле-

ние. То е необходимо за развитието на социално-икономическото знание и цифровата икономическа идентичност и цифрова персонализация на субекта и машините чрез нови многомерни подходи на интер-, и мултидисциплинарност при изследвания, представяне, разпространение и управление на информация и знание с определена, но относителна надеждност, стойност, интелект и ценност. За това помага усъвършенстването на икономическото и социалното мислене и съзнание в изследванията чрез пазарите и развитието на разнообразие от естествен и изкуствен интелект, цифровизация, икономическа идентичност и институции в обществото.

Потребността от прецизност е същностна потребност за по-висока точност и скорост на развитие на естествения и изкуствения интелект, нови по-хуманни правила на интелект, качество на управление и нов професионализъм с разнообразни модели-образци и стандарти на управление. Тоест проблем-предизвикателство са новите видове технико-икономически и социално-икономически интелигентни системи с морален интелект и качество на управление в организацията и обществото.

Надеждността на информацията е ключ за осигуряване на безопасност, сигурност и бъдеще на управление и развитие на системите и технологиите, напр. на работното място в офиса, цеха или у дома, в организацията и обществото. То е невъзможно без повишаване на образованието и квалификация, цифровата персонализация с интелигентен и устойчив икономически растеж и социално приобщаване на различни групи, класи, етноси, общества, държави и съюзи от държави.

Критически рискови граници и измерения на реалността и виртуалната цифрова среда са моделите на идентификация с управление на информация и знание, социално-икономически роли на идентичност, морално обучение, професионализъм, цифрова персонализация и управление.

Философията на цифровото общество, цифровата персонализация и икономическите процеси продължават да разкриват безценна истинност, но тя зависи от познанието на човека и хората и качеството на субстанцията на техния интелект, образование и управление на системите и технологиите. А липсата на философско мислене и познание е бедствие за настоящето и бъдещето, защото без него е трудно да се обхванат същностно най-

важните или всички преходни и универсални грешки, пропуски и слабости на субекта, организацията и обществото, напр. поне от една субстанциална гледна точка на икономическа идентичност и управление.

Съвременната научно-техническа революция на основата на развитието на субстанцията на информационната единица, интелекта и информационния мениджмънт, прецизността и ефективността на управление на цифровите системи и технологии като технико-икономически системи във взаимодействие със социално-икономическите системи формират високопроизводителна среда, която детерминира характера и следващия вид на обществото след съвременното цифрово общество, интелигентните технологии, иновации и тяхното управление, морал и развитие, напр. да се повиши интелигентното качество на стратегиите и стратегическото управление на организацията и обществото.

Но какво ще бъде следващото по вид общество след цифровото общество, цифровизацията и цифровите пазари на основата на продължаващите разнообразни стратегически трансформации, цифровата персонализация, цифровата социално-техническа криза и различните по вид и множество кризи в обществото? Например то какво може да е като социално явление и нови проблеми на научно-техническа и социална субстанция, мислене и интелект на развитие на човека, организацията, пазарите и обществото?

Възможните и най-вероятните реалистични отговори преминават през следващи открития и новости с развитието на социално-икономическите и технико-икономическите интелигентни системи, цифровизацията и нови цифрови социално-икономически иновации, които предопределят същността на стратегическите промени на качество и прецизност в цифровата персонализация и усъвършенстване на самоуправлението на субекта и управлението на организацията чрез развитието на естествения и изкуствения интелект, системите и технологиите, социално-икономическата идентичност, институциите и обществото с кризисен субстанциален растеж, вследствие на открития, технически нововъведения и ново качество на управление и развитие.

Бележки

[1] Gabriel, M. 2021 „Horizon Europe: the world's most ambitious research and innovation programme at the service of society.” *Journal Science|Business*, 01.02.2021, Brussels, pp.01-02.

[2] Пак там, pp.01.

[3] Пак там, pp.01-02.

[4] Пак там, pp.01-02.

Литература

1. Атанасов, Н. и В. Бинева, М. Каприева, М. Тодорова 2017 *Демокрация, либерализъм и социално-икономически проблеми на развитието*. Бургас, изд. „Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, ISBN 978-619-7123-77-7: 03-152.

2. Bruzzone, G. and Debackere, K. 2021 „EU Strategy For Data: As Open As Possible, As Closed As Needed: Challenges Of The EU Strategy For Data. Les Nouvelles.” *Journal of the Licensing Executives Society International*, March 2021, Brussels, www.lesi.org/lesnouvelle.

3. EC 2010 „EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth” *EC press release COM (2010) 2020*, Brussels, 2010.

4. EC 2020 „A European strategy for data. Communication from the Commission to the European parliament, the European council, the Council, the European economic and Social committee and the Committee of the regions.” *Official Journal of the European Union, COM(2020)66final*, Brussels, 19.2.2020, pp.01-35

5. Gabriel, M. 2021 „Horizon Europe: the world's most ambitious research and innovation programme at the service of society”. *Journal Science|Business*, 01.02.2021, Brussels, <https://sciencebusiness.net/framework-programmes/viewpoint/horizon-europe-worlds-most-ambitious-research-and-innovation>.

6. CSLI 2015 Personalism. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Center for the Study of Language and Information (CSLI), Stanford University USA, 2015, <http://plato.stanford.edu/entries/personalism/>.

Nikolay Atanasov
University “Prof. Dr. Asen Zlatarov”
Department History and Philosophy
e-mail: npatanasov@abv.bg



ЦАР БОРИС III – СПАСИТЕЛ ИЛИ ПАЛАЧ НА ЕВРЕИТЕ В ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ И ВРЕМЕННО АДМИНИСТРИРАНИТЕ ТЕРИТОРИИ ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА: ИСТОРИЧЕСКИ И ПСИХОЛОГИЧНИ БЕ- ЛЕЖКИ

Андрей Попатанасов

KING BORIS III – SAVIOR OR EXECUTIONER OF THE JEWS IN KINGDOM BULGARIA AND THE TEMPORARILY ADMINISTERED TERRITORIES DURING WORLD WAR II: HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL NOTES

Andrey Popatanasov

ABSTRACT: *Almost eight decades passed since the tragic death of King Boris III and the oppression and persecution of the Jewish people in his monarchy and the temporarily administered territories. However even to date his role in the oppression, deportation, extermination or salvation of the Jewish population in the territories ruled or temporarily administered by the Bulgarian authorities during the Second World War remains quite elusive and continues to be topic of hot debates. Here is presented brief analysis from historical and psychological perspective of what king Boris III did or didn't to these Jewish populations based on old and newly emerged information of this very dramatic era and events. Such analysis hopefully may increase our understanding and improve the communications of this topic which even today is often a source of tensions among the people in the affected nowadays countries.*

Keywords: Holocaust, genocide, King Boris III, Jews, World War II, Salvation

Introduction

Every year on 10 March in Bulgaria it is commemorated the salvation of the Bulgarian Jews (nearly 50,000) during and the memory of 11,343 Yugoslavian and Greek Jews deported by the Bulgarian and German authorities and exterminated in Germany the World War II. King Boris III was head of the state at this period, took part in these events and faced his sudden tragic death on 28 august 1943. Some people are on opinion that he was assassinated by the Germans partly due to his unacceptable for them disguised pro-Jewish policy during the widespread implementation of the Final Solution of the Jewish question (Arditi, 2013; Jevrev, 1993). However even to date his role in the oppression, deportation or salvation of the Jewish population in the territories ruled or temporarily administered by the Bulgarian authorities during this period remains quite elusive and continues to be topic of hot debates (Boyadzhiev, 2013; Dechev, 2020). A source for such enigma partly is his style of rulership, especially during World War II. As his ally

during the world war II – Adolf Hitler, he also commonly ruled through verbal orders (Megargee, 2011). His public and private conversations were rarely recorded. This significantly increases the difficulty to analyze the events from this era. However there are continuously accumulated or revealed documents and evidences which may better help shed light of on his role.

He ruled in dynamic, controversial and dramatic historical time which greatly impacted his actions and policy. And this environment also must be taken into account in such analysis.

Bulgaria at the eve and during World War II

Bulgaria got heavy heritage from the World War I becoming a country who borders with itself, i.e. with lands inhabited mostly by Bulgarian populations. Psychologically this was perceived as tragedy and catastrophe by the Bulgarian political elite and the ordinary people alike. The quest for unification with the neighboring Bulgaria populations from Dobrudzha, Vardar

Macedonia and White Sea Thrace known as “the Bulgarian Question” marked the Bulgarian foreign policy for the whole interwar period (Kamilov, 2008). It was a chief motivation for many of the political decisions before and during the World War II (Kamilov, 2008).

Bulgaria being on the losing side during the World War I got serious restrictions and financial burdens by the Treaty of Neuilly-sur-Seine (Avramov, 2013) during the interwar period which gradually changed the pattern of the foreign trade. The amount of trade with some of the traditional foreign partners as the British Empire, France were reduced partly due to the fact of being among the winners in World War I and adopting of a policy of protectionism during the emerging and ongoing effects of the Great Depression. In search for market for its production and assisted by the German expansionist policy on the Balkans Bulgaria gradually increased its economic relations with Germany. The level the foreign export towards Germany boosted remarkably for the period 1933-1944, rising from 36% and reaching 88% of the total export of Bulgaria at 1944 (Shivarov, 2017). The situation with the import from Germany had similar trend, it rose from 38% and reached 72% at 1944 (Shivarov, 2017). Such “bloodless” interwar German economic invasion in Bulgaria has been witnessed by the other Great powers but no one attempted or offered to take part in the diversification of the foreign trade with Bulgaria, except probably the Soviet Union just before the start of the World War II (Valeva, 2014; Yanev, 2006).

In addition after the World War I upon Bulgaria were imposed heavy restrictions on the possession and use of army forces and weaponry. This led not only to significant disarming of the country but also imposed limitations and prohibition for development of its own military infrastructures (Angelov, 2020; Matev, 2013). Additionally in Bulgaria were sent a number of military observers from the victorious countries (Angelov, 2020). This situation had heavy psychological and political impact upon the decisions of the politicians and the administrative personnel in charge for the development and maintenance of the Bulgarian army forces, including the head of the army – the monarch. The King used to say that his army is poorly armed and his country is a “tiny boat” (Yanev, 2006).

In such atmosphere Bulgaria had limited choice to keep and update its weaponry up to date in an era of significant advances of the military technologies and naturally selected as chief

arms and weaponry suppliers the former allies in the World War I. Therefore at the eve of the World War II the Bulgarian army forces were armed mostly with weaponry originating from the Axis countries (Matev, 2013).

All these factors greatly predetermined the joining of Bulgaria to the Axis with its nearly inseparable anti-Jewish policies shortly before the start of the Barbarossa plan and the German invasion in the Soviet Union in 1941.

But even in such inevitable situation King Boris III delayed the joining to the Axis till the very last moment, when the German army (which outnumbered the Bulgarian one by approx. 30% in men force and even more in weaponry) reached the north Bulgarian border and gave ultimatum: to join or to fight (Angelov, 2020; Kamilov, 2008; Tashev, 2012; Valeva, 2014, 2016). In fact Bulgaria officially joined the Axis after the German army occupied it and almost crossed the whole country (Tashev, 2012; Yanev, 2006).

In exchange for the agreement to side with the Axis and permit bloodless passage of the German army Hitler permitted Bulgaria temporarily to co-administer with the German forces the territories inhabited dominantly with Bulgarian populations (Vardar Macedonia and large part of Aegean Thrace) in the conquered by Germany Greece and Yugoslavia (Tashev, 2012; Avramov & Danova, 2013). Through a disputably official agreement the status of these territories was undefined and left to be determined after the German victory in World War II (Tashev, 2012).

King Boris III as person: notes

King Boris III was the first monarch born in the re-established third Bulgarian Kingdom in the Balkans after the liberation by Russia from the lasted half millennia Ottoman yoke (Detrez, 1997). Being born and grown up as Bulgarian citizen was a predisposition for stronger emotional relationships with Bulgaria and its people than probably any of his predecessors had, all of whom abdicated under pressure or various negative events and never returned back in the country (Detrez, 1997).

He lost his mother at age of five, her last advice for him was “Be good, my son, always be good!”, which had lifelong impact on him and probably on some of his decisions (Gruev, 2009; Detrez, 1997). Consequently he was grown up by his authoritarian father King Ferdinand I. He was more prone to illness and physically weaker

child in comparison to his younger brother (Dimov, 2013; Gruev, 2009). Probably this caused his demanding father to use more emotionally and mentally oppressive language and actions towards him, perhaps with disguised good intentions to challenge his weaker son to overcome his weaknesses and poorer performance (Dimov, 2013; Gruev, 2009). However this most likely had some detrimental long lasting effects upon the young prince. He developed as a person who has difficulties to defend his position and opinion in situations of conflict or pressure (Genchev, 1998; Poppetrov, 2002). He used to complain in private when noted of his indecisiveness: „As person, I was crushed by my father” (Genchev, 1998).

He graduated the Bulgarian Military School as captain. And he was the first monarch of the third Bulgarian kingdom on the Balkans who participated in wars and in direct battlefield activities as regular officer from the Bulgarian army. During his military service in the Balkan Wars and World War I he encountered directly the bloody face of the war and the suffering and sorrow it brings. He lost and mourned friends and comrades on the battlefield as many of the soldiers around him, he witnessed the sorrow of the widows and the orphaned children (Detrez, 1997; Jevrev, 1993; Gruev, 2009). Most likely he developed a form of post-traumatic stress disorder. This formed in him a life-lasting attitude and view towards the hot phase of the wars and impacted many of the important decisions as head of the Bulgarian kingdom later. The motto “Not to send a Bulgarian soldier to the battlefield!” became a hallmark of his rulership and gave birth to one of his famous phrases: “It is better to eat black bran bread than to have widows covered with black kerchiefs.” (Gruev, 2009). He made Bulgaria “an island of peace in the war sea” (Gencev, 1998).

The time spent in the military school helped his passion for engineering and machinery to bloom. He mastered most of the army vehicles and armory (Jevrev, 1993; Gruev, 2009). This helped him to better judge of the state of his own and foreign armies with their strengths and limitations when he had to act as politician.

He was crowned as monarch of Bulgaria at age of 24 since his father was forced to abdicate. He inherited devastated country some believe due to his father selfish desires and ambitions to become emperor thus throwing the army in wars incapable to win (Dimov, 2013; Gruev, 2009).

He probably felt guilt of such heritage (Gruev, 2009; Lulchev, 1993).

Almost the whole period of his rulership was marked with political instability, outbreaks, assassinations, several coups d’etat. In attempt to cope with this he established royal authoritarian regime (Detrez, 1997).

At age of 17 Boris III witnessed closely the brutal assassination by extremist of the prime minister of his godfather while he stood couple of meters away from him in the theater (Pintev, 2017). Later he himself would become target of assassination attempts and coup d’etat mostly by left wing political extremists (Detrez, 1997; Gruev, 2009). He developed “paranoiac” fear of such political elements and groups and especially bolshevism, which marked many of his political decisions consequently.

The Jews in Kingdom Bulgaria and the jointly administered territories from antiquity till the World War II

Since the ancient times varying number of Jewish populations inhabited the territory of contemporary Bulgaria and the Balkans more generally, most of the time in good harmonious co-existence with other ethnical groups without excessive continuous conflicts. After the establishment of the first Bulgarian kingdom on the Balkans the Jews were integrated well with the Bulgarians and other ethnicities (Nedeleva, 2013a). After the fall of the second Bulgarian kingdom on the Balkans its inhabitants became part of the Ottoman Empire. According to some contemporaries in the Ottoman Empire (including Bulgaria) the Jews were treated very well and favorably in comparison to the overly anti-Semitic west and central Europe at that time (Mutafova. & Vassilev, 2013; Nedeleva, 2013b; Popatanasov, 2020). In the XIX century few kingdoms of interest appeared on the political map of the Balkans namely Bulgaria, Serbia and Greece. In the third Bulgarian kingdom the Jews continued good co-existence with other ethnical groups with only sporadic local tensions as reaction to political events, perceived economic threats, minor religious conflicts, etc. most of the short lived with limited impact (Prodanov, 2013). Similar was the situation in the southeastern parts of Kingdom Serbia later transformed into Kingdom of Yugoslavia (Skolnik, 2006b; Skolnik, 2006c). Kingdom of Greece did not follow such trend after gaining independence –there were several riots and massacres of Jews with death toll some-

times reaching thousands; also on various occasions some political and economic tensions sprung one of the results was probably the devastating fire of the Salonica Jewish quarter where many Jews died and thousands lost their homes and jobs (Skolnik, 2006a). However the anti-Semitism did not get systemic form and the Greek Jews were granted equal civil rights (Skolnik, 2006a).

The situation gradually dramatically changed for them at the beginning of the XX century with the spread of the National socialism, Fascism and other far right wing or radical political movements throughout Europe especially in Germany - the dominating country of the Axis.

By 1941 mostly through diplomatic, political and military pressure or conquest by Germany on the Balkans were adopted and/or enforced laws and regulations against the ethnic minorities and especially the Jews (Avramov & Danova, 2013; Skolnik, 2006a, 2006b, 2006c;). In kingdom Bulgaria the civil rights of the Jews were significantly limited as limitations on free movement, labor, meetings etc.; enforcement to work on public projects (Bar-Zohar, 2001; Chary, 1972). In the temporarily administered territories in Vardar Macedonia and Aegean Thrace the local Yugoslavian and Greek Jews literally became stateless after the German conquest of Yugoslavia and Greece in the spring of 1941. Because of the a priori accepted law for the protection of the nation the Jews from these territories were not allowed to apply and get Bulgarian citizenship (Avramov & Danova, 2013; Tashev, 2012). The tragic result and aftermath of this undefined status is that these Jews (most commonly cited number is 11 343 Jews, but the estimates vary slightly (Bar-Zohar, 2001; Chary, 1972; Dechev, 2020)) faced deportation to the northern German occupied territories in Europe where the majority of them were murdered in the German newly invented industrialized facilities for speedy large scale human mass murder.

King Boris III and the Jews in Kingdom Bulgaria during the World War II

King Boris III relied mostly on verbal orders and commands to promote and implement his policy at the eve and after Bulgaria became German satellite on the Balkans. This is especially true in his policy towards the Jews. This was not only because it was part of his preferred style to rule from behind the scene (Poppetrov, 2002), but also because his actions were constantly and

closely spied and reported by the German intelligence and because he personally was not very fond with Hitler's policy and his methods (Gruev, 2009; Jevrev, 1993; Bar-Zohar, 2001; Avramov & Danova, 2013). Therefore any attempt to reconstruct the events related to the wartime mistreatment of the Jews and his role and attitude to this situation is doomed to be incomplete and disputable. Here it will be presented and analyzed few selected episodes from the life of the monarch which will shed some light how he perceived the situation, his attitudes and intentions as person. Which hopefully will help us better understand what he did, what he did not do and what he could not do in regards to the Jews in Bulgaria and its temporarily administered territories.

In Bulgaria officially the oppression of the Jews began with the passage of the law for the protection of the nation. Part of the king's role for the existence of this law can be deduced from the following paragraphs.

From the diary of his close adviser L. Lulchev we can see directly the attitude of the king towards the law of the nation protection (Lulchev, 1992):

"On the occasion of the law of protection of the nation, I wrote a letter to the king on November 9, 1940, and he called me to a meeting on November 11th...

I discussed with him [the king] about the law. He told me he hadn't read it yet, but he requested that if I have concerns about it to tell him what to pay attention to. I read him a few parts of the prepared law and told him that even now they blackmail a lot the Jews, but now the way this law is prepared, it opens possibilities for a lot of arbitrariness and unprincipled personal and interested decisions. It would be different if the law itself gives specific norms of what is honest and permissible and where the dishonest begins. And now, as it is, anyone can be attacked on purely personal reasons and occasions.

"Now I understand," he told me, "so boundaries and norms must be set so that there is no arbitrariness." And he continued: "I delayed it lot this law and I didn't want to do it at all, but now since that Romania, Hungary and even France adopted laws [against the Jews], I decided that it was better to prepare similar law ourselves instead to be imposed on us..."

I replied: "This, of course, is better, but let it be fair and close the door for arbitrariness."

The king said: "Yes, it must be polished. I am not a lawyer myself, there is no need, but justice

must be implemented in it as much as possible. These are temporary measures..."

And he continued: "Yes, my concern is to parry all these Germanophile movements and from within..."

Then he further explained: "Well, yes, he [the father -king Ferdinand I] wrote several letters to Hitler, in which there is a lot of disrespect to us... But I told Ganchev (the general in contact with the king's father) to tell him to stop conspiring against his son to whom 23 years ago he kissed his hand as his first subject, because he could not forgive him that he succeeds where he could not, and moreover, corrects his mistakes..."

The king adopted a strategy to delay the measures and unwillingly to adopt them at the last moment in diminished oppressiveness in compare with other German satellites, instead to openly oppose them. Besides he believed that they are temporary. Something more this measures probably were a source of conflict with his despotic father.

Here is an illustration how he perceived the anti-Semitic actions after he approved them:

"One of the closer private drivers of the King remembers from 1942 that one day the King requested a drive to Kurilo. At some point they neared a road construction work performed by a Jewish workers, however the road was too harsh and rocky for a car to reach. The King ordered to stop and stepped out of the car and walked on foot to them. He talked friendly for more than half an hour with them. After he returned to the car he shared with his driver: "All these people are Jews. May they get luck, because I do not like this situation. But there's no other way...May they get luck..." (Jevrev, 1993).

We see that the king perceived the approved by him anti-Semitic measures and the fate of the Jews as whole as something doomed and unavoidable, depending not on his authority and power as head of the state but on other factors. The king was avid listener of the forbidden by Germany radio broadcastings from the Allied forces as the Soviet Union and the British Empire (Jevrev, 1993; Bar-Zohar, 2001). He was especially interested in the advance of the Red army on the eastern fronts. Probably this was among the factors he referred with "May they have luck.", since he considered by that time that Germany will lose the war and this was the only way to send the anti-Semitic measures in the past. Also we see that he showed empathy and concern towards the Jews without looking at

them as inferiors, threat or even "untouchables", which contradicts to the cores ideas of the anti-Semitism of that era.

Most of the time the King spoke with regret and concern about the measures and the situation of the Jews after the adoption and enforcement of the law for the protection of the nation. Which is in contrast for example with another ruler of the Axis countries – Benito Mussolini who in private and in public on various occasion shared phrases like: "These disgusting Jews, I must destroy them all" (NBCNEWS, 2009). Taking into account that significant number of Jews where members and supporters of his party (Popatanasov, 2020) makes Mussolini's anti-Semitic attitude even more contrasting.

However in some official occasions the King would openly criticize part of the Jews for bad economic practices as at an official meeting with the Holy Synode members (Taneva & Gezenko, 2002). But he used concrete reference for a limited part of the Jews for a particular unacceptable economic behavior so such speech hardly can be considered anti-Semitic.

Again it should be stressed the king's pro-Semitic attitudes with an episode occurred before the start of the state anti-Semitism in Bulgaria. In April 1939 Lulchev wrote in his diary (Lulchev, 1993):

"I finally mentioned to the King about the applications of 50 poor Jews... And he said: "If it's about the poor, give it to me... I will try to do something for these poor people..."

The king is very merciful in this respect."

Probably the last major peak of the continuous German pressure for the deportation of the Bulgarian citizens of Jewish origin was in May 1943. In the Commissariat for Jewish Questions there were feverish preparations for the next attempt to organize and promote their deportation after the halt and failure of the previous ones by higher rank orders. The information leaked in the public and caused significant public outcry and reactions (Bar-Zohar, 2001; Chary, 1972; Gruev, 2009). During this fateful time the king simply disappeared. Some thought he left unseriously for hunting leisure (Bar-Zohar, 2001; Jevrev, 1993). However the reality was slightly different. On 20th May 1943 the King had meeting with the minister of internal affairs to discuss the deportation of the Jewish Bulgarian citizens. The minister offered two alternatives: plan A – deportation to Germany; plan B – deportation to provinces in Bulgaria. The King immediately rejected plan A and accepted plan B (Bar-Zohar, 2001; Chary,

1972). Shortly afterwards he called his private driver with two other trustful subordinates and left incognito to the highest Rila mountain where he spent several days in his private hut at 2400m a.s.l. thus omitting for first time as monarch one of the biggest national celebrations and parade dedicated to the Bulgarian alphabet and culture. The King ordered his crew to stay in the hut in silence in order their presence to remain unnoticed. He himself also did this. The reason for this bizarre royal behavior was the expectance of the arrival of a high rank German official who would bring documents that would allow the deportation of the Bulgarian Jews, which require the King's approval and signature (Jevrev, 1993).

Such situation of voluntarily self-imprisonment to avert conflict can be rather humiliating for many people. Probably it was also for the king. In such situation someone can face his powerlessness, weakness and inferiority. Knowing the King's reactions from other episodes of conflict in his life (Filov, 1992; Gruev, 2009), it is reasonable to deduce that at this time he "cursed" his weakness and lack of capacity, he felt miserable. And the trigger for this self-humiliating unpleasant behavior were the Bulgarian Jews.

We don't know exactly why he did this. But for sure among the chief reasons was to save the Bulgarian Jews.

He could avoid such emotionally dissonant situations by complying to the German demands or by abdicating and joining the aristocratic property of his father or his father-in-law. In both cases the Jews would await deportation.

Instead the weak geopolitically and personally king Boris III decided to play cat and mouse game with one of the most powerful and dangerous man in the world. He preferred to tolerate Hitler's humiliating scoldings and threats expressed in rather inappropriate for his royal dignity manner (Lulchev, 1993). He preferred to self-imprison himself in the mountain. But to defend his decision to limit as much as possible the number the Jewish people who may face the German imposed deportations with probably tragic end for them.

Many contemporaries or researchers blame him for being indecisive, hesitating or weak in actions (Bar-Zohar, 2001; Genchev, 1998; Lulchev, 1993). These probably did impact his Jewish policy too. We know that most of his actions on this matter were from behind scenes without the public exposure or evidence. Such behavior was chosen to avoid open conflict with

the Germans which could be fatal for him and for the Jews. We know also that he selected plan B and had the stamina not to revert this decision till the tragic end of his life regardless the continuous German pressure for that.

King Boris III and the Jews in the temporarily administered territories during the World War II

The status of these territories was poorly and disputably defined, although there was unequally signed temporary agreement with questionable legitimacy (Tashev, 2012), but more importantly the German officials and institutions continued to regard and map these territories not as part of Bulgaria, but as part of Germany.

The King was aware that any Bulgarian administration of these territories would have "puppet" character in which the Germans will have the leading role and last word. In fact Bulgaria many times asked Germany for assistance and guidance with the administrative solutions for these territories (Kochankov, 2007). Even for the peace keeping operations Bulgaria had to request Germany for supply of weaponry and munitions to arm these forces (Kochankov, 2007). The temporarity of the Bulgarian administration was confirmed couple of years later when Germany prepared plans to transfer Macedonia from Bulgarian under Serbian administration, while parts of Thrace at some point were considered to be given to Turkey (Chary, 1972; Yanev, 2006).

The King himself requested that the Bulgarian troops should enter into conquered by Germany adjacent territories "to preserve the peace and stability, and not as occupatory force" (Yanev, 2006). It seems that the King perceived these actions as peace keeping and not as occupatory. And indeed many local people welcomed the arrival of the Bulgarian troops (Kochankov, 2007).

The King's participation in the Jewish policy in these territories is less visible than in the Kingdom. However some recently published documents (Avramov & Danova, 2013) may shed more light on the topic. There are at least 20 secret telegrams between the government and the Bulgarian embassies in other German satellite states concerning specially the treatment and mistreatment of the Jews there. Such telegram exchange spans for over half an year and reflects that the government is not in rush to take more serious actions towards the Jews. And also it

looks like it coordinates and adjusts the Jewish measures according to the Jewish policy in these countries. This is very strange behavior for a government with proclaimed anti-Semitism. At that time in Bulgaria already have arrived professional anti-Semites and organizers of Jewish mass deportations respectfully literate in the anti-Semitic policies and measures. If the government needed anti-Semitic help then all they had to do was to ask them for assistance and listen and fulfill their commands.

Most likely such bizarre delaying behavior is result of superior high rank orders in order to win time with the hope for softer solution of the Jewish question in these territories.

There are some attempts to label king Boris as executor of the Jews from Vardar Macedonia and Aegean Thrace (Dechev, 2020) something which does not match well with his personal attitudes and therefore look to be too harsh. He cooperated in the deportation as a choice of the smaller evil and to be able to save the Bulgarian citizens of Jewish origin, although he had overly pro-Semitic attitudes, which he expressed many times in words and actions (Bar-Zohar, 2001; Gruev, 2009; Lulchev, 1993; Yanev, 2006). The official reasoning of the Bulgarian administration to take significant part in the organization such deportations was that these Jews were not Bulgarian citizens and their destiny can be determined only by the conquering country which was Germany (Tashev, 2012; Yanev, 2006). To change the legal status of these Jews probably it would be necessary to change the law of nation protection by the parliament. Such big move couldn't remain unnoticed by the German intelligence and officials. And it's very unlikely that Germany would permit it with its nearly full political, economic and military grasp and control over the vassal Bulgaria. The German response could be either military or organization of some coup d'état with installment of more pro-German government or even new monarch, or something else. But whatever the scenario, none of them would be beneficiary of the Jews in these territories.

The other possibility to save these Jews was to side with the Soviet Union, when they offered economic and military help and partnership. However this was not viable alternative for the King since he feared the bolshevism and his throne and dynasty (Dimov, 2013; Yanev, 2006). The joining to USSR side would probably give him the opportunity to save the Thracian Jews

but not the Macedonian, and only if the USSR is victorious against the Axis sufficiently fast.

Additionally the case with the citizenship even to date is object to hot discussions and requires good knowledge of the international and national law systems and regulations to be solved correctly. The King himself did not have such extensive knowledge, as he confessed earlier "I'm not a lawyer" and he relied on his advisers on law matters. So he can't be ascribed intentional guilt for the stateless status of the Yugoslavian and Greek Jews.

Conclusions

King Boris III had controversial role in the fate of the Jewish populations in Kingdom Bulgaria and the temporarily administered territories. According to his contemporaries he was overly pro-Semitic person. However, he ruled small almost totally dependent from Germany country, which had barely any geopolitical alternatives or significant supporters during the bloodiest known war. He was considered weak, compassionate and emotional person. He had to make difficult decisions, among them the deportations of the Jews from Macedonia and Thrace. However he didn't allow any deportation of Bulgarian citizens of Jewish origin, something which many more powerful countries or stronger rulers and leaders cannot claim.

Some researchers are on opinion that his assassination was partly due to his pro-Jewish policy. During the funeral of King Boris III in 1943 Bulgarian Jews voluntarily wore mourning ribbons out of respect towards him and his memory, regardless of the limitations of their civil rights permitted by him (Arditi, 2013).

References

1. Angelov, G. (2020). The treaty of Neuilly and its impact on the national power of Bulgaria. (in Bulgarian). *Public policies*. (ISSN 1314-2313) 11(2).
2. Arditi, S. (2013). Hitler's doctor smeared poison on the plate of Tsar Boris III. The poisoner Carl Brand was sentenced to death in 1948. (in Bulgarian). Retrieved from https://blitz.bg/goreshkite-novini/lekaryat-na-khitler-namazal-s-otrova-chiniyata-na-tsar-boris-iii_news219638.html
3. Avramov, R. (2013). Communal Capitalism. Reflections on the Bulgarian Economic

- Past. vol. 1. (in Bulgarian). Foundation Bulgarian Science and Culture, Sofia.
4. Avramov, R., & Danova, N. (2013). The deportation of the Jews from Vardar Macedonia, White Sea Thrace and Pirot. March 1943. (in Bulgarian). United Publishers, ISBN 978-954-9777-07-9.
 5. Bar-Zohar, M. (2001). Beyond Hitler's grasp - the heroic rescue of Bulgaria's Jews. Adams, BRAD.
 6. Boyadzhiev, J. (2013). The story of the Jews that Bulgaria did not save. (in Bulgarian). Retrieved from <https://www.dw.com/bg/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%B7%D0%B0-%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BA%D0%BE%D0%B8%D1%82%D0%BE-%D0%B1%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%BD%D0%B5-%D1%81%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%B8/a-42932053>
 7. Chary, F. (1972). The Bulgarian Jews and the Final Solution. 1940-1944. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
 8. Dechev, S. (2020). 11,343 people. How and why did the Jews from the "new Bulgarian lands" died in March 1943? Retrieved from: <https://www.svobodnaevropa.bg/a/30554658.html>
 9. Detrez, R. (1997). Historical Dictionary of Bulgaria. The Scarecrow Press, Inc.
 10. Dimov, A. (2013). The Coburgs atrocities in Bulgaria. (in Bulgarian). Bulgarian agraren union, Sofia.
 11. Filov, B. (1992). Diary. (in Bulgarian). Otchestven front Press, Sofia.
 12. Genchev, N. (1998). The foreign policy of Bulgaria (1938-1941). (in Bulgarian). Vector Publishing House, Sofia.
 13. Gruev, N. (2009). Crown of thorns. (in Bulgarian). Bulgarian Writer Press. Sofia.
 14. Jevrev, S. (1993). I was next to His Majesty. The personal driver of King Boris III. (in Bulgarian). Gal-Iko Press, Sofia.
 15. Kamilov, R. K. (2008). The Bulgarian question in the relations of the United States with its allies in the anti-Hitler coalition in 1939-1944. (in Russian). *Bulletin of Vyatka State University*, 1 (4), pp.39-48.
 16. Kochankov, N. (2007). From Hope to Distress: Western Macedonia in Bulgarian Foreign Policy (1941-1944). (in Bulgarian). Heron Press, Sofia.
 17. Lulchev, L. (1992). The secrets of the palace life. Diary. 1938-1944. (in Bulgarian). Veselie Pres, Sofia.
 18. Matev, K. (2013). The Armoured Forces of the Bulgarian Army 1936-45: Operations Vehicles, Equipment, Organisation, Camouflage and Markings. Helion & Company, Solihull: ISBN: 978-1909384163.
 19. Megargee, G. (2011). Hitler's Leadership Style. Retrieved from http://www.bbc.co.uk/history/worldwars/wwtwo/hitler_commander_01.shtml
 20. Mutafova, K. & Vassilev, M. (2013). The Jewish community in Nikopol and Pleven. (in Bulgarian). *Bulgaria, the Bulgarians and Europe - myth, history, modernity*. Volume 6, Number 1, Article 9.
 21. NBCNEWS (2009). Lover's diary: Mussolini wanted to destroy Jews. NBCNEWS, Nov. 17, 2009. Retrieved from: <https://www.nbcnews.com/id/wbna33973018>
 22. Nedeleva, P. (2013a). Place and role of the Jewish community in the Bulgarian lands (VII-XIV centuries) (in Bulgarian). *Law Journal of the New Bulgarian University*, (1), pp. 29-50.
 23. Nedeleva, P. (2013b). Place and role of the Jewish community in the Bulgarian lands (from Ottoman rule to the 1930s). (in Bulgarian). *Law Journal of the New Bulgarian University*, (2), pp. 33-57.
 24. Nova, S. (2006). Bulgaria's Response to the Holocaust as Portrayed in T. Todorov's *La Fragilité du bien*. *Journal of Christianity and Foreign Languages* 7.
 25. Pintev, S. (2017). The future Boris III was present at the beginning of the end of the Russian Empire. (in Bulgarian). Retrieved from <https://faktor.bg/bg/articles/politika/na-vseki-kilometar/badeshtiyat-boris-iii-prisastva-na-nachaloto-na-kraya-na-ruskata-imperiya>
 26. Popatanasov, A. (2020). Comparative notes on the Holocaust among Germany's allies- socio-psychological aspects. (in Bulgarian). *Academic Journal Management & Education*. 16. pp. 203-210.
 27. Poppetrov, N. (2002). The image of king Boris III in the agenda of Bulgarian society – 1918-1943. (in Bulgarian). *Historical review*, (1-2), pp. 44-74.
 28. Prodanov, N. (2013). On the general characteristics of the Bulgarian anti-Semitism (1879-1944): notes and considerations. (in Bulgarian). *Epochs*, 21 (1), pp. 193-208.

29. Shivarov, A. (2017). Bulgaria's foreign trade in the first half of the twentieth century: development and adaptation. (in Bulgarian). *Letters of the Center for Economic and Historical Research*. 2(1), pp. 115-128
30. Skolnik, F. (2006a). Encyclopedia Judaica. vol.08 - Gos-Hep. Macmillan Reference USA, New York.
31. Skolnik, F. (2006b). Encyclopedia Judaica. vol.13 - Lif-Mek. Macmillan Reference USA, New York.
32. Skolnik, F. (2006c). Encyclopedia Judaica. vol.21 - Wel-Zy. Macmillan Reference USA, New York.
33. Taneva, A., & Gezenko, I. (2002). Voices in defense of civil society. Minutes of the Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church on the Jewish Question (1940–1944). Sofia: Center for Jewish Studies at Sofia University "St. Kl. Ohridski.
34. Tashev, S. (2012). Holocaust in Vardar Macedonia and Aegean region at 1943 and its contemporary dimension. (in Bulgarian). Sofia.
35. Valeva E. L. (2014). Bulgaria's foreign policy orientation on the eve of World War II. (in Russian). *The Slavic World in the Third Millennium*, (9), pp. 183-191.
36. Valeva E. L. (2016). The difficult choice of Tsar Boris III: to the problem of Bulgaria's joining the Triple Pact in 1941. (in Russian). *Slavic world in the third millennium*, (11), pp. 278-291.
37. Yanev, I. (2006). Bulgaria's Foreign Policy during the Second World War in Bulgarian Historical Literature 1938–1944. (in Bulgarian). Liternet Publishing House, Varna.

Име на автора/авторите
Andrey Popatanasov
Университет
Bulgarian Academy of Sciences
Катедра
Institute of Neurobiology
Адрес
23 G.Bonchev Str., Sofia 1113, Bulgaria
e-mail:
and_atanasov@abv.bg



СОЦИАЛНИ, ЕМОЦИОНАЛНИ И МЕЖДУКУЛТУРНИ КОМПЕТЕНЦИИ В СОЦИАЛНАТА РАБОТА

Жанета Цонева

SOCIAL, EMOTIONAL AND INTERCULTURAL COMPETENCIES IN SOCIAL WORK

Zhaneta Tsoneva

ABSTRACT: *This report aims to present the importance of emotional, social and intercultural competences in the context of social work. The relationship between these competencies is considered as a basis for effective social work. Understanding the essence of the considered competencies is an integral part of upgrading the values of social work.*

Key words: social, emotional, intercultural competencies, social work

Въведение

Развитието на професионалната компетентност на социалните работници по отношение на знания, умения, ценности, позволява ефективно да прилагат основните функции на професията за повишаване на благосъстоянието на хората. Социалните, емоционалните и межкултурните компетенции придобиват съществено значение в това отношение.

Политиките на интеграция, мултикултурализмът, въпросите за имиграцията, представляват големи предизвикателства за социалната сфера и поставят нови изисквания към професионалните компетенции на социалните работници.

Социалните, емоционалните и межкултурните компетенции се отнасят до междупersonal умения, необходими при взаимодействие с хора в професионален контекст. Независимо от своя пол, раса, гражданство, етническа принадлежност и т.н., клиентите на социалната работа трябва да бъдат третирани еднакво от социалните работници. От социологическа гледна точка, социалната сфера се изгражда на основата на различни, уникални човешки взаимодействия и взаимоотношения, характеризирани с комуникация и взаимно влияние. От тук следва, че в ежедневната практика социалните, емоционалните и межкултурните компетентности трябва да се разглеждат в светлината на различните професионални и културни контексти на социалната работа. Основната цел на доклада е да

представи връзката между социалните, емоционалните и межкултурните компетентности и тяхната значима роля за осъществяването на ефективна социална работа.

Изложение

Компетентността е съвкупност от знания, умения и способности. Концепцията за компетентност е свързана с онези лични характеристики, които влияят върху поведението и предоставянето на личността. Компетентността се отнася и до изпълнението на разглежданите задачи според определен критерий или стандарт. [17]

Често термините умение и компетентност се използват взаимнозаменяемо, но всъщност в терминологичен и практически аспект се различават съществено. Уменията са това, което човек може (или не може) да направи. Те описват какви дейности са обучени хората да изпълняват.

Компетентността идентифицира поведението, което е резултат от различни способности, умения, знания, мотивация, черти и опит, които човек може да развива и притежава. Уменията са компонент на компетентността.

Dominique Ruchen и Laura Salganik използват по-холистичен подход относно дефиницията за компетентност, описана в техния труд „Key competencies for a successful life and a well-functioning society“: „Компетентността е нещо повече от просто знания и умения. Тя включва способността да се отговори на

сложните изисквания, като се използват и мобилизират психосоциални ресурси (включително умения и нагласи) в определен контекст. Например, способността за ефективна комуникация е компетентност, която може да се основава на знанията на индивида за езика, практическите умения и отношението към онези, с които той или тя общува.[7]

Изучаването на социалните компетенции започва в началото на 1920 година. Многобройни проучвания са насочени към това как децата взаимодействат със своите връстници и как функционират в рамките на различни социални ситуации. През 1930 година се провежда официално психологическо изследване на социалните компетентности. В средата на миналия век редица изследвания установяват, че социалните компетенции на децата са свързани с бъдещото психично развитие и с училищните проблеми като неадаптивно поведение в зряла възраст. [15]

Въпреки че няма еднозначна дефиниция, социалната компетентност е широко призната като „многоизмерна концепция, състояща се от социални, емоционални, познавателни и адаптивни умения и поведение“. [9] Отразява способността да възприемаме чуждата гледна точка по отношение на дадена ситуация, да се учим от миналия опит и да прилагаме това обучение към промените в социалните взаимодействия. [Пак там] В литературата и научните изследвания дискутирането на социалните компетенции основно обединява понятия като социални и междуличностни умения, емоционални процеси, комуникация. Aniko Zsolnai дефинира социалната компетентност като постоянно променяща се система, състояща се от социални мотиви и социални способности и има функцията да организира социалното поведение и да активира действието на отделните елементи на системата. [14] Според авторката колкото по-голям е наборът от социални умения на индивида, толкова по-големи са възможностите му да активира най-подходящото умения за конкретна ситуация, което предполага и висока степен на ефективно социално поведение. Bierman дефинира социалните компетентности като „способността на индивида да координира гъвкаво адаптивните реакции към различни междуличностни искания в различни социални ситуации по начин, полезен за себе си и в съответствие със социалния морал“. Broderick и Blewitt определят три кате-

гории на фундаменталните социални компетентности:

- емоционални процеси (емпатия, чувство за принадлежност);
- познавателни процеси (когнитивни способности);
- социални умения. [16]

Един от водещите теоретици в изследването на емоциите и емоционалните отношения, Даниел Сигел, пише, че „начинът, по който умът произвежда смисъл, е тясно свързан със социалните интеракции и както създаването на смисъл, така и на отношения, изглежда, се опосредства през едни и същи невронни кръгове, които отговарят за инициране на емоционалните процеси. Следователно емоциите могат да бъдат видени като интегриращ процес, който свързва вътрешния и интерперсоналния свят на човешкия ум“. [Sigel, D., pp.12] Емоциите са важна част от човешките взаимоотношения и комуникация. Чрез тях другият получава сигнал за ситуацията, за нейната значимост, за отношенията между индивидите.

Литературният преглед показва, че социалните и емоционалните компетенции често се разглеждат заедно. За основа се възприема пет-компонентен модел, включващ себепознание, самоуправление, социална информираност, умения за взаимоотношения и отговорно вземане на решения. [1]

В научната литература съществуват многобройни дефиниции на понятието себепознание, повечето от които произтичат от когнитивната психология. Себепознанието се разглежда като процес, чрез който хората могат да оценяват и управляват поведението, действия си според собствени критерии, разбирания и ценности. Себепознанието означава личността да разпознава своите силни и слаби страни, симпатии и антипатии. Терминът самоуправление се свързва с терапията на поведението. За първи път той е използван от австрийският психолог Фредерк Канфер. Чрез този метод се цели човек да стане по-отговорен, процесно-ориентиран, да постигне по-добро самонаблюдение, развиване на умения за управление на стреса, себемотивация, самоконтрол.

Основни принципи на самоуправлението са:

- Ясно дефинирани цели;
- Организиране на офиса и работното място;

- Познаване на силните и слабите страни на своите трудови навици;
- Усъвършенстване на способността за самооценяване и планиране на задачите;
- Идентифициране на разсейващите фактори („крадците” на време) и прекъсванията;
- Преодоляване на разсейващите фактори;
- Спазване на предварително уговорените срещи;
- Уверено и успешно управление на работата;
- Способност за намаляване и справяне със стреса;
- Подобряване на баланса между професионалния и личния живот;
- Подобряване на работата и постиженията. [8]

Уменията за взаимоотношения включват разбирането за ефективна комуникация, работата в екип. Работата в екип е процес на съвместна работа с група хора с цел постигане на обща цел. Ежедневно социалните работници общуват с клиенти, институции, различни организации. Без ефективни умения за комуникация и работа в екип, не биха могли да осъществяват пълноценно своите професионални функции и да постигнат целите си. Отговорното вземане на решения е ключово умение и основна практическа дейност в професионалната социална работа. Социалните работници взимат отговорни решения за професионални взаимоотношения, за насочване, разпределение, оценка, планиране, изпълнение на планове, преглед и приключване на случаи. Вземането на отговорни, адекватни решения увеличава шансовете за постигане на добри резултати, постигане на професионалните цели за насърчаване на човешкото благосъстояние, социална справедливост и предотвратяване на човешкото страдание.

В социалната работа социалните и емоционалните компетенции имат съществено значение за основните задачи и функции на професионалната практика, като ангажираност на клиентите; оценка и наблюдение; вземане на решение; сътрудничество; справяне със стреса и т.н.. Изграждането на връзка с клиента, доверителни отношения, въвличането и ангажирането в цялостния процес, са част от условията за успешна постигане на целите на социалната работа. Успехът на всяка среща зависи от това до колко клиентът и социалният работник взаимодействат помежду си.

Имайки предвид, че емоциите се генерират около човешките взаимодействия, помагачите специалисти следва да обръщат специално внимание както на своите, така и на емоционалните състояния на клиентите си. Социалните работници се ангажират с хората в различни житейски моменти на криза, нужда, подкрепа. Емоциите на практикуващите и на клиентите са от основно значение за изживения практически опит. Затова социалните работници трябва да избягват влиянието на техните чувства върху интерпретациите, професионалните оценки и действия, доколкото е възможно, и едновременно с това да позволяват съпричастно отношение към клиентите. „Способността на социалния работник да разбере чувствата, които межкултурните срещи предизвикват (напр. ксенофобия, безпокойство, страх, гняв, несигурност, отвращение или осъждане) могат да бъдат наречени емоционални компетенции. Това включва осъзнаване на произхода, изразите и поведенческите последици от емоциите и, което е важно, техните последици за професионалните дейности.”[11]

“Elias обобщава следните основни социални емоционални компетенции, базирани на дългогодишни обширни изследвания:

- познаване и управление на емоциите си;
- активно слушане и общуване;
- разпознаване на силните страни в себе си и другите;
- проявяване на етична и социална отговорност;
- поздрав, приближаване и разговор с различни други;
- възприемане на перспективите на другите;
- възприемане на чувствата на другите точно;
- зачитане на другите;
- поставяне на адаптивни цели;
- решаване на проблеми и ефективно вземане на решения;
- сътрудничество;
- ръководене и ефективен членство в екипа; гравитни преговори и управление на конфликти;
- изграждане на конструктивни, взаимни и етични взаимоотношения;
- търсене и оказване на помощ.”[12]

В началото на 90-те години се появяват т.нар смесени модели на емоционална компетентност. Привърженици на това течение Gouleman и Bar-On , считат, че емоционална-

та компетентност е съчетание на когнитивните способности и личностите характеристики. По-късно Gouletman усъвършенства структурата на емоционалната компетентност като включва четири компонента:

- самосъзнание;
- самоконтрол;
- социално разбиране;
- управление на отношенията. [3]

Във всички междуличности интеракции, социалните работници трябва да могат да интерпретират и разбират емоционалните сигнали на клиентите си, като същевременно регулират собственото си вътрешно емоционално преживяване и изразяването му по подходящ начин вербално и невербално.

Един от компонентите на емоционалната компетентност е емпатията. Това умение се явява и основно за отношенията социален работник-клиент. Социалните работници се срещат с клиенти във всякакви ситуации и от съществено значение е подхождането към тях с професионално отношение, установяването на добри взаимоотношения. Разбирането и подходящото реагиране са едни от основните предпоставки за успешното решаване на социалните проблеми, особено когато се работи с клиенти от уязвими групи или различни култури.

В литературата няма единодушно становище относно съдържателната характеристика на термина междукултурна компетентност. В зависимост от контекста, професионалната насоченост и личните виждания, авторите посочват своите разбирания за термина и съответната дефиниция. Така например, Guo-Ming Chen и Wiliam Starosta дефинират междукултурната компетентност по следния начин „способността да се договарят културни значения и да се изпълняват подходящо ефективни комуникационни поведения, които разпознават множеството идентичности на интерактиращите в конкретна среда. Техният модел включва три гледни точки:

- Афективна или междукултурна чувствителност - към познанията и зачитането на културните различия;
- Когнитивно или междукултурно осъзнаване - самосъзнание за собствената лична културна идентичност и разбиране как културите се различават;
- Поведенческа или междукултурна ловкост - умения за съобщения, знания за подходящо саморазкриване, поведенческа гъвка-

вост, управление на взаимодействието и социални умения. [5]

Търсейки връзката между социалните, емоционалните и междукултурните компетентности, Deardorff дефинира междукултурната компетентност като „способността да общуваме ефективно и адекватно в междукултурни ситуации, основани на нечий междукултурни знания, умения и нагласи“. [4] Тъй като това определение е критикувано многократно, Deardorff защитава своята теза, посочвайки, че „Точно както културата се променя непрекъснато, мненията на учените за междукултурната компетентност се променят с времето“ [пак там]

Елементи на емоционалната компетентност се откриват в много модели на междукултурна компетентност, като сред основните са регулиране на емоциите, съпричастност, активно слушане.

Според Етичния кодекс на социалния работник, помагащите специалисти трябва да бъдат културно компетентни, т.е. да се съобразяват с културните, етнически, социални и други характеристики на клиентите си. Във връзка с нарастването на неразбирането на културната компетентност National Association of Social Workers през 2015 година разработва Стандарти и показатели за културна компетентност в практиката на социалната работа. [6]

Стандарт 1. Етика и ценности. Културната компетентност изисква самосъзнание, културно смирение и ангажираност към разбирането и възприемането на културата като основен фактор за ефективна практика.

Стандарт 2. Самоосъзнаване. Социалните работници трябва да демонстрират признание за собствената си културна идентичност и тази на другите.

Стандарт 3. Междукултурно знание. Социалните работници трябва да притежават и да продължават да развиват специализирани знания и дълбоки разбирания за категории като раса и етническа принадлежност; имиграционен и бежански статут; племенни групи; религия и духовност; сексуална ориентация; полова идентичност; социален клас; умствени или физически способности на различни културни групи.

Стандарт 4. Междукултурни умения. Социалните работници трябва да използват широк спектър от умения и техники, които демонстрират разбиране и зачитане на значени-

ето на културата в практиката, политиката и изследвания.

Стандарт 5. Доставка на услуги. Социалните работници трябва да са информирани и да умеят да използват услуги, ресурси и сътрудничество с институции и да са на разположение за обслужване на мултикултурни общности.

Стандарт 6. Осигуряване и застъпничество. Социалните работници трябва да са наясно с въздействието на социалните системи, политики, практики и програми върху мултикултурни клиентски популации,

Стандарт 7. Разнообразна работна сила. Социалните работници трябва да подкрепят и защитават набирането, наемането и задържането на усилията в програмите и организациите за социална работа, за да осигурят разнообразие в професията.

Стандарт 8. Професионално образование. Социалните работници трябва да се развиват и участват в програми за професионално образование и обучение, които повишават културната компетентност в професията. Социалните работници трябва да възприемат

културната компетентност като фокус на обучението през целия живот.

Стандарт 9. Език и комуникация. Социалните работници осигуряват и защитават ефективна комуникация с клиенти от всички културни групи.

Стандарт 10. Лидерство за напредък в културната компетентност. Социалните работници трябва да бъдат агенти за промяна, които демонстрират лидерските умения да работят ефективно с мултикултурни групи. Социалните работници също трябва да демонстрират отговорност за повишаване на културната компетентност в рамките на своите организации и извън тях.

Посочените стандарти напълно кореспондират с разгледаните дефиниции на термините социална, емоционална и межкултурна компетентност, допълват и оформят цялостната представа за професионалната компетентност на социалния работник.

Съветът на Европа посочва, че межкултурната компетентност в социалните услуги може да се определят като способността на социалните работници и институции да предоставят ефективни услуги на културно разнообразното население. Това изисква социалният работник да е наясно с културното многообразие, да има база от познания за различните култури.[2]

Межкултурните компетенции трябва непрекъснато да се развиват и надграждат, модифицират според контекста, работната задача, спецификата на клиента и т.н. Това е един дълъг, непрекъснат процес, но изключително необходим и ценен, както за взаимоотношенията между социалния работник и клиента, така и за личностното и професионално развитие. Формирането на межкултурните компетенции на специалистите по социална работа обхваща два основни компонента:

- когнитивни – знания и умения;
- афективни (промяна на отношението) – ценности, поведение, нагласи.

Тези компоненти намират израз в необходимостта от осъзнаване на собствената култура и нейното влияние върху собственото поведение; в познаване на теоретичните рамки и овладяването на специфични познания за вербалното и невербалното поведение; в способността за наблюдение и тълкуване на културните различия без осъдителна оценка; в развиването на уменията за управление на специфични межкултурни ситуации.

Заклучение

Още от началото на своето развитие социалната работа помага да се осигурят на различните уязвими индивиди, групи и общности инструменти за преодоляване на предизвикателствата, породени от икономическата и социална бедност. Днес, социалните работници помагат на хората по въпроси, свързани с хуманно отношение към децата, защита правата на човека, недискриминационно отношение,

Емоционалните, социалните и межкултурните компетентности са от съществено значение за социалната работа като цяло. Анализът на литературата показва, че съществуват важни теоретични взаимодействия между емоционалните, социалните и межкултурните компетентности, които включват компоненти като емпатия, самосъзнание, съпричастност, мотивация, социални умения и други. В контекста на системата за социално подпомагане, на ниво агенция, социална услуга или група от професионалисти, разгледаните компетентности спомагат за развитието на общ набор от нагласи, поведения, отношение, ценности, политики, което дава възможност социалната работа да се осъществява ефективно в различни ситуации.

Литература

- [1] Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning. 2005. *Safe and sound: An educational leader's guide to evidence-based social and emotional learning (SEL) programs, Vol. 2005*. Chicago, IL: Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning.
- [2] Council of Europe 2008. Intercultural competences in social services. Report from the working meeting in Strasbourg 5-6 June 2008
- [3] Demidova I.G. 2015 Emotsional'nyy intellekt v strukture kompetentsiy uchashchikhsya uchrezhdeniy professional'nogo obrazovaniya psikhologo-pedagogicheskogo profilya . Aktual'nyye voprosy sovremennoy nauki. 40., s. 95-100
- [4] Deardorff, D. K. 2006. Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. *Journal of Studies in International Education*, 10 (3), p. 241–266.
- [5] Jandt, F. 2010 An Introduction to Intercultural Communication: Identities in a Global Community. Six Edition, California State University, San Bernardino, p. 53
- [6] National Association of Social Workers. 2015. Standards and Indicators for Cultural Competence in social Work Practice, p. 4-6
- [7] OECD. 2005. The OECD Program Definition and Selection of Competencies. The definition and selection of key competencies. Executive summary./ <http://www.oecd.org/dataoecd/47/61/35070367.pdf>
- [8] Pencheva, A. i kol. 2010 Sotsialni kompetentsii, Izd. „EKS-PRES“, Gabrovo, p. 104
- [9] Semrud-Clikeman, M. 2007. Social competence in children. New York, NY: Springer Science Business Media.
- [10] Sigel, D. 2012. The Developing Mind: Toward a Neurobiology of Interpersonal Experience. Second edition. The Guilford Press. p. 12
- [11] Stier, J. 2004. Intercultural Competencies as a Means to Manage Intercultural Interactions to Manage Intercultural Interactions in Social Work in Social Work. *Journal of Intercultural Communication, Issue 7*
- [12] Raster, J., Meirav Hen. 2013 “Building Emotional Competence in Educator”, *International Journal of Higher Education*, 2 (4), p. 32
- [13] Reflections based on ideas from Intercultural Competence. ALTO-YOUTH Cultural Diversity Resource Centre, 2009./ <https://www.salto-youth.net>
- [14] Zsolnai, A. 2015. Social and Emotional competence. https://www.researchgate.net/publication/287156604_Social_and_emotional_competence
- [15] https://en.wikipedia.org/wiki/Social_competence
- [16] <http://www.edpsycinteractive.org/papers/2018-07-huitt-dawson-brilliant-star-social.pdf>
- [17] <https://pjp-eu.coe.int/en/web/youth-partnership/glossary>

Жанета Цонева
Технически университет - Габрово
Катедра „Социални и стопански науки“
Гр. Габрово, ул. „Х. Димитър“ 4
e-mail: janett_c@abv.bg



ПРИНЦИПЪТ НА РАВНО ТРЕТИРАНЕ В ПРАВОТО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ И ЮРИСПРУДЕНЦИЯТА НА СЪДА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Александра Вълчева

THE PRINCIPLE OF EQUAL TREATMENT IN THE JURISDICTION OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION

Aleksandra Valcheva

ABSTRACT: The principle of equal treatment of all persons is a fundamental principle and a fundamental value of international law and the law of the European Union. The crucial importance of this principle has been recognized by the international community and the European Union (EU), which have been working for decades to regulate an appropriate legal framework for its protection. The principle of equality in European Union law is linked to equal access to the rights of European citizens. This principle is the basis on which the independent subjective rights of equal treatment and non-discrimination of European citizens are built and developed. The principle of equal treatment is central to the international and European human rights protection system. Ensuring the principle of equal treatment of all persons and the related prohibition of discrimination have always been one of the main objectives of the international community and the European Union. To achieve this goal, they adopt a number of international universal and regional human rights instruments, which explicitly proclaim this principle and the prohibition of discrimination. The regulation of the analyzed principle and the prohibition of discrimination contribute to the effective exercise of all other basic human rights, as ensuring equality is an unconditionally necessary precondition for their realization. It is the crucial importance of the principle of equal treatment and the closely related prohibition of discrimination that urge the international community and the EU to include in the content of basic acts in the international and European human rights protection system explicit provisions to ensure them. The judicial and interpretative work of the Court of Justice of the European Union (CJEU) is crucial to ensure the principle of equal treatment and effective compliance with the prohibition of discrimination in Europe. This report will review the regulation of this principle and the prohibition of discrimination in EU law and the case law of the Court of Justice of the European Union.

Key words: principle of equal treatment and protection against discrimination, human rights, non-discrimination, European Union, legal acts, Court of Justice of the European Union

Въведение

Принципът на равно третиране на всички лица е фундаментален принцип и основна ценност на международното право и на правото на Европейския съюз. Изключителната значимост на този принцип е осъзната от международната общност и Европейския съюз (ЕС), които от десетилетия се стремят да регламентират подходяща правна рамка за неговата закрила. Принципът на равенство в правото на Европейския съюз е неизменно свързан с равния достъп до права на европейските граждани. Той е основата, върху която се изграждат и развиват самостоятелните субективни права на равно третиране и на недискриминация на европейски граждани. Принципът на

равно третиране заема централно място в международната и европейската система за закрила на правата на човека. В рамките на ЕС, принципът на равно третиране е „ключов за разбирането на правата на гражданина на ЕС, който се ползва от правото на свободно движение в ЕС. Той се проявява едновременно като право на равно третиране и задължение за равно третиране.“ [2].

Изложение

Гарантирането на принципа на равно третиране на всички лица и свързаната с него забрана за дискриминация винаги са били една от основните цели на международната общност и Европейския съюз. За постигане на тази цел те приемат редица международни универсални и

регионални актове за закрила на човешките права, които изрично прогласяват посочения принцип и забраната за дискриминация. Регламентирането на анализирания принцип и на забраната за дискриминация допринасят за ефективното упражняване на всички останали основни човешки права, тъй като осигуряването на равенство е безусловно необходимата предпоставка за тяхното реализиране. Именно изключителната значимост на принципа на равно третиране и тясно свързаната с него забрана за дискриминация подтикват международната общност и ЕС да включат в съдържанието на основните актове в международната и европейската система за закрила на правата на човека изрични разпоредби за тяхното гарантиране. Такива са например: Всеобщата декларация на ООН за правата на човека от 1948г. [33]; Международният пакт на ООН за граждански и политически от 1966г. [34]; Международният пакт на ООН за икономически, социални и културни права от 1966г. [35]; Конвенцията на ООН за премахване на всички форми на дискриминация по отношение на жените от 1979г. [36]; Конвенцията на ООН за премахване на всички форми на расова дискриминация от 1965г. [37]; Конвенцията на ООН за правата на хората с увреждания от 2006г. [38]. Конвенцията на ООН за правата на детето от 1989г. [39] и други правнообвързващи и препоръчителни актове [23].

Принципът на равно третиране е основен принцип и в Правото на Европейския съюз (ЕС). Той е една от основните цели на Общността. В исторически план анализираният принцип е закрепен още в Договорът за създаване на Европейска общност от Рим от 1957г. [20]. Първоначално целта на принципа е била да гарантира равенството между мъжете и жените в сферата на труда и заетостта и недопускане на дискриминация (съобр. чл.2 във вр. с член 137 (предишен член 118) от посочения учредителен акт).

Впоследствие, ЕС осъзнава, че нормативните гаранции за равенство между всички хора, следва да бъдат разширени и да се осигури закрила от дискриминация „по отношение на широк кръг признаци – расова или етническа принадлежност, религия или вярувания, увреждане, възраст или сексуална ориентация.“ – [2]. Тази стъпка е направена с приемане на Договора от Амстердам от 1997г. [21], а след него и с редица правни инструменти от вторичното право на ЕС. Такива са например: Директива 2000/78/ЕО на Съвета от

27 ноември 2000 година за създаване на основна рамка за равно третиране в областта на заетостта и професиите [10]; Директива 2006/54/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 5 юли 2006 година за прилагането на принципа на равните възможности и равното третиране на мъжете и жените в областта на заетостта и професиите (преработена) [16]; Директива 97/80/ЕС на Съвета от 15 декември 1997 г. относно доказателствената тежест в случаите на дискриминация, основана на пол [8]; Директива 2004/113/ЕО на Съвета от 13 декември 2004 година относно прилагане на принципа на равното третиране на мъжете и жените по отношение на достъпа до стоки и услуги и предоставянето на стоки и услуги [9], и други актове.

Следва да се отбележи, че съгласно разпоредбите на Директива 2000/78/ЕО от 27.11.2000г. принципът за равно третиране означава, че „няма дискриминация въз основа на религия или убеждение, увреждане, възраст или сексуална ориентация.“ [10].

Положителната тенденция в рамките на Европейския съюз за укрепване на принципа на равно третиране и гарантиране на закрилата от дискриминация продължава и с Договора от Лисабон, подписан на 13 декември 2007г. по време на португалското председателство на ЕС. Посоченият учредителен акт влиза в сила на 1 декември 2009г. [17]. В него изрично е записано, че „Съюзът се основава на ценностите на зачитане на човешкото достойнство, на свободата, демокрацията, равенството, правовата държава, както и на зачитането на правата на човека, включително правата на лицата, които принадлежат към малцинства. Тези ценности са общи за държавите членки в общество, чиито характеристики са плурализмът, недискриминацията, толерантността, справедливостта, солидарността и равенството между жените и мъжете“ (чл. 1а от Договора).

По - нататък в чл. 2, ал. 3 от Договора от Лисабон, Европейският съюз заявява, че „се бори срещу социалното изключване и дискриминацията и насърчава социалната справедливост и закрила, равенството между жените и мъжете, солидарността между поколенията и зачитането на правата на детето“.

Общността продължава този подход и при приемане на Договора за функционирането на ЕС (ДФЕС) [18], в който не само са разписани отделни разпоредби, които регламентират

принципа на равенство, но е обособена отделна част, която установява закрилата на европейските граждани от дискриминация - Част втора озаглавена „Недискриминация и гражданство на Съюза“.

По - конкретно отношение имат следните разпоредби от ДФЕС:

- чл. 8 на ДФЕС (предишен член 3, параграф 2 от ДЕО), който постановява, че: „Във всички негови дейности, Съюзът полага усилия за премахването на неравенствата и за насърчаване на равенството между мъжете и жените.“;

- чл. 10 на ДФЕС, който посочва, че „При определянето и осъществяването на своите политики и дейности Съюзът се стреми да се бори срещу всяка форма на дискриминация, основана на пол, раса или етническа принадлежност, религия или убеждения, увреждане, възраст или сексуална ориентация.“;

- чл. 18 на ДФЕС (предишен чл. 12 от ДЕО), в който изрично е записано, че „В обхвата на приложение на Договорите и без да се засягат специалните разпоредби, съдържащи се в него, се забранява всякаква дискриминация на основание гражданство. Европейският парламент и Съветът, като действат в съответствие с обикновената законодателна процедура, могат да приемат правила, с които да забранят тази дискриминация.“

За да бъде реално гарантирана забраната за дискриминация, учредителният акт предвижда, че Съветът може да приема необходимите мерки за борба с дискриминацията, основана на пола, расата или етническия произход, религията или убежденията, наличието на физическо или умствено увреждане, възрастта или сексуалната ориентация.

Изброените разпоредби следва да се тълкуват във връзка с чл. 2 на ДЕС, който прогласява изрично закрилата от дискриминация като ценност на ЕС, както и чл. 9 на ДЕС, съгласно който ЕС при осъществяване на дейностите си зачита принципа на равенство между неговите граждани, които се ползват с еднакво внимание от страна на неговите институции, органи, служби и агенции (равенство на гражданите).

Други разпоредби от ДЕС, които въвеждат забраната за дискриминация са:

- чл. 45 от ДЕС, който постановява, че „Свободното движение на работници се гарантира в рамките на Съюза. Тази свобода на движение налага премахването на всякаква

дискриминация, основаваща се на гражданство, между работниците от държавите-членки, що се отнася до заетост, възнаграждение и други условия на труд.“;

- чл. 95 от ДЕС, който регламентира, че в рамките на ЕС се забранява дискриминацията, „съществуваща под формата на различни цени и условия за превоз за едни и същи стоки, по един и същ маршрут, основани на държава на произход или местоназначение на стоките.“

Принципът на равно третиране и забраната за дискриминация са регламентирани и в основния акт за защита на човешките права в ЕС, а именно в Хартата на основните права на Европейския съюз (ХОПЕС) [19, 3]. По - конкретно, чл. 20 от ХОПЕС изрично постановява, че всички хора са равни пред закона, а в член 21 от акта е разписана забраната за всякаква дискриминация.

Вторичното право на ЕС също съдържа редица актове, които регламентират приложението на анализирания принцип в различни области (трудова заетост, образование, социална сфера, закрила на потребителите, здравеопазване и др.) [6, 22].

С основание може да се твърди, че ЕС е предприел необходимите действия за гарантиране на принципа на равно третиране на правните субекти и за недопускане на дискриминация. Приемането на подходяща правна рамка е необходимо действие, без което не би могло да се осигури тяхната реална закрила. В този смисъл е важно да се отбележи, че „ефективността на правото на ЕС се състои в създаването на единно европейско законодателство, установяващо механизми за защита от дискриминация на европейските граждани...“ [7, с.115].

Следва да се има предвид, че закрила срещу дискриминацията в Европа е установена както в правото на ЕС, така и в правото на Съвета на Европа. В тази връзка, Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи установява в чл.14 забраната за дискриминация. Разпоредбата гарантира равно третиране при ползването на другите права, посочени в ЕКПЧ. Протокол №12 (2000г.) към ЕКПЧ разширява обхвата на забраната за дискриминация, при упражняването на което и да е право, включително правата съгласно националното законодателство. [1, с.23, 12].

На следващо място е важно да се посочи, че международната общност и ЕС са учредили

голям брой самостоятелни юрисдикции и специфични органи, които да следят за спазването на принципите и правилата, регламентирани в приетите правни актове, включително на принципа на равно третиране и забраната за дискриминация. Като най - важни сред тези органи могат да бъдат посочени: Европейският съд по правата на човека, Съдът на Европейския съюз, Агенцията за основните права на Европейския съюз, Европейският омбудсман, Европейският институт за равенство на половете, Върховния комисар по правата на човека в ЕС, Европейската комисия срещу расизма и нетолерантността на Съвета на Европа, Комитетът по правата на детето на ООН, Комитетът срещу изтезанията на ООН, и Комитетът на ООН по икономически, социални и културни права, и други органи.

Изключително важно значение за гарантиране на принципа на равно третиране и реалното спазване на забраната за дискриминация в Европа има правораздавателната и тълкувателната дейност на Съда на Европейския съюз (СЕО/СЕС). В редица дела той е анализирал посочения принцип и е изяснил неговата същност и приложение. По отношение на дейността на СЕО/СЕС проф. Коен Ленартс, Заместник -председател на Съда на ЕС подчертава, че *“Интерпретацията и приложението на принципа на равно третиране е от първостепенно конституционно значение за Съда на ЕС. Незачитайки този принцип, който е неизменна част от идеята за справедливост, Съдът не би могъл да изпълнява своята мисия по опазването на правното статукво. Поради тази причина Съдът се стреми да гарантира, че в обхвата на Правото на ЕС сравняемите институции не са третирани по различен начин, и че различните ситуации не са третирани по еднакъв начин, освен ако такова отношение е обективно оправдано (забрана за дискриминация)”* [4].

На следващо място, професор Коен Ленартс посочва, че в приложното поле на Правото на ЕС *„принципът на равно третиране е обвързващ не само по отношение на държавите - членки и гражданите на ЕС, но също така и по отношение на институциите, които са задължени да не установяват никакви критерии в разрез с него. По този начин, ако вторичното законодателство на ЕС противоречи на принципа, Съдът веднага отменя такъв закон или го признава за недействителен.”* [4].

По отношение на правото на защита срещу дискриминация следва да се посочи, че неговата цел е да осигури на всички лица равнопоставеност и възможност за реално упражняване на основните човешки права. Като дискриминацията може да се прояви в две форми:

- „пряка“ дискриминация – съгласно член 2, параграф 2 от Директива за 2000/43/ЕО на Съвета от 29 юни 2000 г. относно прилагане на принципа на равно третиране на лица без разлика на расата или етническия произход (Директива за равенството между расите) *„проява на пряка дискриминация има, когато едно лице е, било е, или би било третирано по-малко благоприятно от друго в сравнима ситуация въз основа на расов признак или етнически произход”*. [11]. В практиката на европейските съдилища се приема, че при „пряката“ дискриминация трябва да е налице разлика в третирането на лица в аналогични или достатъчно сходни ситуации, която се основава на подлежаща на идентифициране характеристика.

- „непряка дискриминация“ – от анализа на правото на ЕС се установява, че дискриминация може да е налице не само в случаи на различно третиране на лица в сходно положение, но и в случаи на еднакво третиране на лица в различно положение, т.е. съществува и „непряка дискриминация“, защото се различава не третирането, а последиците от това третиране, които засягат по различен начин лица с различни характеристики. В тази връзка съгласно член 2, параграф 2, буква б) от Директивата за расовото равенство *„проява на непряка дискриминация има, когато видимо неутрална разпоредба, критерий или практика биха поставили лицата от дадена раса или етнически произход в особено неблагоприятно положение в сравнение с други лица”*.

В практиката на СЕО/СЕС са разгледани редица казуси, в които е анализирано правото на равно третиране и забраната за дискриминация. Така например, още през 1976 г. СЕО е анализирал принципа за равно заплащане на мъжете и жените за равен труд по делото *Defrenne v Sabena*. [25]. Казусът се отнася до спор между стюардеса (ищца по делото) и нейния работодател - SA Sabena, по повод на обезщетението, което ищцата претендира, тъй като през периода от 15 февруари 1963 г. до 1 февруари 1966 г. като работник от женски пол е била обект на дискриминация в заплащането в сравнение с нейни колеги от мъжки пол, които

са полагали равен труд като стюарди. В решението си по делото СЕО постановява, че „позоваването пред националните юрисдикции на принципа за равно заплащане по член 119 от Договора за ЕИО е възможно и тези юрисдикции са длъжни да гарантират защитата на правата, които тази разпоредба предоставя на правните субекти, по-специално в случай на дискриминация, произтичаща пряко от законодателни разпоредби или от колективни трудови договори, както и в случай на неравно заплащане на жените и мъжете за равен труд, когато е полаган в едно и също частно или публично предприятие или служба.“

На следващо място, СЕО заявява, че дори в областите, в които разпоредбата на чл. 119 Договора за ЕИО няма непосредствено действие „тя не може да се тълкува като запазваща изключителна компетентност за националния законодател при прилагането на принципа за равно заплащане, тъй като когато е необходимо, прилагането може да бъде резултат от съчетаване на общностни и национални разпоредби.“

В областта на гражданството, в решението си от ноември 1997г. по делото *Meints* [13]. Съдът постановява, че правилото за равно третиране, закрепено както в чл. 45 на ДФЕС, така и в Регламент 1612/68 на Съвета от 1968г. относно свободното движение на работници в Общността [5], забранява не само явните дискриминационни практики, основани на гражданството, но и всички прикрити форми на дискриминация, които чрез прилагане на други критерии за разграничаване фактически водят до същия резултат [2].

В делата *Commission c/ France* [15]., *Commission c/ Allemagne* [14] СЕО е анализирал правата на равно третиране на работниците, които полагат труд в граничните райони, като в тази своя съдебна практика Съдът заявява, че „съгласно чл.7, §2 на Регламент 1612/68 работник, който е гражданин на една държава-членка, се ползва на територията на друга държава-членка от същите социални предимства, както работниците – местни граждани“.

Друг пример от юриспруденцията на СЕС е делото *Deutsche Telekom v Schröder* [24], в което той „отдава предимство на гарантирането на фундаменталните права пред елементирането на нарушения на конкуренцията, тълкувайки чл. 119 ДЕС–„С оглед целите, посочени в член 3 от Договора за Европейския

съюз, дейността на държавите членки и на Съюза включва, при условията, предвидени в Договорите, въвеждането на икономическа политика, която се основава на тясно координиране на икономическите политики на държавите членки, на вътрешния пазар и на определянето на общи цели, и се осъществява в съответствие с принципа за отворена пазарна икономика и свободна конкуренция“. [7, с.114].

Пример за неравно третиране в областта на заетостта се среща и в делото *Allonby*. [26]. В този казус се разглежда случая на преподавателка, която е работила в местен колеж, който не е продължил срока на нейния трудов договор. След настъпване на това събитие, ищцата започва работа в дружество, което осигурява работа в образователни учреждения на различни преподаватели. Новият работодател на ищцата (дружеството) я изпраща на работа в колежа, в който тя преди това е работила и който е прекратил трудовото правоотношение с нея. При изпълнение на задълженията си по новия договор ищцата е изпълнявала същите задължения, но дружеството ѝ заплащало по - ниско възнаграждение в сравнение с това, което е получавала от колежа. Поради тази причина ищцата сезира Съда за наличие на дискриминация, основана на пол, като посочва, че работещите за колежа преподаватели - мъже, които работят в същия колеж получават по - високо възнаграждение от нея. В решението си по делото СЕС приема, че преподавателите - мъже, които полагат труд в колежа, не са в сходно положение с ищцата. СЕС аргументира извода си с довода, че работодателят (колежът) не носи отговорност едновременно за размера на възнаграждението на преподавателите - мъже, които са в трудови правоотношения с колежа, и ищцата, която е служител на външно дружество. Поради това положението на ищцата и преподавателите мъже не е достатъчно сходно, за да се твърди че е налице дискриминация.

По делото *Schönheit* [27] Съдът е анализирал въпрос за пенсии на работници на непълно работно време, които са били изчислени въз основа на различен коефициент, в сравнение с пенсиите на работниците на пълно работно време. По делото се установява, че на лицата, работили на непълно работно време, са отпускани по - малък размер пенсии, като голям процент от тези лица са били жени, които са

били третирани по - неблагоприятно в сравнение с мъжете.

Друг интересен пример от практиката на СЕС е делото *Richards* [29], което се отнася за ищца, подложила се на хирургическа операция за смяна на пола от мъжки на женски и претендираща отпускане на пенсия при навършване на 60 години. Това е била нормативно установената възраст в Англия, с навършването на която за жените възниква възможност за упражняване на правото на получаване на пенсия. Английската държавна администрация постановила отказ по молбата на ищцата за отпускане на пенсия поради навършване на възраст, като се аргументирала с довода, че положението на ищцата трябва да се сравнява с това на „мъжете“, тъй като тя е преживяла своя живот като мъж. В този смисъл, ищцата не е била обект на по - неблагоприятно третиране в сравнение с лица в сходно положение. В решението си по делото СЕС приема, че е налице по - неблагоприятно третиране на ищцата в сравнение с останалите жени, изразяващо се в определяне на по - висока пенсионна възраст, тъй като английското вътрешно право изрично допуска физическите лица да променят пола си. В този смисъл, положението на ищцата трябва да се сравнява с това на останалите жени в Англия.

Друг казус, в който СЕС е установил нарушение на забраната за дискриминация е делото *Coleman срещу Attridge Law и Steve Law* [28]. Казусът се отнася до майка, която твърди, че е била обект на по - неблагоприятно третиране на работното си място, поради обстоятелството, че синът ѝ имал увреждане, което изисквало постоянни грижи от нейна страна. Именно заради увреждането на сина ѝ, ищцата понякога закъснявала за работа. За да не ошети работодателя си, ищцата подала молба до него, с която поискала той да съобрази разпределението на работното ѝ време с необходимостта да обгрижва сина си. Молбата на майката обаче не била уважена от работодателя, дори напротив, по твърдения на ищцата той отправил към нея заплахата за уволнение. В решението си по делото СЕС използвал като критерий за сравнение положението на колегите на ищцата, които имат деца и работят на сходни длъжности. В хода на делото той установил, че когато колегите на ищцата са отправяли молби до работодателя за въвеждане на по - гъвкави условия за работа, техните молби

са били уважавани. В тази връзка, СЕС приема, че ищцата е била обект на дискриминация, поради увреждането на детето ѝ.

Правилното тълкуване на материята изисква анализ на термините и понятията, които използва СЕС в решенията си. Така например, в делата *Nolte* [30] и *Kowalska* [31], в които се разглежда въпросът за наличие на дискриминация, основана на пол, Съдът посочва, че „За да може да се квалифицира като дискриминационна, мярката трябва да засяга „значително по - голям брой жени, отколкото мъже“ или „значително по - малък дял мъже, отколкото жени“.

В юриспруденцията на СЕС концепцията за равно третиране включва по същество и всички практически аспекти на правото на свободно движение (виж делото *Schwarz et Gootjes-Schwarz* [32, 2, 4].

Съществуват редица други примери от практиката на СЕС в анализираната материя, което отново е доказателство за изключителната значимост на принципа на равно третиране и забраната за дискриминация в правото на ЕС.

Заклучение

От представения анализ на международното право и правото на ЕС се установява, че международната общност и Европейският съюз прилагат от десетилетия последователен подход по отношение на закрилата на принципа на равно третиране и забраната за дискриминация. В тази връзка, техните органи и институции приемат различни по обхват и съдържание правни инструменти за ефективно гарантиране на тези основни за всяка демократична общност ценности. Съдът на ЕС също следва тази тенденция, като в юриспруденцията си изрично определя принципа на равно третиране и забраната за дискриминация като едни от основните принципи на общностното право. Дейността на СЕС е от изключително важно значение за осигуряване на еднакво прилагане на европейските правни норми в държавите - членки и за усъвършенстване на правото на ЕС във всяка област.

Независимо от предприетите действия на международно и европейско равнище обаче, в някои държави все още съществуват несъвършенства и пропуски във вътрешното антидискриминационно право. В резултат на това положение на национално равнище все още не е

постигната достатъчно добра закрила на правото на равно третиране и правото на недискриминация на гражданите. Ето защо, държавите – членки, в тясно сътрудничество с ЕС, следва да предприемат по - активни действия и да разработят адекватни политики за гарантиране на правото на равно третиране и недопускането на дискриминация на всички правни субекти. Единствено с общи усилия основните ценности на Съюза могат да бъдат реално закриляни и да се премахне дискриминацията в различните ѝ форми, която представлява обективна пречка за постигане целите на Общността. Осигуряването на равно третиране на европейските граждани в различните сфери, като например в заетостта, социалната закрила, образованието и здравеопазването, ще доведе до повишаване на жизнения стандарт и качеството на живота, до икономическа и финансова стабилност, до справедливост, фактори способстващи за благоденствието на населението на ЕС.

Литература

1. Агенция на Европейския съюз за основните права и Съвет на Европа. Наръчник по европейско право в областта на недискриминацията, 2020 г., doi:10.2811/496212
2. Ванденот, Е., Семов, А. Принципът на недискриминация в правото на ЕС (доктринални и практически аспекти)
3. Илиева, И. (2001). Хартата за основните права на човека в Европейския съюз. Правна мисъл (1)
4. Ленардс, К. Принцип на равно третиране и Съдът на Европейския съюз
5. Регламент (ЕИО) № 1612/68 на Съвета от 15 октомври 1968 година относно свободното движение на работници в Общността (ОВ L 257, 19.10.1968)
6. Христозова, М. Неравенствата в здравеопазването в Европейския съюз, Сборник доклади от Годишна университетска научна конференция, 28-29 май 2020 г., Том 9, Научно направление „Социални, стопански и правни науки“, Изд. комплекс на НВУ „Васил Левски“, Велико Търново, 2020, с.117- 124
7. Чернева, Б. Принципът на недискриминация в Правото на Европейския съюз и в българското законодателство, Сборник „10 години България в Европейския съюз – въздействие върху развитието на публичните политики и законодателството“, Издателство на Нов български университет, 2018, с.11-118
8. Council Directive 97/80/EC of 15 December 1997 on the burden of proof in cases of discrimination based on sex OJ L 14, 20.1.1998, p. 6–8
9. Council Directive 2004/113/EC of 13 December 2004 implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services, OJ L 373, 21.12.2004, p. 37–43
10. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation, OJ L 303, 2.12.2000, p. 16–2
11. Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin (‘Racial Equality Directive’), Brussels, 17.1.2014 COM(2014) 2 final
12. Council of Europe, *European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, 4 November 1950, ETS 5, available at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b04.html> [accessed 20 April 2021]
13. CJCE, 1997, Meints, C-57/96, Rec. I-6689
14. CJCE, 2009, Commission c/ Allemagne, C-269/07
15. CJCE, 1998, Commission c/ France, C-35/97, Rec. I-5325
16. Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast) OJ L 204, 26.7.2006, p. 23–36
17. European Union, Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community, 13 December 2007, 2007/C 306/01, available at: <https://www.refworld.org/docid/476258d32.html> [accessed 20 April 2021]
18. European Union Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union OJ C 326, 26.10.2012, p. 47–390 - Договорът за функционирането на ЕС (ДЕС)
19. European Union, Charter of Fundamental Rights of the European Union, 26 October 2012, 2012/C 326/02, available at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b70.html> [accessed 21 April 2021.]
20. European Union, Treaty Establishing the European Community (Consolidated Version), Rome Treaty, 25 March 1957, available at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b39c0.html> [accessed 21 April 2021]- Договорът за създаване на Европейска общност от Рим от 1957 г.
21. European Union: Council of the European Union, Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, The Treaties Establishing the European Communities

and Related Acts, 10 November 1997, available at: <https://www.refworld.org/docid/51c009ec4.html> [accessed 22 April 2021]

22. Hristozova, M., Mavrov, M. *Discrimination in Health*, STUDIA IURIS - specialized legal journal of the University of Plovdiv „Paisii Hilendarski“, Vol. 2, 2019, p. 56-63, ISSN 2367-5314

23. Hristozova, M. International Protection of Human Rights in the UN System- Collection of scientific publications from the International Scientific Conference "UN: Historical Traditions and Modern Law ", 2-3 October 2015, Blagoevgrad, University Press Neofit Rilski, Blagoevgrad, 2015, pp. 641-648, ISBN 978-954-00-0058-9

24. Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 10 February 2000. Deutsche Telekom AG v Lilli Schröder. Case C-50/96. ECR I-743 at 794

25. Judgment of the Court of 8 April 1976 r. Gabrielle Defrenne срещу Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena, Case C-43/75, ECR

26. Judgment of the Court of 13 January 2004. Debra Allonby v Accrington & Rossendale College, Education Lecturing Services, trading as Protocol Professional and Secretary of State for Education and Employment, Case C-256/01. European Court Reports 2004 I-00873

27. Judgment of the Court (Fifth Chamber) of 23 October 2003, Hilde Schönheit v Stadt Frankfurt am Main (C-4/02) and Silvia Becker v Land Hessen (C-5/02)

28. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 17 July 2008. S. Coleman v Attridge Law and Steve Law. Case C-303/06, European Court Reports 2008 I-05603

29. Judgment of the Court (First Chamber) of 27 April 2006. Sarah Margaret Richards v Secretary of State for Work and Pensions. Case C-423/04. European Court Reports 2006 I-03585

30. Judgment of the Court of 14 December 1995. Inge Nolte v Landesversicherungsanstalt Hannover. Reference for a preliminary ruling: Sozialgericht Hannover - Germany. Case C-317/93. European Court Reports 1995 I-04625

31. Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 27 June 1990. Maria Kowalska v Freie und Hansestadt Hamburg. Case C-33/89. European Court Reports 1990 I-02591

32. Judgment of the Grand Chamber of 11 September 2007, Case C-76/05 Schwarz and Gootjes-Schwarz v. Finanzamt Bergisch Gladbach

33. UN General Assembly, Universal Declaration of Human Rights, 10 December 1948, 217 A (III), available

at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3712c.html> [accessed 23 April 2021]

34. UN General Assembly, International Covenant on Civil and Political Rights, 16 December 1966, United Nations, Treaty Series, vol. 999, p. 171, available

at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3aa0.html> [accessed 23 April 2021]

35. UN General Assembly, *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, 16 December 1966, United Nations, Treaty Series, vol. 993, p. 3, available

at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b36c0.html> [accessed 24 April 2021]

36. UN General Assembly, Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, 18 December 1979, United Nations, Treaty Series, vol. 1249, p. 13, available

at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3970.html> [accessed 24 April 2021];

37. UN General Assembly, International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, 21 December 1965, United Nations, Treaty Series, vol. 660, p. 195, available

at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3940.html> [accessed 25 April 2021]

38. UN General Assembly, Convention on the Rights of Persons with Disabilities : resolution / adopted by the General Assembly, 24 January 2007, A/RES/61/106, available

at: <https://www.refworld.org/docid/45f973632.html> [accessed 25 April 2021]

39. UN General Assembly, Convention on the Rights of the Child, 20 November 1989, United Nations, Treaty Series, vol. 1577, p. 3, available

at: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b38f0.html> [accessed 26 April 2021]

Александра Вълчева

Университет за национално и световно стопанство, Юридически факултет, Катедра „Международно право и Право на ЕС“

гр. София, ул. Арх. Никола Лазаров 19

e-mail: aleksandra.valcheva@unwe.bg

0879666651



EMOTIONAL INTELLIGENCE - KEY TO SUCCESS AND A POWERFUL WEAPON IN THE MANIPULATOR'S HANDS

Elitsa Ntountoulaki, Radina Mavrodieva, Angel Tenev, Kristina Kilova

ЕМОЦИОНАЛЕН ИНТЕЛЕКТ - КЛЮЧ ЗА УСПЕХА И МОЩНО ОРЪЖИЕ В РЪЦЕТО НА МАНИПУЛАТОРА

Елица Нтаутулаки, Радина Мавродиева, Ангел Тенев, Кристина Килова

ABSTRACT: *Perhaps, emotional intelligence is the discovery of the twentieth century, related to understanding the limitless opportunities of human brain. Success in life, business and our relationships is connected not only with cognitive intelligence, but also with emotional intelligence. During the recent years, the theory of emotional intelligence has gained widespread popularity and provoked both strong interest and contradictions. The purpose of the article is to present the light and dark shades of emotional intelligence and to emphasize the need to develop human potential in the world of emotions.*

Key words: emotional intelligence, manipulator

Introduction

Nowadays, we often make a cult of reason and logic, and emotions turn out to be moving sands that we want to get rid of. We place on a pedestal the ideal of reason, which is free from the shackles of emotions. But it is important to find and create harmony between the head and the heart.

If the term "emotional intelligence" (EI) sounds like another psychological whim, it is because we are used to associating intelligence with pure logic, which excludes any kind of emotion. But intelligence and emotions are closely related. When we do not understand and recognize our own emotions, we often make wrong decisions regardless of our higher education or literacy.

Knowing and controlling emotions and behavior they affect, is very important, especially in complicated situations. One way to achieve emotion management is to create and enhance emotional literacy and achieve emotional intelligence.

According to modern psychologists, the development of *emotional intelligence* is a key factor for the adequate participation of the individual in life. Studies show that *emotional intelligence* has a much greater impact on getting a job and enjoying life than traditional intelligence.

Emotional intelligence is a complex continuum of behavior, abilities, beliefs and values, which helps a person to successfully realize his

vision and mission. The ability of each person to remain calm and at the same time to control his emotions in complicated situations is of great importance, both personally and professionally.

Psychologists, as well as representatives of other scientific fields, recognize that *emotional intelligence* is vital. But it can also be used as a "weapon" for unethical purposes by those who possess it. People with high emotional intelligence use this weapon to manipulate others for their personal gain.

As emotional creatures, we need to appreciate the role of emotions affecting our thoughts and our actions. *Emotional intelligence* is a colorful maze where we will walk, stopping in both light and dark corridors.

Concepts and essence

The occurrence of the *emotional intelligence* idea has been described by critics as a transient phenomenon. But some authors defend the thesis of EI and deny the unilateral emphasis on the role of the intellect in the success of individual. In Aristotle's words, that rare ability to "get angry with the right person, at the right degree, at the right time, for the right purpose, and in the right way" is *emotional intelligence* [1].

1. Concepts of emotional intelligence

In his early works, Darwin pointed out the connection between emotional self-expression,

survival and adaptation. Initially, the term EI was associated with social intellect. In 1920 E. L. Thorndike used the term "social intelligence" to describe the ability to understand others and to "act wisely in human relationships" [2]. In 1940, David Wechsler described the influence of non-cognitive factors on intelligent behavior. He found that individuals with identical cognitive IQs differed in their ability to effectively deal with the challenges of the environment depending on the type of information they operate with - nonverbal and verbal. According to Wechsler, non-cognitive factors - affective and motivational abilities, determine a specific type of behavior - "intellectual behavior" [3].

In 1983, in his book "*Frames of Mind: Theory of Multiple Intelligence*", H. Gardner formulated the idea of multiple intelligence, according to which traditional notions of intelligence fail to provide a satisfactory explanation of cognitive abilities and the results of human actions. Multiple intelligence includes both interpersonal intelligence (the ability to understand the expectations, motivations and desires of others) and intrapersonal intelligence (the ability to understand and evaluate own feelings and motivation), which are integral parts of *emotional intelligence* [4].

In his doctoral thesis "*A study of emotion: Developing emotional intelligence; self-integration; relating to fear, pain and desire*" (1983/1986) Wayne Payne first justifies the need to study the phenomenon of EI, considering it as a kind of cognitive ability. The Israeli psychologist Reuven Bar-On uses the term "*emotional - social intellect*", suggesting that the intellect consists of many personal and interpersonal abilities, skills and habits that together determine human behavior [5]. Bar-On introduces the notation EQ (emotional quotient) - a coefficient for emotionality by analogy with IQ - a coefficient for intellect [6].

The article of Peter Salovey and John Mayer "Emotional Intelligence: Imagination, Cognition and Personality" is considered the first systematic work on the subject of *emotional intelligence*. Influenced by Gardner's theory of multiple intel-

ligence, Salovey and Mayer suggest that EI is an integral part of a configuration of social, practical and personal intelligence and is a unique combination of intelligence and emotion [7].

The term EI has become popular only after the publication of Daniel Goleman's bestseller "Emotional Intelligence: Why it can matter more than IQ" [8]. In 1995, Nancy Gibbs published an article that first drew readers' attention to Goleman's book and marked the beginning of great interest in *the emotional intelligence* [9].

2. Essence

Emotional intelligence is the ability to control own behavior and adequate response in complicated social situations. Emotions often determine the decisions we make, in order to achieve the desired results at high level of self-understanding, self-esteem and self-control.

The different models that represent and describe EI are based on different concepts of the content of the concept. Researchers generally follow three types of models:

1. *Emotional intelligence* as a type of ability (Salovey & Mayer, 1990) - traces the relationship between the three main mental processes - emotional, cognitive and volitional (motivational)

2. Model of *emotional intelligence* as a personal characteristic (Furnham & Petrides, 1999): This model considers EI as a relatively stable over time personal characteristic affecting almost all areas of life - family, work, interpersonal relationships, mental health [10];

3. *Mixed models*, proposed by Reuven Bar-On and Goleman, include in this concept not only emotion and intelligence, but also motivation, nonverbal dispositions, personal characteristics and social skills;

The basic idea of EI involves understanding, controlling and managing personal emotions as well as the emotions of others. Goleman offers a version that he finds more convenient for understanding the importance of *emotional intelligence* in life and work. The version includes five main emotional and social competencies, which are presented in Table 1.

Table 1. Components of emotional intelligence

	Definitions	Criteria
Self-awareness	Ability to recognize and understand their own mood, feelings and motives, as well as their influence on others	Self-confidence, realistic self-esteem, sense of humor
Self-control	Ability to control or overcome destructive impulses and mood; no primary decisions are made, the thought is before the action	Value and integrativity, readiness for change

Motivation	Desire and passion for work; readiness to achieve the goals persistently; perseverance	Strong desire for achievement, optimism and commitment
Empathy	Ability to understand the emotional state of others; ability to treat people according to their emotional decisions	Readiness for helpfulness and goodwill; cross cultural sensitivity
Social competencies	Good mastery of emotions in relationships; calm interaction; tendency to seek harmony and balance	Persuasiveness and experience; effectiveness in change management

Developing and improving the five components of *emotional intelligence* can make us more productive, more motivated, and simultaneously have a positive effect on the people we live and work with. It is the connection between the rational mind and emotions.

3. Key to success

More and more studies show that EI gives you a better chance of success in life. It is a basic element of human identity puzzle, which reveals the true potential of people as individuals. "*Emotional intelligence is equivalent to 'human efficiency' - it is the basis for success in all areas of life through the acquisition of healthy emotional and social competencies*" [11]. Supported by the five key elements of EI, discussed above, a person can improve his own well-being and his relations with others.

Emotional intelligence is a powerful predictor of social relations under different conditions. When a person understands and controls his own emotions, he is able to express better what he feels and understand the feelings of others. This allows him to have more effective communication and stable relations, both at work and in his private life.

When we know how to recognize our own emotions and feelings, we can also recognize other people's emotions. This is the path to empathy and compassion, a path that leads to connection with others. Once we recognize emotions and their role, the next skill is to use them for solving complicated life situations, i.e. when the emotional state changes we should react adequately and not allow emotions to hinder and blind us, but to motivate us. This is the basis that will help us successfully deal with conflicts; we will tolerate criticism and will feel the weak points both in ourselves and in others.

Emotional intelligence affects relationships. It has been proven that it is an emotional regulator of family relationships. It predetermines the parental influence on the children, because it demonstrates a significant attitude in the formation of their emotional life.

When it comes to career success, emotional intelligence is just as important as intellectual ability. EI can help us at work, to lead and motivate others, in order to stand out in the career. Many companies, when selecting job applicants, consider EI as an important part, as well as technical skills, and use EQ tests before hiring an employee. It is defined as "*soft ability*", which according to modern concepts in business and human resources and personnel selection is a kind of sociological term of *emotional intelligence*. Soft abilities can skillfully complement cognitive intelligence, which is defined as, "*hard ability*". The skillful combination of "*hard*" with "*soft*" abilities is a mandatory element in the selective procedures for applying for various professional positions.

Representatives of various scientific disciplines recognize that EI is important for modern business. The work process of many specialists is characterized not only by the application of theoretical knowledge, but also by the ability to communicate with people. This is especially important for managers and team leaders, whose professional characteristics should include the presence of *emotional intelligence*. It helps the manager to develop and increase the level of human resources in the company and to maintain the personal and professional self-esteem of each employee.

Long-term observations of global companies show that leaders who have high EQ are distinguished by the ability to inspire and to maintain high degree of professional motivation. The emotional state of the leader inevitably affects the team atmosphere.

The authors of the bestseller - "Emotional Intelligence 2.0", Travis Bradbury and Jean Greaves conducted a large-scale study for the relationship between professional realization and EI [12]. They came to the following conclusions:

- 90% of the most successful people in the performance of their duties, who took part in the survey, have high level of EI;

- The high level of EI is the strongest factor for good performance and explains 58% of success in all professions;

- The survey found that people with high EQ have significantly higher annual income;

The bright side of *emotional intelligence* is extremely important even for physical health. If we can't control our emotions, we probably can't cope with stress. This can lead to health problems. "We cannot change our feelings, but we can change our reaction to them, which is the meaning of a healthy level of emotional intelligence" [11].

4. EI – powerful “weapon”

The concept that *emotional intelligence* helps us succeed was developed about three decades ago. Since then, many studies have shown that understanding our own and others' feelings gives us a predominant status in life. But, certainly there are lots of doubts because many studies have deliberately "illuminated" the dark side of EI. And what is it?

"Light from a Gas Lamp" is the title of a film from 1944 based on the play by Patrick Hamilton with the same name. In the film, the main heroine's husband changes various details in their house, in order to make her doubt her perceptions - for example, dimming the gas lamps. From this plot, psychology borrows the term "gas lighting" or "dimming". This is an extremely dangerous manipulative technique which the manipulator uses in any way, to force the victim to doubt his / her sensible judgment.

Machiavellian Feeling (emotional manipulators) are qualified fraudsters who usually have high *emotional intelligence*. Manipulators are astute observers who communicate easily with others and collect data about them, which they will later use to analyze their advantages and disadvantages.

The presence of manipulation at all levels and in all spheres of human relations is an indisputable fact. In the dynamics of "great communication" it is almost impossible to find an individual who has not been subjected to manipulative attacks or who has not used them in his relations with others.

Skillful emotional manipulators act directly on the subconscious rivers within us. They do it fully consciously, with the aim of distorting our perception of them and gaining power, control and privileges. One of the most common tactics that emotional manipulators use is to pretend to be "victims" in order to feel sorry for them and then skillfully take advantage of it. Emotional with-

drawal is a key trait of manipulators. They use it, in order to make us feel lonely, thrown into nothingness, and guilty of our words and actions toward them.

Scientists cite a correlation between EI and narcissism, explaining that narcissists with high *emotional intelligence* can use "attractive and seductive" skills for revenge. Some studies show a narcissistic tendency to use others. People, who tend to manipulate, are very good at "reading" and understanding the feelings of others, which is a component of *emotional intelligence*.

The meaning of the word "manipulation" in a figurative sense is given as machination, deception, delusion. Today it is a very common word, as well as behavior associated mainly with the rulers in politics and in many other aspects.

The great Roman statesman and philosopher - Niccolò di Bernardo dei Machiavelli is considered the founder of modern political science and especially of the political ethics. Machiavellianism, according to the Oxford Dictionary, is "the use of cunning and hypocrisy in government or as a whole behavior." Machiavellians are dark personalities characterized by hypocrisy, cynical beliefs, and pragmatic morality.

Western psychologists define Machiavellianism as the tendency of man to manipulate others.

In his essay, "The Dark Side of Emotional Intelligence", Adam Grant writes: "Recognizing the power of emotions, one of the most influential leaders of the 20th century has spent years studying the emotional effects of his body language. Exercising hand gestures and analyzing images of his movements have allowed him to become arguably one of the most fascinating speakers" [13]. The name of this leader is Adolf Hitler.

Though, manipulation is not a bad word or a parasitic infection, nor a vice. Everyone applies the techniques of manipulation when they have to achieve a goal. Nelson Mandela, Mother Teresa, Martin Luther King and other "Super" leaders have charisma, the ability to lead people to achieve a goal, determination, motivation skills, firmness, discipline, perseverance, dedication and patience. The truth is that "Super" leaders and "Evil" leaders (manipulators) have to great extent the same qualities - wonderful education, high emotional intelligence, determination, passion, charisma - all great qualities that we hear every day in the advice - how to control internal and external emotions. The difference is that some leaders choose to use emotional intelligence for common welfare and others - for personal gain.

Conclusion

Emotional intelligence is mainly a tool we must learn to use. According to Polly Fistolera, founder of BISEI (Bulgarian Institute for Social and Emotional Intelligence), "emotional intelligence is an integral part of our daily lives so that we can deal with ourselves, understand others, learn to empathize and imagine what may be on the "other side" [14].

Nowadays, through the magnetic resonance imaging we can monitor brain waves and observe the functions of individual parts of the brain. One of them places us in five different favorable positions in a certain situation:

- The first is the "I" position, in which we see and judge the world through our own beliefs and upbringing;
- The second is the position of empathy, in which, putting ourselves in the "shoes of the other one", we assume his feelings and observe ourselves;
- The third is the position of the observer, in which we gather information and the emotion gives way to the rational sense;
- The fourth is the position of the group, in which we accept its value system;
- The fifth position is based on our beliefs in something bigger than us - Lord, the Universe, Energy, Vibrations;

Training and handling all five positions allows the successful emotion management.

Emotional intelligence is not a datum. It is a habit, like the ability to ride a bike. And like any habit it can be developed. *Emotional intelligence* is a significant leap in the understanding of human behavior. This is not a fashion for easy success, but a serious discipline that allows a person to explore new aspects of his nature.

Today, a person's intelligence is measured not only by IQ, but also by EQ. Despite the dark nuances of EI, it is the ability not to be afraid of our emotions and not to suppress them, but to use and accept them as a normal part of our lives.

REFERENCES

1. Goldman, D. 2011. *Emotional intelligence* Sofia: „East - West”
2. Thorndike, R.K. 1920. *Intelligence and Its Use* Harper's Magazine, 140, 227-335.
3. Wechsler, D. 1940. *Non - intellectual Factors in General Intelligence*. Psychological Bulletin, 37, 444-445.
4. Gardner, H. 1983 *Frames of Mind: The theory of multiple intelligence* New York: Basic Books: A Member of the Perseus Books Group
5. Bar-On, R. 2006. *The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI)* Psicothema, 18, suppl., 13-25
6. Bar-On, R. 2004. *The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-I): Rationale, description and summary of psychometric properties*. Hauppauge, NY: Nova Science Publishers, 111-142.
7. Salovey, P., Mayer, J. 1990. *Emotional Intelligence: Imagination, Cognition and Personality*, vol.9, 185-211.
8. Goleman, D. 1995. *Emotional intelligence: why it can matter more than IQ*. London: Bloomsbury
9. Gibbs, N. 1995. *The EQ Factor* Times magazine, 60-68
10. Petrides, K., Furnham, A. 1999. *On the dimensional structure of emotional intelligence Personality and Individual Differences*, 29(2), 313-320
11. Vermülin, S. 2008. *EQ Emotional intelligence for everyone Sofia „Kibela"*
12. Bradbury, T.; Greaves, J. 2009. *Emotional Intelligence 2.0* San Diego: Talent Smart
13. Grant, A. (2014). *Dark Side of Emotional Intelligence*
14. BISEI (Bulgarian Institute of Social and Emotional Intelligence). <https://www.bi-sei.com/>.

Elitsa Ntountoulaki

Department of Psychology, Faculty of Pedagogy,
University of Plovdiv "Paisii Hilendarski"
"Bulgaria" str. №236, Plovdiv, Bulgaria
Email: ellidoudoulaki@yahoo.co.uk

Radina Mavrodieva

Department of Psychology, Faculty of Pedagogy,
University of Plovdiv "Paisii Hilendarski"
"Bulgaria" str. №236, Plovdiv, Bulgaria
Email: radin4eto666@gmail.com

Angel Tenev

Faculty of Medicine, Medical University of Plovdiv,
Bulgaria
15A "Vasil Aprilov" Blvd., 4002 Plovdiv, Bulgaria
Email: tenevangel@yahoo.com

Kristina Kilova

Department of Medical Informatics, Biostatistics and
E-learning, Faculty of Public Health, Medical University of Plovdiv, Bulgaria
15A "Vasil Aprilov" Blvd., 4002 Plovdiv, Bulgaria
Email: k_kilova@yahoo.com



СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПОСЛЕДИЦИ ВСЛЕДСТВИЕ НА ПАНДЕМИЯТА COVID-19

Веселина Иванова

SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES OF THE COVID-19 PANDEMIC

Veselina Ivanova

ABSTRACT: *The article describes the global Covid-19 pandemic. The pandemic has changed our lives immensely and irreversibly, it has changed Europe and the lives of all humanity, nothing is the same - work, travel, shopping and people are no longer the same. The socio-economic consequences of Covid-19 are considered. It has caused a health and socio-economic crisis of an unprecedented nature, of unclear and unpredictable duration. In recent years, the intensity of the process of globalization has emerged as a leading prerequisite for the rapid spread of this crisis worldwide with unprecedented coverage. An epidemic with its depth and scale is turning into a global crisis with few predictable and quite unpredictable social and economic consequences for societies around the world, including Bulgaria.*

Key words: Covid-19 pandemic, socio-economic consequences

Въведение

През 2020 г. най-значимото международно събитие беше пандемията Covid-19. За първи път светът се сблъсква с медицински проблем, наложил дълбоки промени в ежедневието на хората в глобален мащаб и повлиял много сериозно върху всички сфери на живота. В историята на човечеството е имало пандемии, от коя по-смъртоносни, но сегашната – Covid-19 е първата в епохата на глобализацията. Вирусът се разпространява лесно и бързо и това от своя страна изисква координирани усилия както на национално, така и на глобално ниво [2].

Пандемията Covid-19 промени живота ни неимоверно и безвъзвратно, промени Европа и живота на цялото човечество, нищо не е същото – работата, пътуването, пазаруването и хората вече не са същите.

Пандемичната криза Covid-19 поведе и България в нов свят. Здравната система и икономиката търпят огромни страдания. Разрушителната сила на пандемията ни принуждава да преосмислим почти всеки аспект от начина ни на живот [8, с. 5].

Пандемията се отрази трайно върху начина, по който живеем и работим заедно, във всички аспекти от живота на обществото.

Пандемията Covid-19 настъпи в момент, когато Европа вече преминаваше през дълбоки демографски и обществени промени.

Пандемията от коронавирус се развива изключително динамично към края на първото и началото на второто тримесечие на 2020 г. Безпрецедентен е ефекта ѝ не само върху икономиката, тя предизвиква здравна и социално-икономическа криза от невиджано естество с непрогнозируема и неясна продължителност.

В последните години интензитета на процеса на глобализация се проявява като водеща предпоставка за бързото разпространение на тази криза в световен мащаб с невиджано досега покритие.

Пандемията Covid-19 подчертава решаващото значение на ефективното справяне със социалните и здравни неравенства в Европа [1].

Към настоящия момент високата несигурност води до различни очаквания дали здравната криза ще прерасне в икономическа рецесия или в стагфлация¹.

Процесът на глобализация с нейния интензитет в последните години се проявява като водеща предпоставка за бързото разпростра-

¹ икономическата стагнация се съчетае с нарастваща инфлация поради по-високите цени на стоките от първа необходимост.

нение на тази криза в световен мащаб с невиджано досега покритие.

След първите масови случаи на Covid-19, който датира от месец февруари на 2020 г. за кратък период държавите обявиха извънредно положение, обществения живот замря, а това се отрази на социално-икономическия. В държавата всички сектори се оказаха потърпевши.

С цел да се опази здравето на обществото и в частност на гражданите от пряката заплаха на вируса, в България беше въведено извънредно положение на 13 март 2020 г.

Първата фаза на кризата Covid-19 започна с ограничаване на разпространението, чрез въвеждане на силни рестрикции върху социалните и икономически дейности. Ограничителните мерки, които бяха наложени се отразиха шоково върху почти всички сектори, като почти всички видове услуги спират дейността си в резултат на въведеното извънредно положение. Много фирми съгласно Закона за извънредното положение въведоха работа от къщи или от разстояние, т. нар. home office. В много предприятия част от персонала е пуснат в неплатен отпуск, а друга съкратени.

За по-малко от месец от началото на пандемията Света беше поставен пред изпитание, което не е изпитвал след началото на постиндустриалната епоха. След старта на новото хилядолетие нараства неимоверно мобилността на населението. Разстоянията драстично се намалиха в резултат на цифровизацията и заедно с хората, които най-лесно пътуват, „пътуват“ и епидемичните заболявания. Covid-19 е най-новото предизвикателство, пред което сме поставени и то в пълна степен потвърждава все по-актуалната фраза, че „светът е едно глобално село“ [6, с. 55].

Изследванията на учени-демографи доказват, че в градовете големия брой случаи на Covid-19 е в резултат на по-честите социални контакти между хората [4].

С всяка изминала седмица и дори ден, картината на развитието на пандемията и последиците върху всички аспекти от демографията се изменят драстично.

Повечето научни трудове в тази посока сочат, че основните причини за нарастващата пандемична заплаха през XXI век са: нарастващия брой на населението, неговата мобилност, засилени процеси на урбанизация и, концентрацията на по-голяма част от населението в малки географски пространства, кое-

то е фактор за разпространението на патогени и др. подобни [7, с. 124].

Към настоящия момент световната пандемия от Covid-19 се превръща в предизвикателство за учените от целия свят. За нейното изучаване с най-голяма скорост се разгръща изследователската работа не само в областта на медицината, биологията, биотехнологиите, а и демографията. Не по-малък е интереса на учените в областта на икономическите, психологическите, социологическите науки, тъй като въздействията на пандемията Covid-19 има различни измерения [3, с. 111].

В резултат на разпространението на Covid-19, 2020 г. се характеризира с настъпила безпрецедентна глобална криза, която засегна всички елементи на социалния, икономическия и политическия живот в държавите. Наред с традиционните предизвикателства, свързани с промените в климата, демографските тенденции, икономическото неравенство, тероризма и радикализацията, светът се изправи срещу пандемия, която ще окаже дългосрочни и трудно прогнозируеми последиствия върху сигурността. Сред основните непосредствени рискове, поставени пред държавите са срыв на здравните и социалните системи, глобална икономическа рецесия² и продължаващо разпространение на пандемията.

Пандемията Covid-19 предизвиква негативни ефекти във всички сфери на обществото и причинява предвидими и непредвидими рискове за всички хора, независимо от тяхната възраст, пол, професия, място за живеене. Рисковете за лицата могат да бъдат: здравни, образователни, икономически и граждански. Рисковете, които се отнасят до здравето на хората, са свързани със ненавременен достъп до здравни грижи и помощ – диагностика, профилактика, лечение, рехабилитация. Сериозно е затруднен достъпа до болнична и извънболнична помощ. В края на 2020 г. данните показват, че не достигат легла в болниците, няма достатъчно медицински персонал, който да обгрижва болните. Нивата на смъртните случаи от Covid-19 се повишават поради закъснения на линейките от Спешна медицинска помощ и/или поради дългото чакане на свободно легло за настаняване в една или друга болница [3, с. 114].

² период на временно спадане на производството, увеличаване на безработицата и др. в резултат на продължителна инфлация.

Пандемията поставя пред българите изпитания не само за тяхното физическо, но и за психическото им здраве. Тя разкрива множество дефицити в системата на българското здравеопазване и паралелно с това, предизвиква нови рискове, свързани със системата на образованието. Пълната дигитализация на учебния процес крие рискове от невключване на всички учащи в онлайн обучението по време на извънредно положение. Друг риск е повишаване броя на учениците, които отпадат, поради липса на достъп до електронни устройства.

Освен здравните и образователните, другата група рискове, това са икономическите. Пандемията Covid-19 има силно негативно въздействие върху икономическия живот и финансовото състояние на голяма част от българите и техните семейства. Най-големият риск в извънредните условия е загубата на работа и попадането в групата на безработните [3, с. 116].

Рязкото влошаване на обстановката през 2020 г. в резултат на Covid-19 има сериозно отражение и върху пазара на труда. В резултат на въвеждането на ограничителните мерки върху пазара на труда в резултат на кризата в периода между 13 март и 1 юни броят на регистрираните безработни в бюрата по труда надхвърля 300 хил. души.

Основен риск от пандемията е временното затваряне на държавни, общински и частни предприятия и спирането и/или ограничаването на тяхната трудова и производствена дейност. Въпреки предприетите икономически мерки за преодоляване на негативните ефекти българските публични и частни предприятия и пр. търпят големи загуби.

Основен проблем на настоящата криза се превръща безпрецедентният рязък скок в безработицата, тъй като редица сектори от рестриктивните мерки се налага да освобождават своя персонал. В този аспект са насочени основните инструменти срещу противодействие на такива процеси. Те имат ограничен ефект по няколко причини и едната от тях е, че работодателите предпочитат да освободят своя персонал, тъй като се намират в условия на несигурност относно продължителността на пандемията. Редица работодатели регистрират такъв спад на приходите си, че различните облекчени режими за насърчаване на задържане на персонала се оказва твърде тежко и непосилно за тях.

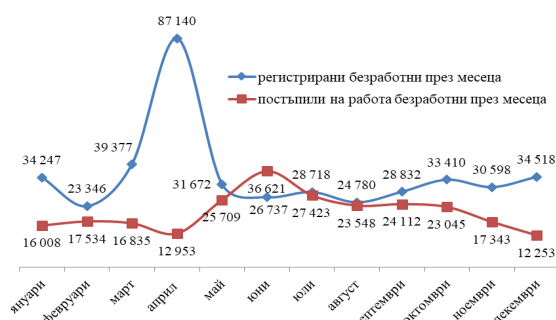
Понастоящем икономиката на България навлиза в икономическа криза, чиято дълбочина и продължителност могат да се окажат много големи. Винаги при икономическия растеж има известно забавяне поради проблеми в някои европейски икономики, но сегашната криза е от съвсем друг характер – резултат от световната пандемия, предизвикана от Covid-19. Процесът на икономическо развитие е свързан с периоди на забавяне на икономическата активност и рецесии, но сегашната криза се различава от обичайните по две причини: от една страна, кризата не е в резултат от дисбаланси вътре в икономиката, а е предизвикана от външни за икономиката фактори.

Трудностите при овладяването и управлението им може да доведат до социални вълнения, дестабилизация на политически системи в по-бедните и уязвими региони на света и задълбочаване на конфликтите. Във вътрешен план епидемията задълбочи съществуващите дефицити и проблеми на здравната и социалната системи. Икономическата стагнация, повишаването на безработицата, разпространението на дезинформационни кампании засилиха чувството за несигурност у населението и са предпоставки за социално напрежение и недоволство.

Динамиката на безработицата през 2020 г. следва отблизо въвеждането и отхлабването на ограничителни мерки в България, като първия и втория „локдаун“ са последвани от рязко увеличаване на новите регистрации в бюрата по труда.

Този рязък ръст на безработицата е следствие от комбинацията на няколко фактора: на първо място, ограничителните мерки – затваряне на заведения, спиране дейността на предприятия и това доведе до рязко покачване на броя на безработните лица. В първите две седмици на април броят на новорегистрираните безработни е 25 631 души (30 март – 5 април) и 31 499 (6 април – 12 април); втория фактор рязкото повишаване на икономическата несигурност.

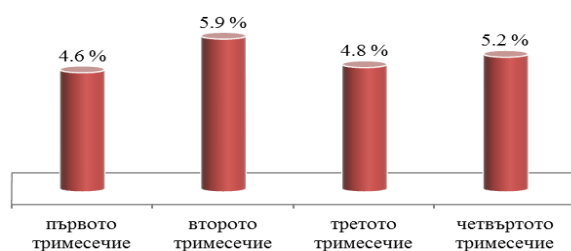
По данни на Националния статистически институт през септември и октомври 2020 г. са регистрирани 25 377 души и 30 870 души. Загубата на доходи е друга опасност от коронната криза.



Фиг. 1. Регистрирани и постъпили на работа безработни през 2020 г. по месеци, брой
Източник: Агенция по заетостта

На този етап правителствата и фирмите в целия свят не са имали яснота за измеренията и дълбочината на кризата и предстоящите строги ограничения.

Друг фактор е забавянето на мерките на правителството в подкрепа на заетостта. Мярката „60 на 40“ се промени във времето, но в крайна сметка заработи по-ефективно след първата вълна към бюрото на труда в началото на месец април. Целта на тази мярка на правителството е да подпомогне някои работодатели да запазят равнището на заетостта в своите предприятия.



Фиг. 2. Коефициент на безработица през 2020 г.
Източник: НСИ

По време на втория „локдаун“ пика на безработните в периода 30 ноември – 5 декември 2020 г. са регистрирани 14 257 нови безработни, а от 04 януари – 10 януари 2021 г. – 15 731 [12].

Основната цел на българското правителство от началото на пандемията е да се тушират негативните последици от Covid-19 чрез предприемане на редица икономически мерки, насочени към държавни, общински и частни предприятия.

В периода от 09 до 23 октомври 2020 г. Министерството на икономиката отчита напредък по антикризисните икономически мерки за преодоляване на негативните ефекти от

пандемията върху българската икономика. Част от антикризисния пакет на Министерството на икономиката в размер близо на 400 млн. лв. вече са достигнали до българските граждани и фирми.

За преодоляване на негативния ефект от въвеждането на извънредното положение Министерството на икономиката инициира пакет от мерки и действия за подпомагане на българския бизнес като бяха предприети следните действия:

- по процедура „Подкрепа на микро- и малки предприятия за преодоляване на икономическите последици от пандемията Covid-19“, към 22.10.2020 г. са одобрени за финансиране 21 190 броя проектни предложения, по които предоставена безвъзмездна финансова помощ в размер на близо 173 млн. лева.

Ще бъде увеличен бюджетът на процедурата на 52 млн. лева по линия на антикризисните мерки, изпълнявани от Министерство на икономиката в подкрепа на ликвидността на микро, малки и средни предприятия, пострадали от извънредната ситуация и от епидемията от Covid-19 [13].

В резултат на нарасналия брой лица в неплатен отпуск и безработни, доходите на домакинствата намаляват и ще останат относително ниски за периода до края на извънредното положение или до започване на нова работа.

По данни на Националния статистически институт за 2020 г. коефициента на заетост е 73.4%, а коефициента на безработица – 5.1%.

Икономическите последици от кризата Covid-19, които ще засегнат обществото, вероятно ще преминат през няколко фази: борба с вируса, чрез поставяне на ваксини и постепенно отпускане на рестрикциите; ограничаване на разпространението на болестта, чрез рестрикции върху социалните и икономически дейности.

Социалните мерки предлагани през 2021 г., са:

- продължава мярката „Заетост за теб“, с която работодателите разкриват нови работни места, наемат безработни и получават средства да им изплащат минимална работна заплата;
- до септември ще продължи с 600 млн. лв. мярката 60 на 40 за запазване на заетостта;
- до края на март с 40 млн. лв. продължава мярката 80 на 20 за секторите „Хотелиерство и ресторантьорство“, „Туризъм“ и „Транспорт“;

- до 31 март работниците от затворените бизнеси ще могат да получат компенсации в размер на 75 % от осигурителния си доход [10].

Икономическите мерки, са:

Мерки за безвъзмездна подкрепа:

- подкрепа за малки предприятия с оборот над 500 000 лв. за преодоляване на икономическите последици от пандемията Covid-19 по оперативна програма "Иновации и конкурентоспособност";
- предоставяне на безвъзмездни средства на лица, извършващи туроператорска и туристическа агентска дейност, за компенсиране на загуби в резултат на епидемичния взрив от Covid-19;
- подкрепа за МСП, извършващи автомобилни превози, за преодоляване на икономическите последици от Covid-19 по оперативна програма „Иновации и конкурентоспособност“;
- подкрепа на микро и малки предприятия за преодоляване на икономическите последици от пандемията Covid-19 по оперативна програма „Иновации и конкурентоспособност“ (мярка „3-10“);
- подкрепа за средни предприятия за преодоляване на икономическите последици от пандемията Covid-19 по оперативна програма „Иновации и конкурентоспособност“;
- мярка „60 на 40“;
- мярка за запазване на заетостта в секторите „Транспорт“ и „Туризм“;
- заетост за теб;
- втора фаза на програма „Подкрепа чрез оборотен капитал за МСП, засегнати от временните противоепидемични мерки“;
- запази ме [11].

По време на икономическа криза домакинствата намаляват своето потребление. Това се обяснява със спадът на доходите в резултат на намаленото производство и нарасналата безработица.

Променят се приоритетите и нагласите на потребителите. Поведението на потребителите при настоящата криза включва: отлагане на покупки и стоки, които не са от първа необходимост; проявява се известна сдържаност при покупки и също така се спестява по-голяма част от дохода.

Комплексът от икономически фактори и последици и най-вече неизвестността около продължителността на пандемията правят непредсказуем и конкретния икономически ефект върху икономиката [5, с. 5,7].

Covid-19 е предизвикателство за постигане на целите за устойчиво развитие по нестандартен път. Още преди „Корона кризата“, България следва целта си да предоставя:

- медицински грижи за всички, намаляване на детската и майчина смъртност, контролиране на епидемии и смъртни случаи;
- доставката на храни до нуждаещите се;
- качествен образователен процес;
- достоен труд и достойно възнаграждение;
- достойни старини и т.н. [8, с. 7].

До момента въз основа на развитието на кризата може да бъдат изведени няколко основни характеристики на Covid-19:

- при близо 20% от случаите на Covid-19 има тежка симптоматика;
- широк е обхвата на рисковата група – население над 60 г., както и лица със съпътстващи сърдечни, онкологични, белодробни заболявания и др.;
- според оценките на Световната здравна организация се наблюдава висока смъртност – 3.4%;
- бързо разпространение на заболяването.

Заключение

Може да се обобщи, че към настоящия момент се очаква рисковете за разпространението на вируса да са достатъчно високи и ефектът от коронавирус пандемията да бъде дългосрочен. Тези рискове предпоставят необходимостта от строги мерки на правителството за социална дистанция. Поради високата степен на несигурност макроикономическите прогнози се изменят динамично.

Оценките на въздействието показват, че докато се очаква социално-икономическото въздействие на пандемията да бъде значително в световен мащаб и да засегне всички държави едновременно, то ще се усеща по различен начин в отделните страни в зависимост от техните икономически, демографски и управленски структури с дълбоки въздействия на местно ниво. Здравната и икономическата криза, предизвикани от Covid-19, засягат

по същество всички страни до момента, почти едновременно.

Цялата епидемиологична история на човечеството и в частност Covid-19 е пример за необходимостта от единство и взаимопомощ в целия свят. Пандемичната история на човечеството съпроводена с тежки загуби на живот, икономическа и социална депресия.

Епидемията от Covid-19 ни учи да мислим и действаме във времето на XXI век – съпричастни към болката и проблемите на другите, достойни, информационно-технологични и хуманни.

Едновременно, да развиваме икономиката, културата, технологиите и взаимопомощта, защото вирусът не признава граници и народи. Епидемията от Covid-19, ни обедини, промени мисленето ни и доказва, че само с единна протиепидемична система в Европа и света, ще се гарантира в бъдеще устойчивост на човешкото общество пред инфекциозните болести и така можем да излезем от тежката здравна ситуация.

Не по-малко важни от краткосрочните мерки са дългосрочните мерки за третата фаза на кризата – Подготовка за бъдещето. Тук следва да се има предвид как ще изглежда Светът и българската икономика след епидемията. Каква ще бъде структурата на икономиката, какви професии ще са необходими, как трябва да се адаптира образователната система, за да отговори на нуждите на икономиката? Как следва да се заздравят социалните фондове и здравната система? Тези въпроси тепърва чакат своите отговори. Кризата ясно показва, че много бизнес модели има нужда да се променят, че много бизнес и административни процедури могат да бъдат направени по-ефективни. Кризата показва също голямата зависимост на съвременното общество от информационните и комуникационните технологии и очертава недвусмислено настъпващите процеси на дигитализация, автоматизация и роботизация, които изискват навременна адаптация от обществото [5].

Все още няма яснота, до кога ще продължи пандемията Covid-19. За в бъдеще ще проследим влиянието на пандемията Covid-19 върху социалните и демографски процеси в Европа, България и в Света.

Литература

1. Balbo, N., Kashnitsky, I. etc. all. 2020. Demography and the Coronavirus Pandemic. Population & Policy Compact 25, Berlin: Max Planck Society/Population Europe, <https://population-europe.eu/policy-brief/demography-and-coronavirus-pandemic>.
2. Dimitrov, Pl. 2021. Sotsialno-ikonomicheski i geopoliticheski posleditsi ot pandemiyata ot Covid-19. //Spisanie Geopolitika 11 January 2021 - <https://geopolitica.eu/aktualno/3312-sotsialno-ikonomicheski-i-geopoliticheski-posleditsi-ot-pandemiyata-ot-covid-19>.
3. Kineva, T. 2020. The COVID-19 Pandemic – Dangers And Opportunities. //SocioBrains, International Scientific Online Journal Publisher: www.SocioBrains.com, pp. 111-123, Issue 74, October 2020, ISSN 2367 – 5721.
4. Mogi, R., J. Spijker, The influence of social and economic Ties to the spread of COVID-19 in Europe. //Journal SocArXiv. April 2020, <https://osf.io/preprints/socarxiv/sb8xn/>.
5. Petranov, St., D. Zlatinov, M. Velushev i dr. 2020. Ikonomicheski posledstviya ot krizata s Covid-19 i merki za preodolyavaneto im, file:///C:/Users/ASUS/Downloads/FEBA-Analysis-COVID-19%20(2).pdf.
6. Penerliev, M, V. Petkov. 2020. Geodemographic aspect of Covid -19. //Journal Espaco e Economia, Rio de Janeiro, Brazil, Ano IX, numero 18, 2020.
7. Penerliev, M. 2020. Geography of Covid-19 - Summaries and Current Trends. //SocioBrains, International Scientific Online Journal Publisher: www.SocioBrains.com, pp. 124-129, Issue 74, October 2020, ISSN 2367 – 5721.
8. Takvoryan-Solakyan, B. 2020. Globalna obrazovatelna koalitsiya ili samoaktualizatsiya po vreme na pandemichna kriza. //Sbornik nauchni trudove „Traditsii i inovatsii v predostavyaneto na sotsialna usluga“, Shumen, Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, 301 s., 2020, s. 5-36, ISBN 978-619-201-466-7.
9. Natsionalen statisticheski institut (NSI). <http://www.nsi.bg/>.
10. Sotsialni merki – Covid-19 – poseten na 23 mart 2021. <https://coronavirus.bg/bg/merki/socialni>.

11. Ikonomicheski merki – Covid-19 – poseten na 23 mart 2021, <https://coronavirus.bg/bg/merki/ikonomicheski>.

12. Covid-19 i regionalnite pazari na truda prez 2020 g., Institut za pazarna iкономика, yanuari 2021 g. https://ime.bg/var/images/IME_Regional_labor_market_covid19_260121.pdf.

13. Napredak po antikrizisnite iкономicheski merki izpalnyavani ot Ministerstvoto na iкономиката za preodolyavane na negativnite efekti ot pandemiyata varhu balgarskata iкономика za perioda ot 31 dekmври 2020 g. do 15 yanuari 2021 g. - <https://www.mi.government.bg/bg/news/napredak-po-antikrizisnite-ikonomicheski-merki-izpalnyavani-ot-ministerstvoto-na-ikonomikata-za-preodo-3998.html>, poseten na 03.04.2021 g.

доц. д-р Веселина Радева Иванова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Катедра „Социална и специална педагогика“
9700, Шумен, ул. Червени ескадрони 22
e-mail: v.ivanova@shu.bg

Специална благодарност!

Тази работа е подкрепена от Министерство на образованието и науката по Националната програма за научни изследвания „Млади учени и постдокторанти“/ This work is supported by the Bulgarian Ministry of Education and Science under the National Program for Research "Young Scientists and Postdoctoral Students".



ФУНКЦИОНАЛНИТЕ ОБЩНОСТИ В СОЦИУМА

Веселина Илиева

THE FUNCTIONAL COMMUNITIES IN THE SOCIETY

Veselina Ilieva

ABSTRACT: The article develops the idea and existence of the functional community. The peculiarity of the functional community is that it implements one or more rounds of functions to meet relevant social needs in the implementation of the social reproductive process. In it can be distinguished: functional categories, functional aggregates, functional associations. Functional categories are associated with the performance of specific functions to achieve certain goals in society, by a particular professional community or a specific representative. These are the professional communities, the online communities and others. Functional aggregates are a group of people who are gathered at a certain time and place, but who do not communicate and do not share a sense of common belonging. They can be thought of in general because they happened to be in the same place at the same time. Such are the crowd, the audience, the audience, the queue of people and others. Functional associations can be considered as two classes: social groups and social organizations.

Key words: human associations, functional community, functional categories, functional aggregates, functional associations, professional community, online communities, crowd, audience, audience, queue of people, social groups, social organizations.

Въведение

Разбирането за различните човешки обединения е един от централните въпроси в социологията. Социалната общност в науката се възприема като съвкупност от членовете на дадено общество върху основата на поне един общо значим признак свързан с една или няколко значими обществени дейности. Една такава социална общност е функционалната, която се разглежда и анализира в настоящата статия.

В този тип социална общност се реализират един или повече кръгове от функции за задоволяване на съответни обществени потребности, при осъществяването на общественения възпроизводствен процес. Тези обединения възпроизвеждат цялостната обществена структура, но доколкото тя е акумулирана от членовете на дадено функционално обединение. Това означава до каква степен социалното присъства в индивидуалното.

В този контекст могат да се посочат: функционални категории, функционални агрегати, функционални обединения [1], [3].

1. Функционални категории

Те се свързват с изпълнение на конкретни функции по постигане на определени цели в обществото, от отделна професионална общност или конкретен неин представител.

Професионални общности са специфична форма на социална организация, основаващи се на неформални отношения между хората и споделени интереси, знание и практика. В повечето случаи те са важен механизъм от социалното управление, от които произтичат значими иновации насочени към развитието на човешкото общество. Това са група от хора, неформално обвързани около общ набор от проблеми, които имат споделен опит и силно желание да общуват с цел обмен на опит, знание, идеи и най-добри практики. Те съществуват, за да създават и обменят знание, и едновременно с това да развиват способностите на членовете си. Това, което поддържа заедно общността, е силното желание, обвързаността и идентифицирането с опита на групата. Хората като членове на общността директно печелят от участието си в нея. Чрез често общуване членовете на мрежата създават общ език и колективна база от знания. Споделеният контекст, увеличаването на работа в мрежи между участниците и

възникващите междуличностни взаимоотношения поддържат не само достъпа до нови източници на знание, но и развитието на социален капитал. Знанието на членовете се използва повторно и се трансформира в ново знание. Тясната и интензивна комуникация между членовете на тези общности стимулира трансфера на знание между тях. Тъй като членовете се насърчават да изразяват нови идеи, се пораждат творчески дейности и по този начин практики така усилват творческите си способности и отгук – иновативните способности на социалната организация към които принадлежат.

Такива професионални общности са например тези на земеделци, търговци, юристи, учители, научни работници и др.

Разновидност на професионалните общности е т.нар. он-лайн общност – това са различни социални и професионални групи контактуващи си чрез Интернет. Тук няма непременно силна връзка между членовете. Тази общност може да има стотици членове, а комуникацията, която се провежда между тях в повечето случаи е само информативна - публикуват се въпроси и дадени на тях отговори). Членовете са относително непознати и е налице високо ниво на членство.

В бизнес средите, професионалните он-лайн общности са нещо задължително. Те общности могат да бъдат организационни, регионални или локални, в зависимост от бизнеса. Налице са различни компютърни системи за създаване и развитие на тези общности [8].

2. Функционални агрегати

Това са група от хора, които са събрани в едно определено време и място, но които не общуват и не споделят чувство на обща принадлежност. Те могат да бъдат мислени като цяло, защото се е случило да бъдат на едно и също място по едно и също време. Такива са тълпата, публиката, аудиторията, опашката от хора и др. [1].

Тълпа е повече от проста съвкупност от индивиди. Физически ограниченото пространство води до социално взаимодействие, дори и в случаите, в които хората в тълпата се опитват да избегнат междуличностен контакт. Механизмите за формиране на тълпата, ирационално и често разрушително поведение на човека в нея винаги са заинтересовали социолозите. Някои от тях определят поведението

на тълпата като продукт на нейната заразителност, в резултат на което много хора губят своята идентичност и дори самоконтрол.

За първи път на системна версия на тази теория е предложен през 1895 г. от френския учен ГУСТАВ ЛЪБОН в книгата му „Психология на тълпата”. Според неговото разбиране "колективната амбиция", която се появява в тълпата е в резултат на факта, че съзнанието на хората се потиска почти напълно и изчезва в тълпата. Ученият вярва, че членовете на тълпата са под влиянието нейното цялостно въздействие и инерция, които са уникални за нея. Тази инерция и сила подтиква към "колективни стремежи" хората от тълпата въпреки, че са с различна идентичност. Има хора с висока индивидуална култура, която почти никога не може да бъде "заразена" с колективните стремежи. Най-податливи на такава „зараза" обикновено са хора от низините на обществото, без ясно изразена индивидуална култура. Тези слоеве винаги се разтварят в тълпата, заразена от стремежите си [4].

В своята монография „Ерата на тълпите” СЕРЖ МОСКОВИЧИ подробно разглежда и анализира теориите за тълпите на Г. Лъбон, Г. Тард, З. Фройд и др. Социалният феномен на масата, разтварянето на индивида в нея, поведението на вождя - това са основните въпроси в психологията на тълпите и авторът умело ги илюстрира с примери за взаимоотношенията между тълпите и техните лидери: Цезар, Наполеон, Ленин, Сталин, Хитлер, Мао-Цзе-Дун, Дьо Гол и др. Той смята, че когато тълпите вече са налице е необходимо да се открие вождът сред тях за да бъдат управлявани [5].

Могат да бъдат посочени следните видове тълпа:

Случайна тълпа – Тя е резултат от натрупване на хора на едно място под въздействието на непосредствени цели на, например на „опашка”. Случайната тълпа няма никаква структура. Пример за такава тълпа може да бъде едно обикновено събиране на хора на улицата, където е имало извънредно събитие – например, появата на известни личности, сблъсък на автомобили и т.н. В този вид тълпа хората са обединени от една малка цел, или просто някакво безсмислено занимание. Комуникацията между индивидите в случайната тълпа е нестабилна и индивидите са свободни да се отделят, когато си пожелаят от нея.

Конвенционална тълпа - Образува се, когато хората се събират на едно място с известна цел. Тази тълпа е създадена умишлено и се постига, слад като времето и мястото на срещата са известни предварително за хората. Действията на тази тълпа са по общоприет начин на поведение. Например, поведението на хора наблюдаващи някакво събитие – те са тълпа, но се ръководят от обичайните етични правила и поради това не представляват заплаха за никого.

Изразителна тълпа – В нея хората изразят чувствата си и тя е умишлено създадена. Представлява сдружение на хора, формирано под влияние на краткосрочни интереси. Обикновено такава тълпа се събира, за да получат хората в нея лично удоволствие. Такива тълпи се създават например за танци, религиозни събирания, рок фестивали и др.

Действаща тълпа – Това е спонтанно събстваща група хора, с екстремно поведение. По принцип това е емоционално развълнуваща тълпа, с тенденция към актове на насилие. Събиранията обикновено стават по инициативата на лидери, с агресивни намерения, които изискват строго подчинение на всички свои членове. Такива действия са например нападенията на тълпи над религиозни храмове, рушене на исторически и културни паметници и др. Т.е. те са насочени директно към специфичен обект и са с кратка продължителност. След извършването на конкретното действие, обикновено една голяма част от хората в тълпата изчезват от мястото. Типичен пример е тълпа събрана да реализира линчуване - репресия, най-често убийство чрез обесване, което се извършва от тълпа, която иска да накаже да накаже някакъв предполагаем нарушител на нормите (в САЩ обикновено това са негрите). Това си действие хората от тълпата извършват с бърза атака, след което се разпръскват. Хората, които са били част от линч - тълпата, по никакъв начин не могат да бъдат разпознати във всекидневния си живот и по никакъв начин не привличат вниманието на околните.

Бунтовна тълпа - Поведението на хората, които я съставят се изразява в насилие, разрушителност и колективна експлозия. Този вид тълпа е най-податлива към различни случайни външни влияния и в действията си, в повечето случаи е непредсказуема.

Публика обикновено е неструктурирана тълпа от хора, свързани помежду си и приличащи си по емоционалното състояние, свър-

зано с общия обект на внимание. Това е духовна общност от зрители и наблюдатели [1]. Тя има някои общи характеристики:

Внушаемост - Хората в публиката обикновено са по-податливи, отколкото извън нея. Те са по-склонни да приемат мненията, чувствата и действията на мнозинството.

Анонимност – Публиката често действа като цяло, като и отделните й членове не се открояват и не възприемат себе си като отделни личности.

Спонтанност - Хората, които съставят публиката, са склонни към спонтанно поведение, отколкото в обичайни условия. Като правило, те не мислят за своите действия и тяхното поведение зависи единствено от емоцията.

Неконтролируемост - Хората, които съставляват публиката, се изключват от социалния контрол. Например, когато футболните фенове изразяват емоциите си чрез вандализъм, всеки един от участниците не носи отговорност за това и го прави заедно с другите, като едно цяло.

Участието на публиката в различни събития се разраства и се развива като нов инструмент за активиране и ангажираност на хората, опит да се създаде и укрепи социална връзка между тези събития и тези хора.

Аудитория като термин етимологически произхожда от *audit* - англ. ез. - *посещавам като слушател*. Тя най-често се възприема като хора, които слушат, например дадена лекция. Една от основните характеристики на аудиторията е ценностната система, интересите, потребностите целите на съставляващите я.

Полският социолог ЯН ЩЕПАНСКИ определя аудиторията като струпване на известен брой хора, изпитващи сходни очаквания за определени преживявания или интересувачи се от един и същ предмет [6].

За аудиторията не е нужен директен контакт с комуникатора, т.е. може да липсва обратната връзка. Хората в аудиторията са сходна по интереси група, която би била заинтересувана от темата, но няма директен контакт, докато публиката директно има контакт с представлението, печатното издание или какъвто и да е друг начин, чрез който комуникаторът се опитва да достигне до тях.

Опашка от чакащи хора. Този функционален агрегат се получава при принудително

и дълга чакане за ползване на търговска или комунална услуга. Причината за образуването е в повечето случаи липса на определена стока, липса на билети за някакво представление или наличието на мудар служител, който забавя обслужването на хората [3].

Типично за опашките са, че обикновено имат линеен вид, т.е. хората са застанали по един, всеки с лице към гърба на този пред него. Но в България е по-често срещан друг вид опашка, който може да се нарече „кълбовиден модел“ или „облак“. При нея всеки е застанал по посока на мудния чиновник и потокът от хора тече на принципа на фунията, като всеки застава както намери за добре, като едновременно с това не се подчинява на никаква логика в действията си. Така че процесът на обслужване не се ускорява или улеснява, а тъкмо обратното – усложнява се. Този модел често води до конфликти и сблъсъци, като заражда желание за надмощие у хора с лидерски качества над хора с по-кротък нрав в групата. Всичко посочено води до скандали с елементи на крясъци, понякога на различни езици или на различни диалекти.

3. Функционални обединения

Те могат да се разглеждат като два класа:

1. Социални групи

- *Макро ниво* - социални класи, социални слоеве и др. социално-класови групи.
- *Мезо ниво* – отраслево-професионалните групи,
- *Микро ниво* – семейство, първичен трудов колектив, неформални групи, криминални групи и др.

2. Социални организации

- *Макро ниво* - държава, политическа партия, обществени организации, съюзи и др.
- *Мезо ниво* - отраслеви стопански обединения, отраслеви синдикати и др.
- *Микрониво* – фирма, учреждение, институт, учебно заведение и др.

Налице е взаимовръзка между трите различни нива на функционалните обединения, като те съществуват не едно до друго, а едно в друго така, както са еднакви и една в друга куклите Матрьошка.

Заклучение

Посочените особености на функционалните обединения дават възможност да се направят следните *изводи и обобщения*:

1. Особеното на функционалната общност се състои в това, че в нея се реализират един или повече кръгове от функции за задоволяване на съответни обществени потребности, при осъществяването на обществения възпроизводствен процес.

2. В нея могат да се разграничат: функционални категории, функционални агрегати, функционални обединения.

3. Функционалните категории се свързват с изпълнение на конкретни функции по постигане на определени цели в обществото, от отделна професионална общност или конкретен неин представител. Това са професионалните общности, он-лайн общностите и др.

4. Функционалните агрегати са група от хора, които са събрани в едно определено време и място, но които не общуват и не споделят чувство на обща принадлежност. Те могат да бъдат мислени като цяло, защото се е случило да бъдат на едно и също място по едно и също време. Такива са тълпата, публиката, аудиторията, опашката от хора и др.

5. Функционалните обединения могат да се разглеждат като два класа: социални групи и социални организации.

6. Функционалните обединения имат огромно значение в живота на човека, тъй като те го организират по различен начин изпълнявайки житейските си и професионални задължения.

7. С оглед посоченото в предходната точка може да се каже, че в този смисъл те представляват огромен интерес за социалната работа, тъй като представят потребителите на социални услуги обхванат от различни групи и функционални агрегати.

Литература

1. Грекова, М. 1998. Общността: очевидност на подобие или проблематизация на различието. В: *Общности и идентичности*, София, съставител и редактор: Кръстева, А., изд. Петекстон
2. Динков, Д. 2011. Виртуалните общности в постмодерния свят, *Сп. Икономически и социални алтернативи*, бр. 4, изд. УНСС
3. Кюранов, Ч. 1982. *Човешките общности. Очерци по социология на социалните общности*. София, изд. „Наука и изкуство“
4. Лъбон, Г. 2013. *Психология на тълпата*, София, изд. Асеновци

5. Московичи, С. 2007. *Ерата на тълпите*, София, изд. Дамян-Яков
6. Щепанский, Я. 1969. *Элементарные понятия социологии*, Москва, изд. Прогрес
7. Maciver, R. *Community. A Sociological Study*, Frank Cass and Co., London, 1917

доц. д-р Веселина Николаева Илиева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Катедра „Социална и специална педагогика“
9700, Шумен, ул. Червени ескадрони 22
e-mail: v.ilieva@shu.bg



РИСК И РИСКОВО ПОВЕДЕНИЕ В ИКОНОМИКАТА – ГЛЕДНА ТОЧКА НА ПСИХОЛОГА

Ирена Левкова

RISK AND RISK BEHAVIOUR IN ECONOMY FROM THE PERSPECTIVE OF THE PSYCHOLOGIST

Irena Levkova

ABSTRACT: *The problem of choices in the economy raises the question of the tendency to risk and risk behaviour. The ability to take risks must be analyzed in relation to the tolerance to uncertainty, the decision-making processes, the type of character and the assessment of one's own competence. From a psychological point of view, behaviour that seems risky can satisfy the need for security, although it is done in an irrational way.*

Key Words: risk, risk behaviour, tolerance of uncertainty, need for security

В икономиката обикновено анализите и прогнозите относно финансовите операции се правят въз основа на икономически теории и откритите от тях закономерности. Но съвременната икономика постепенно започва „да забелязва“ психологическите особености на човека като фактор, определящ неговото поведение в икономическата сфера. В същото време изследователи от областта на психологията и най-вече – на мисленето – си задават въпроси, свързани с поведението и изборите на човека в областта на икономиката. Сред тях най-ярко се откроява Даниел Канеман със своята книга „Мисленето“. (Kaneman, 2012). Когато Д. Канеман и Еймъс Тверски правят своето забележително откритие за това, че хората избират сигурната ниска печалба пред високата, но несигурна, което им донася най-високото признание – Нобелова награда за 2002г., те описват поведението на хората в съвременната епоха по отношение на склонността им да рискуват. Нека се опитаме да анализираме от психологическа гледна точка тяхното откритие. Какво обуславя този избор? За да отговорим на въпроса, трябва да въведем понятията „риск“ и „рисково поведение“, тъй като тези решения представляват по същността си избор между това дали да рискуваш или не в една финансова ситуация (тези понятия в известен

смисъл са ключови за икономическите науки). В психологията рискът се изследва най-често в негативното му значение (като заплаха, опасност, вреда) и много по-рядко – в позитивното – като способност да рискуваш, да успяваш, да печелиш в неопределени, неясни и несигурни ситуации. Самото определение, дадено в „Речник по психология“: „Риск – действие при условия на избор, при което в случай на несполука човек се оказва в по-лошо положение от онова преди избора. Р. е скок в неизвестното, при който субектът се излага на опасност, без да е напълно сигурен в успеха на начинанието си“ акцентира върху „опасност“, „несполука“, „скок в неизвестното“, „несигурност“ (Desev, 2010, p.465) показва, че за самите психолози, които дефинират основните понятия на своята наука, рискът има преди всичко негативно значение, свързан е с негативни очаквания. След това речникът продължава по следния начин: „Вероятност за сполука, увереност в нея, макар и минимална, все пак съществува“ (Desev, 2010, p.465). Тук акцентът отново е негативен – върху „минимална сполука“. Едва към края на статията се посочват позитивни значения и следствия от риска: „Рискът в името на истината и с благородна цел предполага смелост и себеотрицание, които достигат до саможертва (Desev, 2010, p.466), но думата „саможертва“ отново „хвърля

читателя“ в преживяването за опасност. Едва последното изречение като че ли е изцяло положително: „Склонността към риск е съществена психологическа предпоставка за успешна творческа дейност.“ (Desev, 2010, p.466). В „Енциклопедия по психология и поведенческа наука“ (Kreyhed & Nemerof, 2008) с нейните 2500 статии и 1500 основни теми, дори липсва статия за риска.

Множество данни от изследвания на риска показват, че „възприятията за риска са силно субективни“ (Andreeva, 1998, p.160). Оказва се, че „положителните резултати се разглеждат като по-вероятни от отрицателните. Когато на студенти се даде списък от 18 по-положителни и 24 отрицателни житейски събития и са помолени да оценят вероятността тези неща да им се случат в съпоставка с другите студенти, те оценяват като 15% по-вероятно да преживеят положителните и 20% по-малко вероятно да преживеят отрицателните събития (Weinstein, 1980). И всекидневните наблюдения показват, че в повечето житейски области по отношение на отрицателните неща сякаш наистина преобладава мисленето в термините на „това никога няма да се случи на мен“.“ (Andreeva, 1998, c.161).

Хората избират несигурната загуба, защото всъщност се надяват, че няма да загубят. Те не искат със сигурност да загубят. Това би означавало за тях като „да хвърлят парите на вятъра“, сами да си причинят загубата (сигурната). Докато, когато разсъждават относно несигурната загуба, хората си мислят: „Щом вероятността е 50% да загубя, значи има 50% вероятност и да не загубя. Защо тогава сам да се „набутвам“?“ Дали това е „рисково поведение“? По-вероятно е, че става въпрос за вяра в собствената съдба, вяра в това, че „нещо“ ще запази точно теб от загубата. Така, както човек вярва, че точно той няма да стане жертва на катастрофа, че точно той няма да се разболе от смъртоносна болест, че точно той няма да пострада от бедствие и др.

Когато става въпрос за печалбата, (а изясняването на мотивите при избора на поведение е важно за икономическите анализатори), човек също избира това, което смята че е по-добро за него, в смисъл, че сигурната печалба, макар и да е по-малка, тя е 100%, печалба, докато при несигурната има вероятност и да не получи нищо (независимо от това, че има вероятност и да спечели

повече). А нищото винаги е „нула“ и на практика в този случай се причислява към загубите. От друга страна, сигурната печалба се възприема от човека като нещо, което той вече притежава, а не като нещо, което ще получи. Сигурността е свързана с много важни, базисни за човека преживявания, чиято основа е поставена още от момента на раждане на човека, тъй като човек се ражда като напълно безпомощно същество и има нужда да преживява през първите месеци и години, и през изключително дългите години на израстване и развитие, усещането че неговият свят е сигурен, предсказуем, безопасен (Bark, 2012). Нещо повече, Маслоу смята, че в човека (не само в малкото дете, но и в зрялата възрастна личност) базисната потребност на второ ниво, след удовлетворяване на физиологичните нужди, е потребността от сигурност (Maslow, 2001). Като имаме предвид всичко това, оказва се, че и двата избора (при печалба и при загуба) всъщност удовлетворяват потребността от сигурност, но по различен начин, поради различни неназовани (или дори неосъзнати предпоставки) – в единия случай – сигурността като нещо, което непременно ще получиш, дори едва ли не вече го притежаваш, в другия – като преживяване на вяра/сигурност в собствената ти съдба. Това, разбира се, няма нищо общо с логическото мислене. И е така, защото важните избори ние не ги правим винаги въз основа на логиката и логическото мислене, а много често въз основа на различни несъзнавани (но изключително важни, базисни за нас!) основания. Човек възприема като важен избор решенията си относно финансите, защото те са свързани пряко с оцеляването, задоволяването на потребностите, преживяването за безопасност и преживяването на лично благополучие. Всъщност, крайният извод от експеримента на Канеман, е, че съществуващите до този момент психологически теории за очакваната полза се „преобръщат“ и „функциите на ползата започват често да се характеризират като отвращение към риска, склонност към риск или неутрални към риска“ (Andreeva, 1998, p.107). Например, „Човек, който се отвращава от риска..., ще предпочете например да получи 50 сигурни парични знака пред вероятност 50 на 50 да получи или 100 банкноти, или нищо; склонният към риска човек ще предпочете да играе хазарт, а

неутралният ще е безразличен по отношение на двете възможности.” (Andreeva, 1998, p.108).

Тъй като човек в областта на своите несъзнавани мотиви, нагласи, оценки и потребности, би предпочел по-скоро действия, които той, пак на ниво несъзнавано, оценява като „сигурни“, то, за да предприеме рисково поведение, трябва първо да преодолее натиска на несъзнаваното и едва след това ще бъде способен да избере рационално поведение в условията на неопределеност. В психологията отношението на човека и неговото поведение в неопределени ситуации, се изследва по отношение на така наречената „толерантност/нетолерантност към неопределеност“. „Толерантността към неопределеност е психологическа характеристика, описваща саморегулацията на личността в ситуации на неопределеност. Индивидуалните различия в ТН се проявяват в начина, по който индивидът възприема, интерпретира и реагира на ситуации, в които наличната информация е непълна, неясна или противоречива.“ (Stoycheva, 2003b, p.19). И пак там: „Нетолерантните хора предпочитат да избягват срещата с неопределеността. Толерантните хора, от друга страна, възприемат и интерпретират неопределеността по един по-адекватен начин, изграждат си балансирана, по-близка до реалността представа за ситуацията, успяват да се справят с чувствата на несигурност и безпокойство, индуцирани от неопределеността и да се приспособят към преживяването на дискомфорт.“ (Stoycheva, 2003b, p.19). Според Катя Стойчева „Човекът, който е по-близо до полюса на толерантността, може да устоява на напрежението и да остане в неопределената ситуация достатъчно дълго, за да обмисли и предприеме по-ефективни, съответстващи на ситуацията организирани действия“. (Stoycheva, 2003b, p.19)

Толерантността към неопределеност се разглежда в пряка връзка с процеса на вземане на решение. Установено е, например, че хората биха предпочели неопределеността в условията на голяма вероятност за загуба и ниска – за успех, докато, ако вероятността за успех е голяма, а за загуба – малка, те ще избягват неопределеността (Stoycheva, 2003a, p. 23) и ще потърсят сигурни решения. Т.е. неопределеността е за предпочитане като

един вид възможност да се избегне загубата, с надеждата, че все пак, макар и вероятността за успех да е ниска, то след като ситуацията е неопределена, успехът би могъл и да бъде постигнат.

Следователно, при вземането на решения, често попадаме в ситуации на неопределеност и „се сблъскваме с необходимостта от оценка на вероятностите, риска и несигурността“ (Stoycheva, 2003a, p. 33). Хората, които притежават толерантност към неопределеност, са хора, които могат да изберат риска, заради вероятността от печалба. Те ще бъдат способни да живеят с неопределеността, „да изберат да тръгнат по дългия път“ (Stoycheva, 2003a, p. 36), да търсят нови изходи и възможности, да намират най-добрите решения.

Барух Фишхоф обобщава изследванията на риска (на негативния риск, преди всичко) и смята, че „всичко, което знаем за рисковете, може да се класифицира като възприятия, защото дори твърденията, наричани обикновено действителни рискове (или факти, или обективна информация), неизбежно съдържат някакъв елемент на преценка от страна на учените, които са ги „произвели“.” (по Andreeva, 1998, p. 161). Следователно, конфликтът между действителен и възприеман риск е всъщност конфликт между възприемането на риска от страна на учените и възприемането му от всички останали хора. „Основният и може би най-интересният резултат от изследванията е, че лаиците се различават от експертите във възприятията си на риска.“ (Andreeva, 1998, p. 161).

Проблемът за способността на хората да поемат риск е важен за икономистите, които трябва да вземат решения и да определят цените на стоките. Много автори смятат, че теорията за очакваната полза представлява „парадигма в областта на вземането на решения след Втората световна война“ (Andreeva, 1998, p.108). Тя се основава върху схващането, че хората винаги правят логичен и рационален, добре обоснован избор между различните алтернативи, когато вземат решения, като винаги се стремят към максимализиране на очакваната полза. В действителност, обаче, както беше посочено и по-горе, хората далеч не винаги са логични и рационални, а в много от случаите се ръководят от несъзнавани мотиви, оценки и нагласи. Нещо повече, дори когато се стремят

да бъдат максимално обективни, логични и рационални, те, според Хърбърт Саймън, не само трябва да оценяват алтернативите, но също така и да ги търсят, както и да оценяват какви последствия би имала всяка алтернатива (Andreeva, 1998, p. 108). Знанието не е „дадено“ и задачата ни да е единствено да избираме и решаваме, то трябва да се открива, оценява и едва тогава можем да пристъпим към решения, при това тези решения са многопластови и сложни. Л. Андреева описва задачата, която Скрибнър дава на мексикански селяни. Тя се състои в това, че селянинът трябва да отговори на въпроса може ли ако има само кон (а му липсва каруца) да откара житото си до хамбара. Фермерите отговарят с „да“, защото могат да вземат каруцата назаем. Задачата е поставена като логическа и те би трябвало да отговорят с „не“, но селяните я решават не на базата на логиката, а въз основа на своя реален ежедневен опит. (Andreeva, 1998, p. 109)

Нови теории в сравнение с теорията за очакваната полза, като теорията на Хърбърт Саймън за удовлетворяването и на К. Куумс за портфейла, предлагат различни от традиционната представи за вземането на решения. Според Саймън хората, когато избират, не избират това, което е идеално или оптимално, а това, което в най-голяма степен удовлетворява техните потребности, такива, каквито ги виждат самите т.е. К. Куумс изследва предпочитанията към риска и според него всеки човек има оптимално ниво на риск. Той предполага, че рискът може да се предвиди като вземат предвид очакванията и кривата на разпределение. В теорията за перспективите на Даниъл Канеман и Еймъс Тверски се предполага, че в процеса на избор съществува „фаза на редактирането“, която включва няколко основни операции: „(1) кодиране на резултатите като печалби или загуби около някаква неутрална отправна точка, (2) комбиниране на вероятностите, свързани с идентични резултати, (3) отделяне на рискованите компоненти от тези без никакъв риск и (4) отменяне (изхвърляне) на компонентите, общи за всички предложени перспективи.“ (Andreeva, 1998, p. 114-115). Според Канеман и Тверски всеки проблем се характеризира с „рамката“, в която е поставен. Тази рамка зависи както от обективния проблем, който трябва да бъде разрешен, така също и от определени

субективни основания, като нагласи, навици и др. под. Тя определя отправната точка за вземане на решението. Ако според нея резултатът, който трябва да се постигне се разглежда в рамките на „печалба“, човек се стреми да избягва риска. В обратния случай, ако очакваният резултат е загуба, човек ще търси риска при вземането на решение (Andreeva, 1998, p.115-116).

В едно изследване Крюгер и Диксън (Krueger & Dickson, 1994) откриват, че субектите, които са накарани да повярват, че са много компетентни във взимането на решения виждат повече възможности в рискования избор и поемат повече рискове. От друга страна, тези, които са оставени да вярват, че не са много компетентни, са склонни да виждат повече заплахи и да поемат по-малко рискове. Резултатите от изследване на Крюгер и Диксън показват, че възприятието за вероятността дадено събитие да се случи зависи от това дали събитието ще доведе до загуба или печалба (Krueger & Dickson, 1994). През XVIII и XIX в. постепенно се утвърждава специфичен тип характер, който съответства на икономическата необходимост и притежава такива черти, които му позволяват да реализира действието на новите икономически закони. Всъщност, връзката между икономическите закони и типа характер е такава, че те взаимно се обуславят и подкрепят. Появата на нови икономически закони, законите на развиващото се капиталистическо общество, е невъзможна без поява на нови личности, личности с нови черти на характера. В същото време, появата на личности с нов тип характер прави възможно реализирането на нов тип икономически отношения, нещо повече – изисква нов тип отношения. Е. Фром смята, че епохата на първоначално натрупване на капитали изисква по необходимост да се появят хора със скъперническа ориентация на характера: „Лесно може да се види, че през осемнадесети и деветнадесети век, когато ориентацията към натрупване съответстваше на потребностите на икономическия прогрес, положителните ѝ страни бяха преобладаващи, докато през двадесети век, когато тези характеристики представляват вече само старомодни черти на една остаряла класа, са налице почти само отрицателните ѝ страни.“ (From, 2004, p. 104). И още: „Като правим обобщение, можем да кажем, че социалният характер на деветнадесети век по същество се характеризира със скъперничество, натрупване, експ-

лоатация, авторитарност, агресивност и индивидуализъм. Като изпреварваме нашия по-нататъшен анализ можем да подчертаем тук голямата разлика между капитализма на деветнадесети век и капитализма на двадесети век. Вместо експлоататорската и насочената към натрупване ориентация днес откриваме рецептивна и пазарна ориентация.” (From, 2004, p.110-111). Хората с експлоататорска ориентация притежават най-разнообразни черти, една от които е готовността да поемат риск. Наименованието ѝ, обаче, не бива да ни отблъсква и да създава в нас негативна представа. Този тип характер (ориентация) съответства на нуждите на обществото и на новите икономически закони. Фром посочва наред с неговите негативни черти (негативни само в сравнение с продуктивната ориентация на характера) и ред позитивни: активен, инициативен, възискателен, импулсивен, самоуверен. (From, 2005, p. 130-131). Рядко се срещат „чист“ тип характери. В повечето случаи характерите са от смесен тип – например хора, които са „развили рецептивни непродуктивни черти на характера“ (Fromm & Maccoby, 1970) или са с „продуктивно скъпернически характер“ (Fromm & Maccoby, 1970). Но независимо от типа характер, развитието на икономиката не би било възможно, ако не съществуваша хора, готови да поемат определен риск. Майкъл Макоби продължава идеите на Фром в тази посока, като изследва социалния характер в организациите и как той влияе на поведението и решенията, които вземат хората в работна среда (Minchev, 2015).

Проблемът за изборите в икономиката поставя за разглеждане въпроса за склонността към риск и за рисково поведение от психологическа перспектива. Поведение, което изглежда рисково, тъй като от гледна точка на външния наблюдател е избор, е свързано с възможна загуба, при един позадълбочен поглед може да се окаже по-скоро израз на вяра в собствената съдба, вяра, че ти самият няма да загубиш и се явява израз не на рисково поведение, а на потребността на всеки човек от сигурност, макар и ирационална. Наблюдаваме такова поведение например, във връзка с опасността от разболяване или дори смърт от КОВИД19 – в ирационалната сигурност на хората, че „точно на мен няма да се случи“. В действителност, способността да рискуваш като желано

позитивно поведение в икономиката трябва да се анализира във връзка с явлението толерантност/нетолерантност към неопределеност и процеса на вземане на решение, типа характер и оценката на собствената компетентност.

ЛИТЕРАТУРА

- Andreeva, L. 1998. *Sotsialno poznanie i mezhdulichnostno vzaimodeystvie*. Sofia, Izd. Avt.
- Bark, L. 2012. *Izsledvane na razvitiето prez zhizneniya tsikal*. Sofia, Izd. Dilok
- Desev, L. 2010. *Rechnik po psihologiya*. Sofia, Izd. Bulgarka.
- From, E. (2004). *Dushevnozdravoto obshtestvo*. Sofia, Izd. Zahariy Stoyanov.
- From, E. (2005). *Chovekat za samiya sebe si*. Sofia, Izd. Zahariy Stoyanov.
- Fromm, E. & Maccoby, M., (1970). *Social Character in a Mexican Village*, New Jersey: Transaction Publishers.
- Kaneman, D. 2012. *Misleneto*. Sofia, Izd. Iztok-Zapad.
- Kreyhed, U. E., Ch.B. Nemerof. 2008. *Entsiklopediya Psihologiya i povedencheska nauka*. Sofia, Izd. Nauka i izkustvo.
- Krueger, N. & Dickson. P. (1994). How believing in ourselves increases risk taking: perceived self-efficacy and opportunity recognition. *Decision Sciences*, 25, № 3, s. 385 – 400.
- Maslou, E. 2001. *Motivatsiya i lichnost*. Sofiya, Kibea.
- Minchev, P. 2015. *Sotsialen karakter i organizatsiya*. Konferentsiya „Liderstvo i organizatsionno razvitie“, Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski, s. 881 – 887.
- Stoycheva, K. (2003a). *Tolerantnostta kam neopredelenost*. Sofia, Izd. Lege Artis.
- Stoycheva, K. (2003b). *Tolerantnost kam neopredelenost i tvorchestvo: tochki na presichane*. *Spisanie na Balgarskata Akademiya na naukite*, CXVI (2). s. 18 – 23.

Доцент д-р Ирена Левкова
 ПУ „Паисий Хилендарски”
 e-mail: i_levkova@abv.bg



ЗА "ПОСЛЕДНАТА" РАЗКРИТА ИМПЕРАТОРСКА МОЗАЙКА В КОНСТАНТИНОПОЛСКАТА "СВ. СОФИЯ" (ПРЕДВАРИТЕЛНО СЪОБЩЕНИЕ)

Александър Станков

ON "LAST" DISCOVERED IMPERIAL MOSAIC IN THE CONSTANTINOPLE HAGIA SOPHIA (PRELIMINARY REPORT)

Alexander Stankov

ABSTRACT: Hagia Sophia is one of the jewels of the Byzantine crown and an important part of the world cultural heritage, praised for its outstanding architectural and cultural value. The mosaics, as part of its interior decoration, are one of its more beautiful and important parts, which are helping us understand and analyze the development of the Byzantine culture and its impact on the world cultural processes. Created under different circumstances and in different eras of the Byzantine existence, the mosaics in the main great imperial church represent the summit of the Byzantine mosaic craftsmanship, which dominated Europe almost through the entire Middle Ages. During the centuries after the fall of the city in 1453 in Ottoman hands, some of the mosaics disappeared and other are considered lost forever. Fortunate for us, Hagia Sophia has more secrets to reveal to us and in 2020 a new mosaic, the last unseen imperial one, was partially cleaned and conserved. We are now able to look closely and examine its features and find its perfect place and importance as an ultimate creation of the Byzantine culture.

Key words: Constantinople, Imperial mosaic, Emperor John V, cultural impact, Hagia Sophia.

Въведение

Хилядолетното съществуване на Константинопол като столица на Източната римска империя е създадо хиляди културни паметници, които независимо от физическия край на византийската държава през 1453 година, продължават да разкриват и до днес своите тайни. До нас са достигнали много материални паметници от тогавашната епоха (Gibbon, 2015), но сред тях на първо място се откроява със своята уникална идентичност църквата „Света София“ и нейните мозайки (Hamilton, 1956). Същите са изследвани многократно от западни учени и изследователи, но в българската историография няма изследвания по този важен за нашата наука въпрос.

Изложение

След завземането на Константинопол от османците, мозайките и християнските изображения, първоначално са оставени открити от мюсюлманите, но в течение на времето, много от тях пострадват и са загубени безвъзвратно за науката, докато други са покрити и изчезват под гипсовата замазка, за да чакат съдбата си в неопределеното бъдеще. Едва през XIX век е извършена реставрация на

вътрешната декорацията на сградата от двама братя швейцарски архитекти Гаспаре и Джузепе Фосати. В процеса на работа са разкрити и документирані различни мозайки, които са били скрити векове под слоевете мазилка. Султан Абдулмеджид I (1839-1861) нарежда те да бъдат скрити и замазани отново, а върху тях да бъдат нарисувани флорални и геометрични мотиви, които виждаме днес в по-голямата част от вътрешните повърхности на сградата. Едва през 1931 година Томас Уитемор, основател на Византийския институт в Америка получава позволение да разкрие мозайките, тъй като „Света София“ е била превърната вече в музей. Много от мозайките са реставрирани и разкрити, но някои от тези документирані от братята Фосати, остават с неизвестна съдба, нелокализирані. Нека направим бърз обзор на най-важните от разкритите съществуващи днес мозайки (Cormack, 1981) в „Света София“:

Мозайка на Абсидата – Създадена след средата на IX век и първата нефигурална композиция добавена в църквата (Фиг.1). Представя Богородица на трон държаща благославящия младенец. (Mango, 1965, с.115). Два архангела са поставени на всяка от стра-

ните на Абсидата. От дясно архангел Гавраил, а от ляво архангел Михаил, от който до нас са достигнали само част от крак, пера и основата на жезъла, който е държал.



Фиг. 1. Мозайката на Абсидата.

Мозайка на Главната врата – поставена на тимпана над вратата използвана за вход в църквата само от императорите. Вероятно изобразява император Лъв VI (866-912) (Фиг.2), който коленичи пред Христос седящ на трон. На две от страните на мозайката има медальони, на които са изобразени Богородица и Архангел Гавраил (Oikonomides, 1976).



Фиг. 2. Мозайката над Главната врата.

Мозайка на Югозападния вход (Фиг.3) – Изобразява седнала на трон Богородица и

Христос в центъра, а в ляво от нея е император Юстиниан (527-565) с модел на Св. София, а в дясно император Константин Велики (306-337) с модел на Константинопол (Whittemore, 1936).



Фиг. 3. Мозайката на Югозападния вход.

Мозайка на Северния тимпан – Там са изобразени различни светци и самите изображения са оцелели, тъй като се намират на недостъпно и високо място (Фиг.4). Изобразени са Св. Йоан Хризостом и Игнатий Млади, прави облечени в бели дрехи с кръст и държащи украсени Библии. Имената на светците е изписано на гръцки до всеки от тях (Mango, 1972, с. 3).



Фиг. 4. Мозайките на Северния тимпан.

Мозайка на император Александър (912-913) – Разположена на изолирано място, което е трудно откриваемо в сградата (Фиг.4). Тя се намира на вторият етаж в тъмен ъгъл до тавана (Underwood, Hawkings, 1961, с. 187). Императорът е облечен в имперски церемониален костюм, държи в дясната си ръка акакия, а в лявата орбита (Teteriatnikov, 2013). Мозайката може да се датира точно в периода 912-913 година.

Императорски композиции в горната южна галерия – Мозайките на императрица Зоя на източната стена на южната галерия датират от XI век. (Фиг.6). Христос Пантократор, облечен в тъмносиня дреха (както винаги е обичай във византийското изкуство), е

седнал в средата на златен фон, като дава благословията си с дясната ръка и държи библията в лявата си ръка.



Фиг. 5. Император Александър.

От двете страни на главата му са изобразени монограмите IC и XC. Той е обграден от император Константин IX Мономах (1042-1055) и императрица Зоя (1028-1050). И двамата са в церемониални костюми. Императорът предлага кесия, като символ на дарение, което е направил за църквата, докато императрицата държи свитък, също символ на дарение, които е направила тя (Oikonomides, 1978, с. 219).

Мозайката от управлението на Комнините (Фиг.7), разположени също на източната стена на южната галерия, датират от 1122 г. Дева Мария стои в средата в тъмносиня роба. Тя държи детето Христос в скута си. Той дава благословията си с дясната ръка, докато държи свитък в лявата ръка. От дясната им страна стои император Йоан II Комнин (1118-1143), представен в дреха, украсена със скъпоценни камъни. Той държи кесия, символ на императорско дарение за църквата. Императрица Ирина стои от лявата страна на Девата, облечена в церемониални дрехи и предлага документ.



Фиг. 6. Императрица Зоя и император Константин IX.

Най-големият им син Алексей Комнин е представен на съседния пиласър. Той е показан като безбрад блед младеж, вероятно представляващ външния му вид на коронацията му на седемнадесет години.



Фиг. 7. Император Йоан II Комнин и императрица Ирина.

Мозайката „Дейсис“ - най-вероятно, мозайката е поръчана за отбелязване на края на 57 годишната латинска окупация на Константинопол и завръщането на православната вяра в града и църквата. (Фиг.8) Това е третата мозаечна композиция, която се намира в императорската част на горните галерии. В центъра се изобразява Иисус Христос (като Велик Архидякон), от двете му страни са молящите се, Богородица и Йоан Кръстител – двамата светци, които според разбиранията на християнството стоят най-близо до Бога и измолват неговото снизхождение за хората. По-голямата част от изображението не е достигнало до нас, но композиционният модел е ясен: Христос стои на трон без облегалка, украсен със скъпоценни камъни. Богородица и Йоан Кръстител са изобразени в цял ръст, стоящи прави с лице със сведен поглед към

Христос. Облечени са в тъмни тонове, което подчертава чувството, което се чете в лицата им. Христос е облечен в златна дреха и наситено синьо наметало, което контрастира на останалите цветове (Teteriatnikov, 2015, с. 273).



Фиг. 8. „Дейсис“

Основен интерес за нашето изследване представлява една мозайка от XIV век от групата фигурални мозайки, които са добавени през този последен период от съществуването на сградата като византийски храм и вероятно са добавени последни в нея.

Тези мозайки се намират на източната арка и до скоро ни бяха познати само от чертежите и скиците, достигнали до нас от пътешествениците и братята Фосати, за които вече споменахме (Teteriatnikov, 2015, с. 273).

Тези мозайки са изследвани от Сирил Манго (Mango, 1962, с. 66), който ги анализира само по наличната информация от скиците и съдържащите се там данни за техните изображения. Той ги позиционира по протежение на самата арка, като сред тях е и въпросната мозайка на император Йоан V Палеолог (1341-1376, 1379-1390, 1390-1391).

Мозайката на самия император е поставена по време на последния ремонт и редекорация на източната арка, пострадала тежко от последователните земетресения през 1343, 1344 и 1346 година (Kidonopoulos, 2004). По време на тази последна реставрационна и декорационна програма на възстановената източна арка, са поставени мозайките на Йоан Кръстител, Богородица, Император Йоан V, неидентифицирана фигура и Трона на Христос, приготвен за него по време на второто пришествие.

В началото на 90-те години на XX век, поради влагата и влошената поддръжка на сградата, мазилката върху източната арка започва

да се рони и по този начин се откриват бледи силуети на части, от гореспоменатите мозайки изображения. Известно е, че два от образите (Фиг.9), тези на Йоан Кръстител и Богородица са частично консервирани още тогава от специалисти на Истанбулския музей, но не са публикувани (Teteriatnikov, 2013, с. 61).



Фиг. 9. Силуетите на мозайките на Богородица и Йоан Кръстител.

През 2020 година, при реновация и консервация на североизточната част на църквата е частично доразкрита, почистена и консервирана и мозайката, изобразяваща император Йоан V Палеолог (Фиг.10). Мозайката е анализирана и публикувана досега само върху съществуващите скици и несигурното естетическо и художествено предаване на образа върху тях. Така тази скорошна интервенция и резултатите от нея, ни позволяват за първи път да я погледнем и анализираме отблизо и съвсем реално разкритата част. За съжаление тя заема само 1/3 от цялото оцеляло фигурално изображение на императора, известно ни от скиците на Фосати. Виждат се ясно главата и части от рамената. Прави впечатление, че самата мозайка е много по-внимателно и изцяло изработена, в сравнение с останалите от същата група на източната арка. Лицето е изобразено изключително изразително. Детайлите в украсата на короната и дрехата на императора, са също толкова впечатляващи и внимателно изработени. Разкрита е много малка част от тях. Прави впечатление, че в съществуващите анализи и графики на мозайката, липсващата корона на императора е изобразена като едноредова стема, но вероятно е била овална императорска корона.



Фиг. 10. Новоразкритата мозайка на император Йоан V Палеолог.

Останалата част от нея, която за съжаление остава скрита под мазилката, може да съдим само по изображението, предоставено ни от братята Фосати: Дрехата на императора е изключително богато и разнообразно украсена, а той държи в дясната си ръка акакия, в изображението на която, по данни от скиците забелязваме аномалия – тя е поставена хоризонтално върху ръката на императора, вместо да бъде държана, както обичайно е вертикално. Надписът, след почистването на мозайката, е вече ясно видим и четлив в най-горната ѝ част. Той представлява стандартната титулатура на византийския владетел, която запазва консервативната си структура, до края на самата империя. Надписът гласи „Йоан в Христа верен василевс и автократор на Римеите Палеолог“.

Можем да се надяваме, мозайката скоро да бъде разкрита и консервирана в нейната цялост, за да бъде анализирана и оценена подобаващо, преди да бъде изгубена или повредена завинаги.

Заклучение.

В заключение можем да кажем, че новоразкритата част на мозайката, изобразяваща император Йоан V Палеолог, е важна стъпка към представянето, укрепването, консервацията, документирането и експонирането на този нов фрагмент от безценното византийско изкуство, което продължава да остава скрито от света. За пореден път виждаме един блестящ образец на върха на византийското изобразително мозаечно изкуство, което е създадено в един изключително труден исторически момент за империята. Тепърва ще изследваме паралелите на тази мозайка и ще устано-

вяваме мястото ѝ в зараждането на европейската култура и ренесанс.

Литература

1. Cormack, R., 1981. *Interpreting the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*. in *Art History*, vol. 4.
2. Gibbon, E., 2019. *The history of the decline and fall of the roman empire*. vol.5 ch.40. Wentworth Press.
3. Hamilton, J.A., 1956. *Byzantine Architecture and Decoration*. Batsford.
4. Kidonopoulos, V., 2004. *The Urban Physiognomy of Constantinople from the Latin Conquest Through the Palaeologan Era*. in *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*.
5. Mango, C., 1965. *The apse mosaics of St. Sophia at Istanbul: report on work carried out in 1964*. In *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 19.
6. Mango, C., 1972. *The mosaics of St Sophia at Istanbul: the Church Fathers in the north tympanum*. In *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 26, pp. 3–41.
7. Oikonomides N., 1976. *Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia*. In *Dumbraton Oaks Papers*, vol. 30.
8. Oikonomides, N., 1978. *The Mosaic Panel of Constantine IX and Zoe in Saint Sophia*. In *Revue des Etudes Byzantines*, vol. 36, 1978, pp. 219 – 32.
9. Teteriatnikov, N., 2013. *The Mosaics of the Eastern Arch of Hagia Sophia in Constantinople: Program and Liturgy*. In *Gesta*, vol. 52, N1, 2013. pp. 61-84.
10. Teteriatnikov, N., 2015. *The Last Palaiologan Mosaic Program of Hagia: The Dome and Pendentives*. In *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 69, pp. 273-296.
11. Whittemore, T., 1936. *The Mosaics of St Sophia at Istanbul: Second Preliminary Report: Work Done in 1933 and 1934: The Mosaics of the Southern Vestibule*. Oxford.
12. Underwood, P., and Hawkins, E., 1961. *The Mosaics of Hagia Sophia at Istanbul: The Portrait of the Emperor Alexander: A Report on Work Done by the Byzantine Institute in 1959 and 1960*. In *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 15. pp. 187–217.

Александър Станков

Университет: "Проф. д-р Асен Златаров" – гр. Бургас

Катедра: История и Философия

e-mail: al_stankov@yahoo.com



АСЕРТИВНОСТ НА СОЦИАЛНИТЕ РАБОТНИЦИ

Сияна Кокова, Боряна Левтерова

ASSERTIVENESS OF SOCIAL WORKERS

Siyana Kokova, Boryana Levterova

ABSTRACT: *In social work, assertiveness is defined as "behaviour that is characterized as the communication of a person with self-confidence who is aware of his rights and values." Assertiveness is a key skill for social workers and can help them to express and defend their personal opinions effectively, but without prejudice to the rights and beliefs of others. The aim of this study was to assess the levels of assertiveness of social workers who provide social services to "Home Social Patronage" - Municipality of Plovdiv. Assertiveness as a complex personality trait includes mental qualities, confidence, self-esteem and respect for others, the ability to actively defend personal rights and interests, to openly state their own goals, intentions, and feelings, considering the feelings and interests of others. The findings of the present study show that social workers have a low level of assertiveness. The development of assertive skills will help effective communication, stress management and conflict reduction in daily practice. It will also improve decision-making skills and increase social workers' job satisfaction.*

Key words: social work, assertiveness, effective communication

Въведение

Асертивността привлича вниманието като концепция с нарастваща популярност през последните години. С увеличаване на личната свобода и на хората, които използват асертивни уменията, както и техният положителен ефект върху психичното здраве, са фактори водещи до растящата му популярност (Gambrell, 2012). В литературата има много определения за асертивност. В социалната работа асертивността се определя като „поведение, което се характеризира като общуване на човек със самочувствие, който е наясно с неговите права и ценности“ (Erbay & Akçay, 2013). Други определения са:

-асертивна комуникация е тази, при която човек се чувства отговорен за своите емоции, убеждения и мисли, с най-честен, директен и подходящ изказ.

-асертивната комуникация като изразяване на нуждите, чувствата и изискванията на хората, без да се нарушават правата на другите (Peneva & Mavrodiev 2013).

Други автори разглеждат асертивността, в два аспекта – като личностна черта, интегрираща увереност в себе си, автономност и позитивно отношение към другите и като стил на комуникация. При този стил се постига активно отстояване на собствените интересите, открито заявяване на цели и намерения, без това да накърнява интересите на окръжаващите (Peneva, 2012). Асертивността е междуличностно поведение, което насърчава равенството в човешките взаимоотношения, като помага на индивида да изрази своите права, мисли и чувства по начин, който нито отрича или унижава, но признава и зачита тези на другите. Асертивността може да се разглежда в обществото като начин да бъдем социални и лесно да установим комуникация с всички (McBride, 2017).

Социалната работа служи за реализиране на социални промени, за решаване на социални проблеми, за подкрепа на хората, за възстановяване и подпомагане на тяхната независимост. В основата на социалната работа стоят концепциите за правата на човека и социал-

ната справедливост. Практикуването на социални дейности зависи от придобити знания, умения и ценностна система (Parrott, 2014).

Необходимостта от професията „социален работник“ възниква от сложната социална среда, в която живеем и от затрудненията на отделни хора да се адаптират към обществения живот. Социалният работник подкрепя лицата в нужда и подпомага приспособяването им към обществото. Социалната работа е процес, насочен към повишаване на качеството на живот на хората чрез многообразни дейности водещи до социална промяна (Sheppard et al., 2018).

Социалният работник е помагаща и дълбоко хуманна професия. Особеното при тази професия е пряка работа с хора в неравностойно положение. Това изисква съпричастие и милосърдие към уязвими групи от обществото (Stoykov, 2019).

Значителни административни, обществени и политически промени повлияха върху ролята на социалните работници и отговорностите, които се очаква да поемат. В съвременното общество нарастват изискванията към тази професия, свързани с умения да осъществяват ефективна междуличностна комуникация при работа с клиенти (Velikova-Tsonkova&Dishkova, 2019). Това е свързано до голяма степен с различни черти и свойства на личността им, сред които с особена важност се откроява асертивността - основа за осъществяването на конструктивни междуличностни взаимодействия. Асертивността е ключово умение за социалните работници и може да помогне за ефективно им изразяване и отстояване на лично мнение без да се нарушават правата и убежденията на околните (Stoykov, 2019, 2020).

В процеса на комуникация с нуждаещите се от подкрепа лица, социалните работници се сблъскат с различни проблеми и дилеми. В стремежа си да не обидят или наранят човека, който се нуждае от грижи, социалните работници не отстояват своята гледна точка. Те ежедневно си взаимодействат с клиенти и колеги, тъй като естеството на тяхната работа изисква висока степен на индивидуално и групово взаимодействие. Неасертивното поведение може да доведе до ниска самооценка, разочарование и бърнаут- синдром (Lloyd et al. 2002, Dicheva, 2013).

Целта на това проучване беше да оцени нивата на асертивност при социални работници,

които предоставят услуги към „Домашен социален патронаж“ – Община Пловдив.

Материал и методи

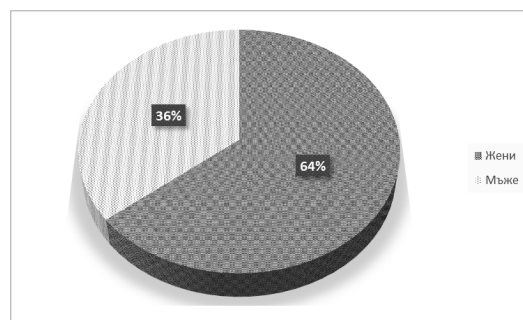
Проведено беше описателно срезово проучване сред социални работници - персонал на „Домашен социален патронаж“ към Община Пловдив. „Домашен социален патронаж“ предоставя почасови социални услуги за лична помощ в домашна среда по предварително изготвен график на възрастни хора и хора с увреждане срещу заплащане. Социалните работници извършват разнообразни дейности като: ежедневна доставка на топла храна в дома, санитарно обслужване, социално – битово обслужване, помощ при извършване на прегледи, консултации и изследвания в лечебни заведения.

Проучването беше проведено чрез пряка анонимна анкета с използване на българска версия на Личностна скала за изследване на асертивността (Peneva et al., 2014). Въпросникът се състоеше от 38 елемента, като отговорите бяха по 3-степенна, скала: 1 - „рядко“, 2 - „понякога“, 3 - „обикновено“. Въз основа на резултатите нивата на асертивност се определят като ниски, средни и високи.

За обработка на резултатите беше използван MS Excel.

Резултати и обсъждане

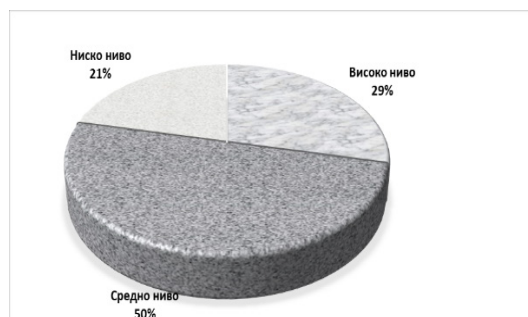
В проучването взеха участие 14 от общо 16 социални работници, предоставящи услугата „Домашен социален патронаж“ към Община Пловдив. От тях 9 (64%) са жени и 5 (36%) са мъже (Фиг.1). Над половината от участниците (57%) са на възраст между 30 и 45 години.



Фиг. 1 Разпределение по пол на анкетираните лица

Според нивото на образование шестима от социалните работници са със средно образование, четирима – със средно – специално и четирима с висше.

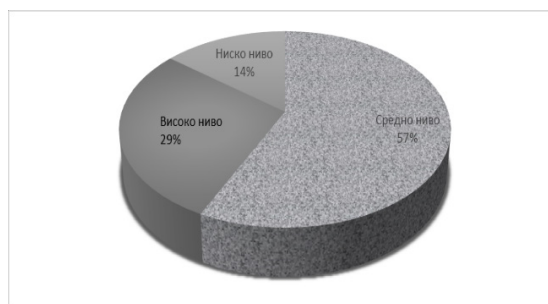
По отношение на фактора *“Защитаване на личните и потребителски права”* получените резултати показват, че 50% от участниците имат средно ниво на способност за отстояване на лични права (виж фиг. 2)



Фиг. 2. Способност за отстояване на лични права

Спрямо Фактор 2 *„Увереност и инициативност“* 57.1% от анкетираните имат средни резултати, 35.8% са с ниски и едва 7.1% са с високи нива на увереност. Съществена част от работата на социалния работник в динамично променящи се условия е несигурността, рисковата среда, времеви натиск и сериозните последици от решенията на човек. Тези обстоятелства подчертават важността на факторите, които влизат в процеса на вземане на решения, свързани с емоционалното оцеляване на хора в проблемни ситуации.

По отношение на Фактор 3 – *„Изразяване на чувства и оценки“*, получените резултати сочат, че по-голямата част от участниците (57.1%) имат средни нива на откритост при споделяне на собствените чувства и възгледи (фиг.3). Изразяването на чувства и оценка е важна част от помагачия процес в рамките на взаимодействието „социален работник – потребител“. То допринася да се разбере в по-голяма степен дадения социален проблем, пред който е изправено лицето в нужда; повишава ефективността на комуникацията и не на последно място – стимулира емпатията.



Фиг. 3. Способност за изразяване на чувства и оценки

Всеобщо се признава, че уменията за асертивност са от съществено значение за всички нива на социалната служба и във всички роли на социалните работници (Stoykov, 2019). При обобщаване на получените данни се установи, че нивото на асертивност при по-голяма част от социалните работници, работещи в „Домашен социален патронаж“ – Община Пловдив: се определя като ниско ниво (43%).

На фигура 4 е показано установеното ниво на асертивност на изследваните лица.



Фиг. 4. Степен на асертивност на социалните работници

Интересен е фактът, че броят на мъжете с високи нива на асертивност е по-голям, отколкото участниците жени.

Асертивността предлага много предимства в социалната работа, като спечелване доверието на клиентите, разпознаване на техните чувства, спечелване на тяхното уважение и подобрена комуникация. В световен мащаб стресът е основен проблем в социалната професия и асертивността е един от инструментите, който може да се използва за противодействие на стресовите ситуации (Phillips et al. 2001, Lloyd et al., 2002). Тъй като литературата съобщава, че способността на човек да бъде асертивен е многофакторна, възможен начин за развитие на оптимално умение се

крие в многостепенни интервенции, които съчетават стратегии на индивидуално и организационно ниво (Lichner et al., 2018).

Заклучение

Асертивността като комплексна личностна черта включва в себе си психичните качества увереност, самоуважение и уважение към околните, способност за активно отстояване личните права и интереси, за открито заявяване на собствените цели, намерения и чувства, съобразявайки се с чувствата и интересите на околните. Констатациите на настоящето проучване показват, че социалните работници имат ниско ниво на асертивност. Развитието на асертивни умения ще спомогне ефективната комуникация, управление на стреса и редуциране на конфликтите в ежедневната практика. Ще подобри и уменията за вземане на решения и ще повиши удовлетвореността на социалните работници от тяхната професия.

Литература

1. Dicheva, E. 2013. Preventsiya na sindroma „barnaut“ v работата на sotsialniya работник. *Upravlenie i obrazovanie*, 9, 4: 152-158.
2. Erbay, E., S. Akçay. 2013. Assertiveness skill of social work students: A case of Turkey. *Academic Research International*, 4, 2: 316.
3. Gambrell, E. 2012. *Social work practice: A critical thinker's guide*. Oxford University Press.
4. Lichner, V., M. Halachová, L. Lovaš. 2018. The concept of self-care, work engagement, and burnout syndrome among slovak social workers. *Czech and Slovak Social Work*, 18, 4: 62-75.
5. Lloyd, C., R. King, L. Chenoweth. 2002. Social work, stress and burnout: A review. *Journal of mental health*, 11, 3: 255-265.
6. McBride, P. 2017. *The assertive social worker*. Routledge
7. Paneva, I. 2012. *Spetsifika na asertivnostta pri studenti*. Disertatsiya. YUZU „Neofit Rilski“ - Blagoevgrad
8. Parrott, L. 2014. *Values and ethics in social work practice*. Learning Matters
9. Peneva, I., G. Kidikov, K. Yordzev. 2014. Adaptaciya na lichnostna skala za izsledvane na asertivnostta za uchenici ot gorna uchilistna vazrast. SUB klon Blagoevgrad, Godishnik „Nauka, obrazovanie, izkustvo“, tom.8. Blagoevgrad.
10. Peneva, I., S. Mavrodiev. 2013. A historical approach to assertiveness. *Psychological Thought*, 6, 1: 3-26.
11. Phillips, S. D., Burns, B. J., Edgar, et al. 2001. Moving assertive community treatment into standard practice. *Psychiatric services*, 52, 6: 771-779.
12. Sheppard, M., M. Charles, P. Rees, et al. 2018. Inter-personal and critical-thinking capabilities in those about to enter qualified social work: A six-centre study. *The British Journal of Social Work*, 48, 7: 1855-1873.
13. Stoykov, A. 2019. Asertivnostta kato lichnostno kachestvo pri studenti ot spetsialnost „sotsialni deynosti. *Science & Technologies*, 9, 6: 14-19.
14. Stoykov, A. 2019. Dynamics of the communicative tolerance and the attitude of accepting the other person in the social work students. *Amazonia Investiga*, 21, 8: 538-550.
15. Stoykov, A. 2020. Dynamics of assertive behavior in the social work students. *Amazonia Investiga*, 9, 28: 14-21.
16. Velikova-Tsonkova, B., M. Dishkova. 2019. Pozitivnata komunikatsiya v sotsialnata rabota. *Upravlenie i Obrazovanie*, 15, 3: 173-179.

Сиана Кокова
Медицински университет - Пловдив
Студент в магистърска програма по „Управление на медико-социалните дейности и обществено здраве“
4002 Пловдив
e-mail: sianau@abv.bg



ЕМОЦИОНАЛНО И ФИЗИЧЕСКО СЪСТОЯНИЕ НА ХОРА С ДИАГНОЗА ОНКОЛОГИЧНО ЗАБОЛЯВАНЕ

Анета Рашева, Лилия Перусанова-Павлова

EMOTIONAL AND PHYSICAL CONDITION OF PEOPLE DIAGNOSED WITH CANCER

Aneta Rasheva, Lilia Perusanova-Pavlova

Abstract: Cancer often indicates that an individual has had unresolved problems throughout his or her life that have been exacerbated or complicated by a series of stressful situations that occurred between six months and a year and a half before the onset of cancer. The typical reaction of cancer patients to these problems and stress is characterized by feelings of helplessness and refusal to fight.

The aim of the present study is to show the emotional and physical condition of cancer patients, how this affects their lifestyle and which aspects of their disease cause them the most problems.

Material and methods of research:

1. Theoretical analysis of literature sources.
2. Survey on the emotional and physical condition of people diagnosed with cancer.

Social support acts as a buffer against stress. It is a resource that, if assessed as positive by the patient, helps him to cope with all the difficulties he faces in the course of the disease. Therefore, the treatment of somatic disease is associated with the need for social and family support and health awareness. regarding disease development, treatment and prognosis.

Key words: cancer, emotional state, social support, physical condition

Въведение

Днес онкологичните заболявания заемат специфично място в медицината, социалната дейност и здравеопазването като цяло. По сложност те са сред първите медицински области, тъй като е трудно да се намери медицинска и дори био-медицинска дисциплина, която да няма място и отношение към изграждането на онкологичната диагноза и лечение. Онкологичните заболявания са социално значими заболявания, защото в процеса на диагностиката и лечението е необходимо използването на значителен финансов, човешки и социален ресурс. Фактите показват, че те се откриват значително късно и тогава лечението в повечето случаи е неефективно, а удължаването на живота е за кратко време. Това се дължи най-вече на установения се стил на живот на значима част от населението, в това число жените и младите хора, дори подрастващите. В този стил доминира тютюнопушенето, нерационалното хранене с недостиг на растително-плодова храна, влошаващата се сексуална култура на фона на почти постоянен стрес.

Groddeck споделя идеите на Фройд за бягство в болестта, като добавя към тях и тази за „волюта за боледуване“. Според него всяко разболяване е регресия в детска възраст, при което стои желанието да бъдеш в грижовните ръце на майката и детето е като един същински „владелец на света, крал на кралете“. Той добавя, че „има само едно същество, което може да претендира за същите права с почти същия успех и това е болният...Той намира досущ като детето любов без всякаква заслуга и достойнство“ [1, 160–161]. Болестта обаче ни прави едновременно с това и невинни. Болният няма съзнание за вина или го премахва, като става все по-болен. Болестта също така съдържа в себе си и наказанието, с което изкупва тази вина.

Често онкологичните заболявания свидетелстват и за това, че през живота си индивидът е имал неразрешени проблеми, които са се засилвали или усложнявали от серия стресови ситуации, случили се в периода от шест месеца до година и половина преди възникването на рака. Типичната реакция на онкоболните на

тези проблеми и стрес се характеризира с усещания за безпомощност и отказ от борба. Тези емоционални състояния привеждат в действие редица физиологични процеси, които потискат естествените защитни механизми на организма и създават условия за възникването на тумори. Онкологично болните обикновено се отнасят към психологическия тип, склонен да се свързва с определени обекти (човек, работа, семейство) за сметка на развитието на своята индивидуалност. Така, когато тези обекти или роли биват заплашени от някаква опасност или загубени, тези пациенти се оказват напълно сами, без да имат възможност да се справят, поради липсата на опит с такива ситуации.

Saimonton и Saimonton (2001) определят пет типични етапа на развитието на психологичния процес, предшестваш възникването на рака: – Детски преживявания, водещи до формирането на определен тип личност; – Индивидът е преживявал драматични събития, предизвикващи стрес; – Възникналият стрес е поставял пред личността проблеми, с които той не е можел да се справи; – Не виждайки възможност да се справи с проблема, индивидът е изпитвал безпомощност и чувство за безизходица; – Индивидът се отказва от решението на проблема, като загубва способност да се променя и развива [2, 888–889].

Целта на настоящето изследване е да се покаже емоционалното и физическо състояние на онкоболните, как това се отразява на начина им на живот и кои аспекти на тяхното заболяване им причиняват най-много проблеми.

Материал и методи на изследване:

Изследвани са лица (мъжки пол- 14 човека и женски пол- 26 човека на възраст от 32 до 78 годишна възраст) с доказано онкологично заболяване, лежащи във ВМА – гр. София, Катедра по ”Хематология, Химиотерапия и Онкология”. Използувани бяха следните методи:

1. Теоретичен анализ на литературни източници.

2. Анкета за емоционалното и физическо състояние на хора с диагноза онкологично заболяване.

Резултати и обсъждане

Данните в настоящето изследване са получени чрез индивидуално анкетиране на болните. Преди започване на анкетата анкетираният дава кратки разяснения за нуждата от участието (доброволно) в това изследване и молба за съдействие за точно, пълно и искрено отговаряне на въпросите т.е. взима се информирано съгласие. Това се прави и от гледна точка осигуряването на по-добър контакт с пациента.

Анализът на резултатите показва следното възрастово разпределение – с най-висок относителен дял са болните на възраст: от 43 до 65 години (67,5%), от 66 до 78 години (20%) и от 32 до 42 години (12,5%). Фактът, че 80% от онкоболните са в активна , работоспособна възраст говори за изключителната социална значимост на този проблем и нуждата от превенция и профилактика с цел ранно откриване на заболяването , за да могат да се намерят ефективни методи на „спиране“, лечение и последващо възстановяване от болестта. Това ще даде възможност на тези пациенти максимално бързо да се включат в социалния и работния процес.

В Анкетата са включени въпроси, разпределени в три групи: информираност на пациента, относно заболяването, физическо състояние и емоционално състояние.

Информираността на пациента относно заболяването е от съществено значение, тъй като получената информация играе ролята на подтик за търсене и намиране на стратегия или метод за справяне с дадената ситуация. Според Левентал и колеги (Leventhal et al.,1992; Leventhal et al.,2001) съществува саморегулатoren модел на болестта и болестното поведение. Този модел гласи, че представите осигуряват рамка за разбиране и справяне с болестта и помагат на човека да осъзнае какво търси. Приема се ,че хората активно преработват информацията, в случая наличието на онкологично заболяване, която предизвиква реакцията на справяне, субективно възприета като подходяща. Ако впоследствие усилията за справяне се оценят като неуспешни, те могат да се променят, или обратното, първоначалната представа за стимула, заплахата за здравето може да се ревизира и модифицира.

На въпроса „ Знаете ли какво представлява Вашето заболяване?“ (фиг.1) с изключение на

един пациент всички са отговорили, че частично или напълно са информирани за същността на болестта.



Фиг.1 Процентно разпределение на отговорите на въпрос:“ Знаете ли какво представлява Вашето заболяване?”

Това от една страна може да означава, че лекуващият лекар е дал достатъчно информация, за да помогне на пациента и неговите близки да се ориентират в актуалната ситуация и да вземат правилното решение за справяне с болестта. От друга страна пациентът и близките е възможно сами да са намерили тази информация в интернет или от други болни, което от своя страна крие риск от неправилно интерпретиране или не разбиране на симптомите

и не винаги избиране на най-подходящо лечение и поведение. И в двата случая информираността помага за снижаване на страха или тревожността, свързани с неизвестността и липсата на контрол.

На фиг.2 са представени резултатите за причината според пациента, довела до това заболяване, начина на възприемане и рационализация на случващото се с него.



Фиг.2 Процентно разпределение на резултатите на въпрос:“Каква мислите е причината за Вашето заболяване“

Представите за причината, довела до заболяването е за да се опитаме да направим неочакваните събития по-разбираеми или да постигнем известно чувство на контрол, като знаем защо се е случило може да предприемем действия за справянето с него. Когато причината не е ясна, тъй като болния не може да си обясни защо точно той се е разболял може да предизвика в него чувство на самосъжаление, безпомощност или гняв към себе си и/или околните, които са здрави.

Прави впечатление, че 37,5% от респондентите не знаят каква е причината. Някои от тях споделят, че не са се замисляли, а други не са я открили и се питат „Защо точно на тях се е случило?; С какво са сгрешили?“, а някои дори се смятат за неудачници („каръци“).

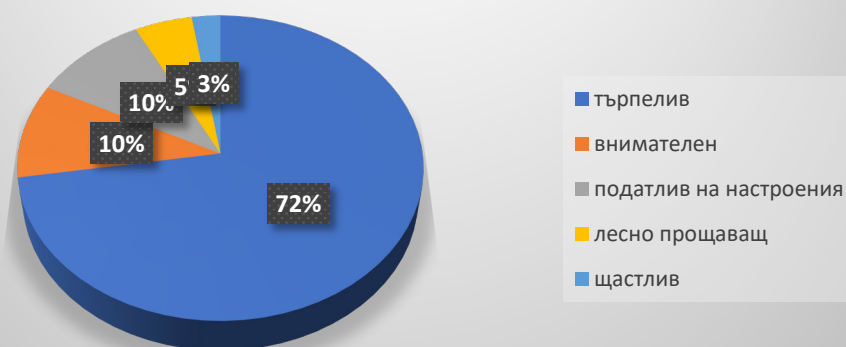
37,5% от изследваните лица приписват или атрибутират заболяването на преживян силен стрес, 15% го отдават на вредните навици тютюнопушене и прием на алкохол и само 10% на друго(напр. самота, липса на време за себе си и др.) .

Според Костанцо (Costanzo at al.,2011) атрибуциите за причината може да са повлияни

от собствения опит с болестта и потенциално да засягат начина, по който реагираме на болестта на другите. Ако погрешно се атрибутира причината възможно е човек да не спазва предписаното лечение или да не промени начина си живот, което би могло допълнително да застраши неговия живот и да доведе до неуспешно или неефективно лечение.

В редица изследвания е установена връзка между емоционалното състояние и насочването на вниманието към физическите симптоми или дискомфорт. Емоционалното състояние на човек оказва влияние върху неговото себевъзприятие и самочувствие. Хората, които се чувстват щастливи, весели и са настроени положително оценяват себе си като по-здрави и усещат по-малко симптоми, докато тези, които са в негативно настроение съобщават за наличието на повече болестни симптоми и са по-песимистични за благоприятния изход от болестта. Освен, че влияе върху възприемането на симптомите, личността и емоционалните характеристики могат да влияят и върху начина, по който те се интерпретират.

Маркирайте онези отговори, които в най-адекватна степен описват Вашата личност!



Фиг.3 Процентно разпределение на резултатите на въпрос: Маркирайте онези отговори, които в най-адекватна степен описват Вашата личност!

На фиг.3 е представено разпределението на личностните качества и характеристики смятани от респондентите за описващи в най-адекватна степен тяхната личност.

Като водеща личностова характеристика и качество пациентите посочват търпеливостта – търпелив 72%. С по 10% са внимателен и податлив на настроения, с 5% е лесно прощаващ и 3% щастлив. От изброените в Анкетата личностови качества и характеристики има такива, които не са посочени от нито един пациент. Това са: добре изглеждащ, любвеобилен, немарлив и критичен. Тяхната липса ни показва, че пациентите още в началото на заболяването имат занижена самооценка, пасивни са и имат склонност към угаждане на другите. Това ни насочва и към необходимостта на тези болни от социална и семейна подкрепа и приемане.

Самоописанието на личността ни дава възможност да разберем индиректно за емоционалното състояние, настроение на болния и каква стратегия може да избере за справяне с болестта. В случая се очаква пациентите да изберат пасивния и безпомощен стил на справяне. Търпеливостта сочи за склонност да се подтискат или изтласкват отрицателните емоции, най-вече гнева, да се negliжират някои симптоми и да се търпи дълго време дори силна болка. Личностните качества внимателен 10% и 5% лесно прощаващ са предиктор за наличието на сътрудничество от страна на пациента в процеса на лечение, но в същото време говори за заемането на несебеутвърждаваща и саможертвена позиция. 10% от изследваните лица се описват като податливи на настроения, което може да означава, че са емоционално нестабилни – често срещана личностова характеристика при повечето заболявания.

Фактори, оказващи негативно влияние на емоционалното състояние.

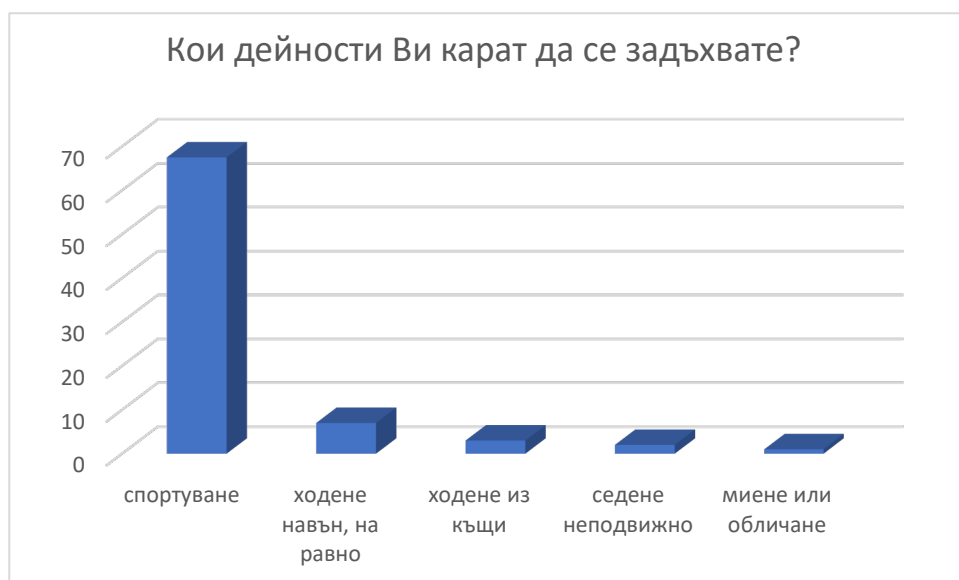


Фиг.4 Процентно разпределение на отговорите на въпрос: „Кои са според Вас факторите, оказващи негативно влияние на емоционалното Ви състояние? Подредете ги по важност.

На фиг.4 са показани резултатите на въпрос: „Кои са според Вас факторите, оказващи негативно влияние на емоционалното Ви състояние? Подредете ги по важност. Както се вижда на Фиг.4 62% от изследваните лица са посочили на първо място здравето, по-точно поставената диагноза за наличието на онкологично заболяване. Знае се, че диагнозата оказва силно модулиращо влияние върху емоционалното състояние на човек. Колкото по-трудно и продължително е лечението, толкова е по-трудно на болния да запази своята позитивна нагласа в хода на терапията, особено ако няма семейна и социална подкрепа. Самата диагноза играе ролята на стресор и често при болни с онкологично заболяване предизвиква различни по степен и изразеност страхови и тревожни състояния. Тревожността се провокира от диагнозата, която се възприема и е реално заплашваща неговия живот, поради неизвестност на резултатите (дали ще е успешна терапията, в кой стадий на онкологичното за-

боляване се намира) и поставя човек в невъзможност да контролира в една или друга степен, това което се случва.

На второ място като фактор, който оказва негативно влияние върху емоционалното им състояние респондентите са посочили семейството-13%. Вероятно тези пациенти се чувстват не обичани, не обгрижвани или смятат, че не ги разбират в семейството им или нямат семейство. Социалната подкрепа действа като буфер срещу стреса. Тя е ресурс, който ако се оценява като положителна от болния му помага да се справя с всички трудности, пред които се изправя в хода на болестта. Социалната подкрепа може да е действителна или възприемана. Болните с такава подкрепа вярват, че ги обичат, грижат се за тях, ценят ги, общуват с тях и имат взаимни задължения. Когато болните не са интегрирани в семейството или така наречената социална изолация те се чувстват отхвърлени и неприети и това е рисков фактор за задълбочаване на емоционалното неблагополучие.



Фиг.5 Процентно разпределение на резултатите на въпрос: „Кои дейности Ви карат да се задъхвате?“

На фиг.5 са представени данните от въпрос, свързан със физическото състояние на болните. Вероятно обяснение на резултатите е, че изследваните лица са в началото на лечение на онкологичното заболяване, малко след поставяне на диагнозата. Голяма част от тях са постъпили в болничното заведение за първи курс на химиотерапия, други са в пристъп или обостряне на клиничните изяви на болестта и разбира се физическото натоварване спорт или по-продължително ходене са непосилни или трудно изпълними за тях.

Заклучение

Направената Анкета показва, че 80% от онкоболните са в активна, работоспособна възраст, което говори за изключителната социална значимост на този проблем и нуждата от превенция и профилактика с цел ранно откриване на заболяването, за да могат да се намерят ефективни методи на „спиране“, лечение и последващо възстановяване от болестта. Това ще даде възможност на тези пациенти максимално бързо да се включат в социалния и работния процес.

Получаването на достатъчно информация за болестта помага на пациента и неговите близки да се ориентират в актуалната ситуация и да вземат правилното решение за справяне с болестта.

Като водеща личностова характеристика и качество пациентите посочват в изследването търпеливостта-търпелив (72%). С по 10% са

внимателен и податлив на настроения, с 5% е лесно прощаващ и 3% щастлив. Търпеливостта сочи за склонност да се подтискат или изтласкват отрицателните емоции, най-вече гнева, да се negliжират някои симптоми и да се търпи дълго време дори силна болка.

На първо място като фактор, оказващ негативно влияние върху емоционалното състояние 62% от изследваните лица са отбелязали здравето, по-точно поставената диагноза за наличието на онкологично заболяване. Самата диагноза играе ролята на стресор и често предизвиква различни по степен и изразеност страхови и/или тревожни състояния. Затова в последните години се обръща внимание на емоционалното разкриване като възможен модератор на справянето със стреса, предизвикан от заболяване. Джеймс Пенибекър (Pennebaker at al., 1997) заедно с колеги е разработил парадигма, в която писането за собствените чувства по отношение на скорошна травма носи дългосрочни ползи от гледна точка на намален стрес (Zakowski at al., 2001), подобро имунно функциониране, включително и заздравяване на рани.

Социалната подкрепа действа като буфер срещу стреса. Тя е ресурс, който ако се оценява като положителна от болния му помага да се справя с всички трудности, пред които се изправя в хода на болестта. Ето защо лечението на соматичното заболяване е свързано с необходимост от социална и семейна подкрепа и здравна информираност, по отношение развитие на болестта, лечение и прогноза.

Литература

1. Grodek, G. (2000). *Bolestta kato simvol*. Sofia: Izd. "Lik".
2. Malkina- Piih, G. I. (2005). *Psihosomatika: Spravochnik prakticheskoga psihologa*. Moskva: Eskimo.
3. Leventhal, H., M. Diefenbach & E. A. Leventhal (1992). Illness cognition: Using common sense to understand treatment adherence and affect cognition interactions. *Cognitive Therapy & Research*, 16 (2).
4. Leventhal, H., E. A. Leventhal & L. Cameron (2001). Representations, procedures, and affect in illness self-regulation: A perceptual-cognitive model. In A. Baum, T.A. Revenson & J.E. Singer (Eds.), *Handbook of health psychology* (pp. 19–48). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
5. Costanzo, E., S. Lutgendorf & S. Roeder (2011). Common-sense beliefs about cancer and health practices among women completing treatment for breast cancer. *Psychooncology*, 20 (1), pp: 53-61. John Wiley & Sons Ltd.
6. Pennebaker, J. W. (1997). Writing About Emotional Experiences as a Therapeutic Process. *Psychological Science*, 8(3), 162–166. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1997.tb00403.x>
7. Zakowski, Sandra & Hall, Martica & Klein, Laura & Baum, Andrew. (2001). Appraised control, coping, and stress in a community sample: A test of the goodness-of-fit hypothesis. *Annals of behavioral medicine : a publication of the Society of Behavioral Medicine*.

гл. ас. Анета Мончева Рашева д.п
СУ „Св.Кл.Охридски“,София, Медицински
факултет
e-mail: anirasheva@abv.bg



ОСНОВНИ АКЦЕНТИ ВЪРХУ МЯСТОТО И РОЛЯТА НА ТЮТЮНА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVII – XIX В.

Валентин Китанов

PLACE AND ROLE OF TOBACCO ON BULGARIAN LANDS DURING 17TH-19TH CENTURY: MAIN HIGHLIGHTS

Valentin Kitanov

ABSTRACT: Tobacco played a significant role in the economic and social life of Bulgarians within the Ottoman Empire during the 17th, 18th and 19th century. Particularly in certain regions, growing tobacco has been main occupation and part of everyday life for centuries. Regardless of their religious affiliation, Bulgarians acquired knowledge of tobacco and had a significant share in establishing some of the leading oriental tobacco assortments on the market. Tobacco emerged as an integral part of the domestic trade and annual fairs. Gradually, Bulgarian traders were becoming increasingly involved in the trade with tobacco and tobacco products, especially in the nineteenth century, when the reformation of the Ottoman Empire and growth of relations with European countries provided better opportunities for economic initiative.

Keywords: Ottoman Empire, Bulgarian space, Macedonia, Thrace, oriental tobacco, trade

Въведение

Тютюнът има трайно присъствие в стопанската инфраструктура на българското пространство и играе важна роля при формирането на социалната, политическата и културната характеристика на обществото. Настоящото изследване има за цел да даде една обща и обобщена представа за развитието на тютюна по българските земи през османския период. В така очертаната времева рамка се разглеждат основните акценти в развитието на тютюна от появата на растението в края на XVI-началото на XVII в. до възстановяването на българската държавност през 1878 г. Научната оценка на тези изследователски полета е тясно свързана с разбирането, че българските земи са част от голямото пространство на ориенталския тютюн с всичките произтичащи от това положение стопански и културни последици. Преди да се формират производствените и географските контури на това пространство, тютюнът е структурно определяща стопанска

и културна категория на американския и европейския континент. В този смисъл неговата поява на Балканите е част от глобалното поведение на растението в неговите разновидности, което преди да се превърне в поминък за българите и останалите османски поданици, е възприемано от американските индианци като упойващо вещество, сакрализирана материя или лечебно средство [Burns, 2007, p. 5; Trinkley, 1992, p. 3; Brooks, 1937, pp. 23-24]. Затова и според някои автори, когато след откриването му от Колумб в края на XV в. европейците се запознават с него, те го разглеждат като панацея, която лекува всичко – от настинка до чума, за да се превърне в популярна зависимост в Англия, Нидерландия и Испания, а по-късно и по целия континент [Graham, 2006, p. 1354].

Много бързо за стандартите на средновековната епоха тютюнът се разпространява по целия свят и за по-малко от 100 години след появата му в Севиля, Испания през 1518 г., в рамките на XVI и XVII в. тютюнът започва да се отглежда на всички континенти с много

по-голям успех дори от този на кафето и чая [Brodel, 2017, p. 214]. Тютюнът има съществена роля за процеса на взаимодействие между Стария континент и Америка, за формирането на европейското разбиране за ресурсното значение на новооткритите земи, както и за тяхната успешна колонизация [Brand, 2007, p. 20]. Преобладаващата част от английските имигранти в Америка се решават на тази историческа авантюра с надеждата за подобряване на жизнения си статус, ако започнат работа в областта на производството и търговията с тютюн [Main, 1982, p. 9; Brand, 2007, p. 23].

Прагматичното отношение към новото растение като възможност за бизнес и навлизане в нови стопански хоризонти много бързо започва да се налага сред водещите европейски държави. Така се стига до 1674 г., когато Жан-Батист Колбер ограничава производството и търговията с новия артикул само в държавни ръце и на практика въвежда първия държавен монопол върху тютюна не само във Франция, но и в Европа [Laufer, 1924, p. 54; Billings, 1875, p. 122]. В същото време тютюнът често замества парите като основа или средство за размяна на различни стоки и услуги в Северна Америка, като типичен пример за това е щата Вирджиния, където през 1640 г. е приет закон за регулиране на плащанията с тютюн [Billings, 1875, pp. 54-57].

В отделни периоди от време в някои европейски страни се налагат забранителни режими за производство, търговия и употреба на тютюн, но тези практики не могат да прекъснат процеса на масово използване на артикула сред европейците. В Англия, въпреки опитите на редица английски монарси да наложат негативно отношение към новото растение, до 1670 г. половината от мъжкото население на страната пуши ежедневно [Brand, 2007, p. 21]. Общата забрана за тютюнопушенето в Бавария от 1656 г. позволява единствено на фармацевтите да продават тютюн за медицински цели [Nadler, 2006, p. 2]. В Германия обаче позитивното отношение към тютюна бързо надделява и това води към реалните резултати в производствената инфраструктура на страната през следващите десетилетия, за да се стигне до 1788 г., когато в Хамбург е построена първата в Европа фабрика за пури от XX. Шлотман [Haustein, 2003, p. 5].

На практика, независимо от колебанията в отношението към тютюна, в повечето страни той формира нов стопански отрасъл, който

слага отпечатък върху по-нататъшното развитие на стария континент и има основен дял в историята на европейската колонизация на Америка.

Появата на тютюна на територията на Османската империя и неговото първоначално развитие

Преобладаващата част от изследователите споделят мнението, че тютюнът се появява в османската държава в края на XVI – началото на XVII в. Има и аргументирани предположения за присъствието му на територията на империята още през последната четвърт на XVI в. [Laufer, 1924, p. 61; Neuburger, 2013, p. 4; Myuler, 1916, pp. 6-7; Behar, 1927, p. 13; Baylov, 1952, pp. 7-8; Belchev, 2006, p. 2; Pitekov, 2010, p. 11; Matkovski, 1966, p. 139]. Подобно на картината в Европа, първоначално тютюнът предизвиква интерес преди всичко сред медицинските среди и османските лекари масово препоръчват правенето на компреси от тютюн срещу изгаряния и ухапвания, напитки от тютюнев сок като антидот и средство за предизвикване на аборт [Graham, 2006, pp. 1354-1355].

Според една част от изследователите първоначалната поява на тютюна засяга широкия ареал на българското пространство, защото те предполагат, че моряци от различни страни са внасяли тютюн в пристанищата на Егейско и Мраморно море. По-конкретните мнения свързват появата на новото растение с дейността на английски търговци [Isin, 1999, p. 65]. Изказани са и предположения, че това се е случило през Италия. Двете мнения са често предмет на коментари в историографията [Neuburger, 2013, p. 4]. Последователите на арабо-персийската връзка при проникването на тютюна в Османската империя от своя страна основават твърденията си преди всичко на езикови аргументи [Matkovski, 1966, pp. 140-143]. Независимо коя от хипотезите да приемем, през XVII в. тютюнът вече е култивиран на Балканите и постепенно прониква в българските етнически пространства на Македония и Тракия по протежението на речните долини на Струма, Места, Марица и Арда [Shechter, 2006, p. 24; Yadkov, 2005, p. 105]. През 1611 г. растението е споменато за пръв път и в официален османски документ, когато султан Ахмед I (1603–1617 г.) забранява търговията и употребата на тютюна [Graham, 2006, p. 1362].

Решението на султан Ахмед I показва, че подобно на редица европейски страни, тютюнът в Османската империя среща препятствия в началната епоха на своето разпространение, предизвикани от спорадични негативни кампании на политическите и религиозните среди. Забраната за използване, търговия и отглеждане на тютюн е предмет на специален ферман на султан Осман II (1618–1622 г.) от 1622 г. и изпратен до представителите на съдебните институции в империята. От текста на заповедта става ясно, че предходните решения в тази посока не са дали необходимия резултат, което налага появата на тази нова заповед. Строго е забранено засаждането, отглеждането, събирането на тютюн и „да не се продава и купува в магазини и пазари и никой да не пуши тютюн в кафенета, домове, на различни места, където хората се събират или другаде.“ [Matkovski, 1966, p. 169].

Още по-строги са действията на султан Мурад IV (1623–1640 г.), който освен забрани за продажба на тютюн и затваряния на кафенета, определя тютюнопушенето като нарушение, което предполага смъртно наказание и изземване на личното имущество на нарушителите в полза на държавното съкровище. Султанът взема лично участие в кампанията срещу тютюна [Laufer, 1924, pp. 62–63; Graham, 2006, p. 1362–1363; Shechter, 2006, p. 17; Brooks, 1937, p. 75; Matkovski, 1966, p. 150, 169, 172].

Султанските рестрикции не са в състояние да прекратят окончателно разпространението на тютюна и към средата на века той е познат като употреба сред различни категории население и обхваща значителна част от османските поданици [Isin, 1999, p. 65; Laufer, 1924, p. 63]. Високата порта и султанската администрация променят политиката си, осъзнавайки голямата финансова полза за фиска от новия продукт. Така се стига до 13 август 1688 г., когато султан Сюлейман II (1687–1691 г.) с изричен ферман официално разрешава производството и търговията с тютюн, а дейностите по тютюна са включени в данъчната система [Panova, 1980, p. 26; Myuler, 1916, p. 7; Yadkov, 2005, p. 105; Laufer, 1924, p. 60].

Промяната в официалната държавна позиция по отношение на тютюна не е случайна. Тя е предизвикана от обстоятелството, че дори и в условията на отсъстваща държавна регламентация отглеждането на растението вече е твърде нашироко разпространено на

Балканите, най-вече в Македония. Вече са формирани и утвърдени различни сортове тютюн, които са предпочитани от потребителите в определени райони на полуострова, както е случаят с отглежданите в Македония сортове „Струмица“ и „Каба“, особено популярни в Босна [Maslev, 1991, p. 187].

Това положение фактически предполага посочената по-рано в текста причина за отменянето на забранителния режим и осъзнатото разбиране на властта, че данъчното санкциониране на дейностите по производството, търговията и употребата на тютюн ще доведе до сериозни приходи в държавната хазна [Matkovski, 1966, pp. 153–155]. Всъщност тук е необходимо да отбележим, че този акт на османският султан по отношение на тютюна е част от политиката на държавата по стабилизирането на своите финанси, като извърши промени и реформи в данъчната система по пътя на въвеждане на нови данъци, превръщането на извънредни в редовни данъци, разширяване обсега на лицата, които да са данъчно задължени, както и все по-настойчивото преминаване от натурални към парични форми на данъчно облагане. Така държавата разширява периметъра на държавните приходи от различни по форма данъци, чийто дял още от края на XVI в. значително надвишава остатъка от данъчните постъпления, оставаци за провинциалните власти [Grozdanova, 1979, pp. 102–103; Grozdanova, 1978, p. 185].

Тютюнът в българското пространство през XVII–XIX в. Основни акценти

Веднъж приет на територията на Османската империя, тютюнът намира благоприятни природни, аграрни и социални условия за развитие в българските земи. Постепенно са култивирани и признати т. нар. ориенталски сортове тютюни, известни по-късно и като „турски“, „тракийски“ или „македонски“ [Matkovski, 1966, p. 159]. Те стават световно известни през следващите векове и са силно търсени от цигарените компании от всички континенти още от края на XIX в., поради факта, че ориенталските сортове тютюн съдържат най-малко количество никотин, имат специфичен и приятен аромат, докато листата им са силно еластични и не толкова трошливи [Aseov, 1933, p. 121]. Особено внимание заслужават населени места като Енидже Карасу (р. Места, бел. е моя) и Енидже Вардар [Todo-

gov, 1972, p. 54], които ще се утвърдят като районите с най-качествените сортове ориенталски тютюни.

В началото тютюнът в Османската империя, включително в българските земи, се използва само за вътрешни нужди, но постепенно с разширяването на производството и развитието на сортовете започва износът на тютюн. Основни центрове за производство и търговия с тютюн стават градове като Пловдив, Кавала, Неврокоп, Свети Врач, Горна Джумая, Дупница, Хасково, Кърджали, района на Джебел, Самсун и Измир в Мала Азия и други. Тези градове са икономически и административни центрове на области с разнообразен етнически състав. Става въпрос за планински или полупланински райони с добре развито животновъдство, които са изправени пред селскостопански ограничения като недостатъчно земно пространство и ниско плодородие. От друга страна, химическият и физическият състав на почвата и климатичните условия са напълно подходящи за ориенталските сортове тютюн. В съчетание със социалната характеристика на населението, неговите трудови навици и икономически традиции, тези фактори се оказват ключови за стопанската инфраструктура на посочените региони, за да превърнат тютюнопроизводството в основен приоритет [Kremenski, 1933, pp. 10-36; Behar, 1927, p. 50-68; Aseov, 1933, pp. 79-120; Baylov, 1952, pp. 115-153; Pitekov, 2010, pp. 46-50; Neuburger, 2013, pp. 4, 44; Myuler, 1916, pp. 6-7].

Според наличната изворова база първоначално тютюнът е силно популярен преди всичко сред мюсюлманското население, което не само го отглежда, но е и основният му потребител. С течение на времето отглеждането на тютюн се е превръща в главен икономически източник на доходи и става част от ежедневието и на християните, като населението развива специфични умения за неговото производство. Това води до формирането на специализирана категория тютюнопроизводители, които предават своите знания и опит чрез семейството, поддържайки традициите на семейния бизнес, тъй като в рамките на родово-фамилната структура се формира квалифицирана работна ръка, постоянно ангажирана в производството на все повече и повече тютюн [Kitanov, 2020, p. 62].

Позициите в областта на тютюневата търговия се държат най-вече от турските, еврейските, гръцките и арменските търговци.

Постепенно обаче тютюнът започва да се възприема като територия за търговска изява и от българите. Имената на шестима български търговци на тютюн от Мелник и Велико Търново се споменават за първи път в търговските регистри от Трансилвания, като се посочва, че те са изнесли над 140 тона тютюн през периода 1673-1692 г. [Panova, 1980, p. 26] Развитието на търговията с тютюн надминава границите на империята, като ангажира все по-голям брой участници, като по този начин разширява финансовия и икономическия спектър на османската външна търговия. Ето защо в края на XVII в. Високата порта въвежда мита върху износа на тютюн [Yadkov, 2005, p. 105]. През следващите векове тютюнът придобива все по-голяма популярност като продукт, като стока и като употреба. С появата на цигарената индустрия към средата на XIX в. се дава още по-голям тласък на тютюневото производство в световен мащаб [Brand, 2007, p.19].

От началото на XVIII в. популярността на тютюна като продукт за производство, търговия и употреба нараства все повече. През втората половина на XIX в. се разширява както производството, така и манипулациите с тютюневата продукция и вече имаме утвърдени социални групи, които се занимават приоритетно с тютюн. Редица пазарни и производствени центрове като Цариград, Пловдив, Горна Джумая, Неврокоп, Дупница, Прилеп и други градове имат все по-важен дял в тютюневата търговия. В един свой доклад за състоянието на търговията, промишлеността и селското стопанство от 10 декември 1857 г. Найден Геров отбелязва основните земеделски производства в Пловдивския санджак – житните храни, ориза, сусама, анасона, памука, виното, розовото масло и разбира се и тютюна – и допълва, че от добиваните количества от тези продукти, след отделянето на количествата за местна употреба, „остава голям излишък за експорт в провинциите и зад граница“ [Dokumenti..., 1931, p. 32]. От своя страна, само в Прилеп през 60–70-те години на века функционират около 40 работилници за рязане на тютюн, които постепенно оформят и 5 манифактурни обединения [Traushev, 1925, p. 69]. Подобни манифактури са открити не само в градове с развито тютюнопроизводство, но и в други значими градски средища като Търново, Русе, Сливен, Чирпан, Стара Загора.

И през XIX в. центрове на добив и обработка на тютюн са разположени по едни от традиционно най-важните търговски пътища, преминаващи по българските земи. Такъв е случаят с пътищата от Солун и Кавала на север към София и Дунавските пристанища, където са разположени градове като Серес, Свети Врач, Драма, Неврокоп, Разлог, Горна Джумая, Дупница. През XIX в. например Горна Джумая започва да се оформя като един от важните центрове на производството и търговията с тютюн, като произведената в околната продукция се доставяла до пазарите в София, Търново и в централните на дунавската търговия – Лом, Свищов, Русе, откъдето се изнасяла за чужбина [Sharkov, 1930, p. 91; Zaharieva, 2005, p. 303-316].

Социалната роля, стопанската значимост и финансовата сила на ангажираните в тютюневия сектор фамилии ги превръщат в незаобиколим фактор при всеки опит на държавата за намеса в областта на тютюневата индустрия или промяна на правно-нормативната уредба по тютюна. Появяват се и първите истински фабрични предприятия в областта на тютюна, които в повечето случаи са резултат от инвестиране на лични капитали на лица във вече утвърдени стопански дейности. Подобен пример имаме през 60-те години на XIX в. в Търново, когато за известно време работи фабрика за преработка на тютюн на известния банкер, предприемач и търговец хаджи Славчо Паскалев, която той открива в съдружие със синовете си Паскал и Михаил. Като работни помещения за своята дейност фабриката използва търговските обекти на Хаджи Минчо Цачев [Pletnyov, 2000, p. 166]. Съществуват сведения и за наличието на тютюнева фабрика през 60-те години на XIX в. в Ески Джумая, която е собственост на фамилията Славови. Изказано е мнение, че това е една от онези известни търговски фамилии в града, които преди да открият фабриката, са имали опит в търговията с различни производства и тютюнът е част от търговските стоки, с които те оперират на територията на империята, като тяхното присъствие е регистрирано дори и в имперската столица [Banova, 2004, p. 225].

По-различна съдба има основаната през 1872 г. в Пловдив тютюнева работилница „Томасян и Сие“, която се превръща в една от първите производствени и стокови марки в развитието на България, призната в национален и международен мащаб [Darzhaven arhiv,

pp. 125-128; Simeonov, 1969, pp. 225-231; Gramatikov, 2014, p. 64]. В годината, в която Мъгърдич Томасян открива своята тютюнева работилница в Пловдив, известният революционер и сподвижник на Васил Левски Христо Иванов Големия открива в Търново фабрика за цигарени книжки. Със сигурност фабриката работи до 1875 г., когато в Османската империя се въвежда бандеролната система върху тютюна [Atanasova, 2014, pp. 340, 370, 483]. През същата 1872 г. в Сливен отваря врати и първата тютюнева фабрика в града, която е основана от местния търговец Василаки Попович. Добрата печалба от произведения тютюн и широките му търговски занимания от предишните години, превръщат Василаки Попович във важна личност, поради което за един продължителен период от време той е член на търговското съдилище в Сливен [Tabakova, 1929, p. 140]. Фабрика за преработка на тютюн функционира и в град Плевен до 1878 г. [Tabakova, 2017, p. 383].

Заклучение

Краткият исторически преглед и анализ на развитието и положението на тютюна в българската икономика и общество дава основание да се направят някои съществени констатации. През XVII–XVIII в. адаптирането на тютюна към балканските климатични условия и природните ресурси, култивирането на т. нар. ориенталски сортове тютюн и превръщането на тютюна във важен производствен и финансов инструмент за Османската империя прави отглеждането и обработката на тютюн сред значителни части от българското население в Македония и Тракия в приоритетен поминък. Редица селища се утвърждават трайно като центрове на тютюневото производство и това показва благоприятното въздействие върху цялостната стопанска инфраструктура в определени области. Макар че първоначално тютюнът се отглежда и консумира главно от мюсюлманското население, с течение на времето той се превръща в стопанско занимание и белег на битовото ежедневие за всички религиозни групи. развитието на тютюневата търговия надхвърля границите на империята и ангажира вниманието на много търговци. Въпреки доминирането на турските, еврейските, гръцките и арменските търговци, от средите на българите също се утвърждават влиятелни търговци на тютюн. Така още преди премахването на османската

власт, тютюнът е един от търговските продукти, които ще имат роля за формиране на представата за българския производител и търговец в чужбина.

Мястото на тютюна в българското общество през XIX в. трябва да се оценява в контекста на общото проникване на капитализма във всички стопански сфери, когато се утвърждават радикалните промени в производството и в социално-икономическите отношения. Отглеждането на тютюн разширява периметъра си, превръща се в основен поминък и неразделна част от производствената картина за редица райони и селища, играе роля в професионалната и социалната стратификация и по този начин формира нови топонимични характеристики в пространството на българина.

С течение на времето постъпленията от производството, търговия и употреба на тютюн се превръщат в основно перо за бюджета на Османската империя, ревниво пазено от властта. В периода на нейното разпадане личи осъзнатият стремеж регионите, в които тютюнопроизводството е основен поминък, да бъдат съхранени в държавната ѝ територия. Ето защо, след 1878 г., когато Тракия и Македония остават османски провинции, политическият и въоръженият конфликт, който ще се разрази през следващите десетилетия между османската власт и българското националноосвободително движение в тези провинции, е битка и за стопанските дадености на тези райони, сред които тютюнът играе първостепенна роля.

Литература

ASEOV, Zh., *Tyutyunat v balgarskoto stopanstvo*, Sofiya 1933.

ATANASOVA, G., *Pleven na granitsata na dve epohi (1864-1885) prez edna biografichna skitsa*.-V: Sb. *Balgarite v Osmanskata imperiya*, HИH v.: ponyatiya, strukturi, lichnosti. *Sastavitelstvo i nauchna redaktsiya Vanya Racheva*, Sofiya, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2017.

ATANASOVA, SV., *Tarnovskite targovski druzhestva prez Vazrazhdaneto. Modeli na stopansko razvitiye. Veliko Tarnovo*, 2014.

BAYLOV, D., POPOV, M., *Tyutyun*, Sofiya 1952.

BEHAR, A., *Tyutyunat v Bulgariya*, Sofiya 1927.

BELCHEV, K., *Tyutyunat v Bulgariya*, Sofiya 2006.

BILLINGS, E. R., *Tobacco. Its History, Varieties, Culture, Manufacture And Commerce*, Hartford 1875.

BRAND, A. M., *The Cigarette Century. The Rise, Fall, and Deadly Persistence of the Product That Defined America*, New York 2007.

BURNS, E., *The Smoke of the Gods. A Social History of Tobacco*, Philadelphia 2007.

Darzhaven arhiv, Plovdiv, F. 455, op. 1, a.e.11, 125-128.

Dokumenti za balgarskata istoriya, t.I, Arhiv na Nayden Gerov, chast I, 1857 – 1870, Sofiya, 1931.

D-R K. MYULER, *Proizvodstvo, obrabotvane i targoviya s tyutyun v Evropeyska Turtsiya, a sega Nova Bulgariya*, Sofiya, 1916.

FERNAN BRODEL. *Materialna tsivilizatsiya, iкономика i kapitalizam*, XV – XVIII vek. Tom I. *Strukturite na vsekidnevieto: vazmozhnoto i nevazmozhnoto*. Sofiya, Izdatelska kashta „Prozorets“ OOD, 2017.

GENCHEVA, TSV., T. KANCHEVA. *Opit za sotsiologicheskoprochuvane na tarnovskite targovtsi prez XIX vek. – V: Panairi, pazari, tarzhishta v balgarskite zemi, Targovishte*, Izdatelstvo Faber, 2004.

GRAMATIKOV, G., *Uzundzhovskiyat panair*. Sofiya: akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2014.

GREHAM, J., *Smoking and “Early Modern” Sociability: The Great Tobacco Debate in the Ottoman Middle East (Seventeenth to Eighteenth Centuries)*, [in:] *The American Historical Review*, vol. 111, № 5, December 2006, p. 1352-1377.

GROZDANOVA, E. *Balgarskata selska obshtina prez XV – XVIII vek*. Sofiya, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1979.

GROZDANOVA, E. *Pogolovniyat danak i razvitiето na stokovo-parichnite otnosheniya v balgarskite zemi prez XV – XIX vek*. V: - *Iz istoriyata na targoviyata v balgarskite zemi prez XV – XIX v. Izsledvaniya po balgarska istoriya*, 2., BAN, Institut po istoriya, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, Sofiya 1978.

HAUSTEIN, K., *Tobacco or Health? Physiological and Social Damages Caused by Tobacco Smoking*, Berlin – Heidelberg 2003.

ISIN, E., *Everyday life in Istanbul*, Istanbul 1999.

J. E. BROOKS, E. J., *Tobacco: Its History Illustrated by the Books. Manuscripts and*

Engravings in the Library of George Arents, Jr., New York 1937, vol.1 (1507 – 1615). https://digitalcollections.nypl.org/items/ad898d8a-bbab-5300-e040-e00a18066d62/book?page_start=left#page/97/mode/2up

KITANOV, V., Bulgaria's tobacco industry, legislation, and politics after The World War i, [in:], REVISTA INCLUSIONES / issn 0719-4706 volumen 7 – número especial – abril/junio 2020, p. 60-67.

KREMENSKI, G., Proizvodstvoto, targoviyata i plasmenta na balgarskite tyutyuni, Sofiya 1933.

LAUFER, B., Introduction of Tobacco into Europe, Chicago 1924. <https://archive.org/details/>

MAIN, G. L., Tobacco Colony: Life in Early Maryland, 1650–1720, Princeton 1982.

MASLEV, ST. Targoviyata mezhdu balgarskite zemi i Transilvaniya prez HVI – HVII v. Sofiya, izdatelstvo na BAN, 1991.

MATKOVSKI, M., Kon rannata istorija na tutunot na Balkanskijot poluoostrov so poseben osvrt na Makedonija, [in:], GINI, Skopie, 1966, god. X, br. 2-3, 135-179.

na darzhavnite arhivi, 18, Sofiya 1969, 225-231.

NADLER, M., Tabakkonsum und gute Policy im Alten Reich: Das Beispiel Kurbayern. [in:] Policy Working Papers, 2, 2006 [Online: <http://www.univie.ac.at/policy-ak/pwp/pwp_12.pdf>].

NEUBURGER, M., Balkan smoke, Tobacco and the making of modern Bulgaria, Ithaca and London 2013.

PANOVA, S., Balgarskite targovtsi prez XVII vek, Sofiya 1980.

PITEKOV, I., Tyutyunevata istoriya na Bulgariya 1909-2009, Sofiya 2010.

PLETNYOV, G. Stopansko i obshtestveno razvitie na grada prez vtorata i tretata chetvart na XIX v. – V: Istorija na V. Tarnovo, t. II, Sofiya, 2000.

SCHULTES, R. E., HOFMANN, A., RÄTSCH, C., Plants of the Gods, Their Sacred, Healing, and Hallucinogenic Powers, Rochester, Vermont, sec. ed. 2001.

SHARKOV, V., Grad Gorna Dzhumaya. Minalo i dnes, Sofiya 1930.

SHECHTER, R., Smoking, culture and economy In the middle east. The Egyptian Tobacco Market 1850–2000, London 2006.

SIMEONOV, S., Tyutyunevata promishlenost v Plovdiv do natsionalizatsiyata v 1947 g., [in:] Izvestiya na darzhavnite arhivi, kn. 18, Sofiya, 1969.

TABAKOV, S. Opit za istoriya na grad Sliven. T. 3, Ch. I, Ikonomicheski razvoy, Sofiya, Izdava Slivenska kulturna družba „D-r Seliminski“ – Sofiya, 1929.

The economic and social history of tobacco production in South Carolina, Prepared By: M. TRINKLEY, D. HACKER, Columbia, South Carolina 1992.

TODOROV, N., Balkanskiyat grad XV – XIX vek. Sotsialno-ikonomicheskoto i demografsko razvitie. Izdatelstvo Nauka i izkustvo, Sofiya 1972.

TRAYCHEV, G. Grad Prilep, Istoriko-geografski i stopanski pregled. Makedonska bibliotek № 6. Sofiya, pechatnitsa „Fotinov“, 1925.

YADKOV, D., Bulgartabak. Spomeni, Sofiya 2003.

ZAHARIEVA, SN., Edna Gornodzhumayska familiya s opredelen prinos v kulturniya i obshtestvenopoliticheskiya zhivot na grada – Hadzhi Kote Cholbadzhigoshevata, V: Izvestiya po istoriya, 2, Nadezhdi i razocharovaniya v istoriyata, Sbornik v pamet na profesor Milcho Lalkov, Blagoevgrad 2005, 303-316.

Доц. д-р Валентин Спасов Китанов
Югозападен университет „Неофит Рилски“-
Благоевград
Правно-исторически факултет
Катедра „История“
Адрес: 2700 Благоевград. ул. „Иван Михай-
лов“, 66.

e-mail: kitvalmil@swu.bg



LEARNED HELPLESSNESS AS A MODEL OF DEPRESSION

Nelly Koleva

ЗАУЧЕНА БЕЗПОМОЩНОСТ КАТО МОДЕЛ НА ДЕПРЕСИЯ

Нели Колева

ABSTRACT: *Our goal in this article is to present the learned helplessness as a model of depression that could shed some light on the causes and prevention of this disorder. At the beginning of this century, all depressions were mistakenly defined as manic-depressive disorders, but it is now known that sometimes depression occurs without mania and vice versa mania can occur without depression. Six symptoms of learned helplessness are evident from psychological research, and each symptom has a parallel in depression.*

A number of features of depression have so far been insufficiently studied only in the case of learned helplessness.

Key words: learned helplessness; depression.

1. Въведение

Депресията като психопатологично разстройство е забележима във живота на всеки един от нас. Въпреки това, тя е вероятно най-малко разбираема и най-малко изследвано състояние от всички основни форми на психопатологичните разстройства.

Можем да съчувстваме на такива хора, защото всеки един от нас е преживял това депресивно настроение. Чувстваме се победени, най-малкото усилие ни изморява, губим чувството си за хумор и губим най-вече желание и настроение да правим неща, които най-много са ни вдъхновявали. При повечето хора такива настроения са обикновено рядко и преминават за кратко време. При много други това настроение се връща отново и отново, обхваща всичко и може да е смъртоносно. Когато депресията стане толкова тежка, това което повечето хора са приемали само като липса на настроение, се е превърнало в синдром или в симптом на психическо разстройство. С напредването на депресията се засилва чувството на отчаяние и в същото време се пречупват мотивацията и интересът към околния свят. Депресираният човек често осъзнава по-силните чувства на себеуважение, чувства се безполезен и виновен за своите недостатъци. Той е убеден в това, че абсолютно нищо няма да облекчи състоянието му и вижда бъдещето в черно. Депресираният човек има моменти, в които започва да плаче, не може да заспи или

не може да заспи отново, ако се е събудил през нощта. Храната не му е вкусна, любов и секс вече не го вълнуват, а другите хора около него – съпруга/съпруг собствените деца и родителите му, често го дразнят и са му напълно безинтересни. Той приема дните за безсмислен живот, трудни и тежки, с които трудности е невъзможно да се справи и често започва да мисли за преждевременно прекратяване на живота си. Когато неговото намерение стане сериозно, самоубийствените фантазии се превръщат в твърдо желание и започва да изработва план за да го осъществи. Познати на практиката са малко напълно парализиращи по този начин психични разстройства и нито едно не носи толкова много страдание колкото тежката депресия.

Потресаващо е колко силно е разпространена депресията в модерното общество. Като изключим леките депресии, от които страдаме всички от време на време, хиляди българи се нуждаят от професионална помощ заради депресивните си разстройства. За разлика от повечето други форми на психопатологични смущения депресията може да бъде смъртоносна. Към неизмеримата лична трагедия се добавят и високи икономически загуби: лечението и загубата на работно време струват годишно милиони.

2. Форми на депресия

В контекста на дискусията за проблемите на класификацията J. Mendels (1968) изброява

няколко подвидове на депресията: Един кратък списък включва: „•психотична; •невротична; •реактивна; •психотично-реактивна; •неволна; •възбудена; •ендогенна; •психогенна; •симптоматична; • пресенилна; •старческа; •остра; •хронична депресия; •маниакално-депресивна психоза; •меланхолия (силна и слаба); •депресия при сексуална перверзия; •алкохолна; •депресивни симптоми, които са резултат от органични нарушения“.

Всички тези споменати форми на депресивни разстройства имат нещо общо. Най-често използваната и най-добре обоснована типология на депресията е дихотомната типология - разделянето на ендегенна (депресия, възникваща при маниакално-депресивна психоза, а според някои автори и при шизофрения и епилепсия) и реактивна (депресия, развиваща се в резултат на психична травма и отразяваща в своето съдържание травмиращата ситуация). Реактивните депресии са най-разпространените и често срещани, а също и добре познати депресии. По груба статистика около 75% от всички депресии са следствие на някакво външно преживяване напр. смъртта на дете. Реактивните депресии не следват цикличен модел и обикновено не реагират на медикаментозна и електрошокова терапия, не са генетично предразположени и нейните симптоми обикновено са по-леки от ендегенната депресия.

Ендегенната депресия е резултат от някакъв непознат или вътрешен процес. Тези депресии не се контролират от никакво външно събитие - те просто нахлуват в болния човек. Те обикновено следват цикличен курс и могат да бъдат биполарни или еднopolюсни. Биполарната депресия се нарича маниакално-депресивно разстройство - индивидът преминава регулярно и циклично през фази на отчаяние, неутрално настроение, свръхактивно, повърхностно-еуфорично маниакално състояние и отново потъва първо в неутрално настроение и след това в отчаяние.

В началото на този век, всички депресии се определяха погрешно като маниакално-депресивни разстройства, но сега е известно, че понякога депресията се появява без мания и обратно манията може да настъпи без депресия.

Еднopolюсната ендегенна депресия се изразява в регулярната смяна на депресия с неутрално настроение без маниакални фази. Ендегенната депресия се повлиява от фарма-

котерапия или от електрошокова терапия и може да бъде хормонално обусловена. Те могат да бъдат също така генетично предразположени и често са по-тежки в своята симптоматика отколкото реактивните депресии.

Точно реактивните депресии, тези които се развиват в резултат на психична травма и отразяват в своето съдържание травмиращата ситуация са централен модела на заучената безпомощност при депресия. От психологическа гледна точка, депресията възникваща при маниакално-депресивна психоза или при шизофрения и епилепсия, наречена ендегенна има много общо с реактивната депресия.

Изследователи са наблюдавали изненадващи поведения в своите лаборатории и въз основа на това са приели, че такова поведение отразява някаква форма на естествено срещащо се психопатологично разстройство. Pavlov (1928) напр. наблюдава, че условните рефлексии изчезват при кучетата, когато дискриминиращите задачи стават много трудни. Н. Liddell (1953) установява, че овцете вече не извършват условни флексорни¹ рефлексии, когато условните стимули са сдвоени с шокове в голям брой последователни сесии. I.Pavlov, и Н. Liddell твърдят, че са предизвикали експериментални неврози. J.H. Masserman (1943) е успял да покаже, че гладни котки не ядат, оставени в отделения, в които са получавали токов удар. Той твърди, че е създал експериментална фобия.

Анализирайки тези твърдения, се стига до извод, че не е убедително да се твърди, че те са истински психопатологични разстройства. При анализа са използвани правдоподобни предположения, които са много трудни за доказване. Как може да се провери напр. че кучетата на Павлов са имали тревожна невроза, а не obsесивно-компулсивно разстройство или психоза? По принцип, психопатологичните разстройства при хората, както и физиопатологичните промени, могат да бъдат предизвикани и анализирани в лабораторията. Аргумент с слаба валидност е „Това изглежда като фобия“ е недостатъчен. Ето защо са необходими няколко основни правила, които ще

¹ **Флексорен (скъсителен) рефлекс** – рефлекс на скъсяване: при силно, застрашаващо от увреждане, дразнене, най-често в областта на ходило-то. Получава се т.нар. тройно скъсяване – рязко свиване на плегичния крак чрез флексия в трите големи стави. При персистираща рефлексогенна стимулация може да се стигне до флексорни контрактури.

служат като тест за това, дали определени, удивителни явления, които могат да бъдат предизвикани експериментално при хора и животни, представляват модел за естествена форма на психопатологични смущения при хората.

3. Симптоми на депресия и заучена безпомощност

От психологически изследвания са очевидни шест симптома на научената безпомощност и всеки симптом има паралел при депресия:

А. Намалена мотивация за волеви отговори - Животните и хората, които са преживели неконтролируемост, показват по-малко инициатива за доброволни реакции.

В. Отрицателни когнитивни процеси - безпомощните животни и хората трудно се научават, че реакциите водят до последствия.

С. Времеви ход - безпомощността се разпада с течение на времето, ако се основава на една сесия от неконтролируеми електрически удари. Безпомощността продължава ако са проведени няколко сесии.

Д. Намалена агресивност - безпомощните животни и хората показват по-малко агресивни реакции и техният статус в йерархията може да намалее.

Е. Загуба на апетит - безпомощните животни ядат по-малко, отслабват и показват дефицит в сексуалното си и социалното поведение.

Ф. Физиологични промени - безпомощните плъхове показват липса на норадреналин, а безпомощните котки показват холинергична² хиперактивност.

А. Недостатъчна мотивация за доброволни реакции

Думата „депресия“ вероятно има своите етимологични корени и въздейства в посока намаляваща активност на пациента. Нека предложим на една депресирана жена, която изглежда че много е занемарила външния си вид, да отиде в магазин и да си купи нова рокля. Получаваме типичен отговор: „О, това

е трудна работа“; „Не ми трябва нова рокля“ и т.н.

При систематичните изследвания на симптомите на депресивни разстройства, тези поведенчески характеристики са описани по много различни начини:

- изолирани и затворени;
- за предпочитане оставащи сами;
- прекарващи по-голямата част от времето си в леглото;
- движението и общото им поведение са бавни и колебливи;
- гласът им е тих;
- често седят неподвижно и сами;
- чувстват се неспособни да действат;
- неспособни да вземат решения.

Правят впечатление на „празна“ личност, която се е „предала“.

Ярък признак за тежка депресия е парализата на волята. Особено при тежки случаи съществува пълна парализа на волята. Пациентът не чувства никаква нужда да прави нещо, дори и жизненоважни неща. Следователно той би предпочел да остане относително неподвижен, докато не бъде принуден или на сила изведен от това състояние. Понякога е необходимо някои да извади пациента от леглото, да го измие, облече и нахрани. В крайни случаи това състояние на пациента може дори да блокира всяка комуникация.

Липсата на мотивация за активно поведение се потвърждава както от експериментални изследвания на психомоторното забавяне.

Тази липса на инициатива може да бъде също причина за поредица други така наречени интелектуални нарушения при пациенти с депресия. При болни пациенти депресията е налична - нивото на интелигентност изследвана в кратки тестове спада по време на болестта и те се справят зле с решаване на когнитивни задачи.

Ако човек не вярва на това, че може да свърши своята работа добре, или ако се чувства безпомощен, то той няма да направи усилие да излезе от това положение. Няма да задвижи бързо доброволните когнитивни процеси като напр. да провери паметта си както някой, чиято мотивация не е нарушена. Следователно, убеждението в собствената безпомощност при депресия може да се предизвика индиректно т.е. чрез накърняване на мотивацията и да достигне до видими интелектуални неуспехи.

Намалената мотивация при депресии се показва и в недобри социални способности. **Р.**

² Холинергичният ефект (на медикаменти, субстанции, вещества) включва свиване зеницата, намаляване вътреочното налягане, повишаване слюнчената секреция, перисталтиката и секрецията в храносмилателната система, спазъм на бронхите и повишаване секрецията на бронхиалните жлезии, забавя сърдечната честота, разширяване на кръвоносните съдове и понижаване на кръвното налягане.

Eckman и **W. V. Friesen** (1974) извършват изследване и анализ на серия от филмови проучвания за движенията на ръцете на страдащи от депресия по време на неформален разговор с интервюиращ. Разговорите са съпроводени най-общо от два вида движения на ръцете:

а. Илюстраторски жестове, с които се подчертава казаното. Тези движения са умишлени, защото ако се прекъсне говорещия и го попитаме, какво точно прави, той може да ви обясни.

б. Адаптерните жестове са малки, ограничени движения като напр. пипане по носа или дърпане на косата. Такива движения са неволни и неосъзнати. Ако се прекъсне говорещия обикновено не може да обясни какво е правил.

Ако страдащ от депресия бъде приет в болница, той изпълнява много адаптерни и малко илюстраторски жестове. С нарастване на подобрието илюстраторските жестове преобладават, а адаптерните стават по-малко, което показва възстановяване на мотивацията за предумишлено поведение.

У депресирани се чувстват намаляване и други социални реакции. Ако някой поздрави страдащ от депресия с „Добро утро!“, той ще отговори но бавно. Ще му е необходимо още повече време да продължи с учтивост като: „А Вие как сте?“ В това може да се убедим дори във всеки телефонен разговор.

В обобщение може да уточним, че липсата на мотивация за предумишлени реакции характеризираща заучената безпомощност, е типична и за депресивни състояния. Това води до пасивност, психомоторно забавяне, забавяне на мисловните процеси и намалява социални реакции.

В. Отрицателни когнитивни процеси

След направено проучване между жени депресирани от епидемиологичните мерки срещу Covid 19, преболедували или не, може да направим следното обобщение на техните отговори. С много усилия успяваме да убедим депесирани жени, че не е прекалено трудно за тях, да отидат в магазин и да си избере нова рокля. Тяхната следваща защитна реакция е следната: „Но аз вероятно няма да намеря подходящ магазин; дори и да намеря сама правилния магазин, ще избира грешен размер или някой стар модел, неподходящ цвят и т.н.“ Защитната реакция продължава: „В нова рокля ще изглеждам също толкова

зле, както в старите, защото аз не съм привлекателна жена.“

Хората страдащи от депресия се смятат за още по-неспособни отколкото са в действителност. Дори малките препятствия по пътя към успеха се възприемат като непреодолими бариери. Трудности при преодоляването на проблем се считат като пълен провал и дори очевидния успех се интерпретира като неуспех.

A. T. Beck и **M. S Hurvich** (1959) виждат в тази негативна когнитивна нагласа като основа на депресията.

J. Freedman (1971) наблюдавал, че депесирани пациенти, при задачи, в които трябва да реагират на светлинен сигнал се справят по-зле отколкото недепесирани. Необходимо им е повече време за да разпознаят обекти от ежедневието. Още по-изненадваща е тяхната субективна оценка, те смятат че са се провалили.

Когато обявим на изследваните депесирани клиенти, че ще им задаваме въпроси, то всеки веднага възрази, че вероятно няма да може да отговаря, не са способни на нищо, или се чувстват твърде зле или твърде уморени, неспособни, безсилни т.н. Дори, ако се справя с въпросите адекватно, клиентът продължава да повтаря от време на време, първоначално изразения протест с думите „не мога“, „не знам“ и т.н.

Това е и нашето откритие в изследването на депесирани клиенти. Ако след тестови въпроси, при който се изисква бързина на отговора, попитаме клиента с депресия колко бавен е бил, то той се оценя като по-бавен отколкото в действителност. Някои клиенти избухват в плач още докато се спомене думата „въпрос“ – депесирани във висока степен го приемат за непосилно.

Разгледах този аспект на модела за безпомощност при депесивни клиенти и студенти следствие на пандемията създадена от Covid 19. Ако заучената безпомощност е модел за депресия, то тогава при безпомощност би трябвало да се предизвикат същите симптоми, които се наблюдават при естествено настъпващата депресия. При опитът с неизбежните въпроси към клиентите се получава същата негативна, когнитивна реакция: в последствие субектите показват по-малки промени при очакванията за успех съответно неуспех в тест за досетливост. Те приемат своите успехи и неуспехи при въпросите за досетливост по същия начин, както ако бяха въпроси

свързани с късмет, при които техните реакции са без значение. При въпроса „Чувствате ли се депресиран?“, никой от тези субекти не се чувства депресиран. Възниква въпросът: дали депресията сама по себе си е придружена от същото негативно отношение, каквото провокира безпомощността при нестрадащи от депресия субекти.

Според приложения от нас модел на изследване на депресията, тя не може да се нарече общ песимизъм, а песимизъм, който се отнася конкретно до собствените способности. В експеримента си ние давахме на групи от депресиран и недепресиран студенти въпроси за досетливост и въпроси с отговори на късмет. При двата теста субектите се радваха на еднаква последователност от успехи и неуспехи. Депресираните и недепресираните студенти не се отличават относно техните първоначални очаквания за успех. Недепресивните субекти, които бяха убедени, че техният успех зависи от тяхната готовност, показваха при въпросите за досетливост много по-големи колебания в очакванията отколкото при въпросите с отговори на късмет. Точно обратното се получава при депресираните, те не променят своите очаквания при въпросите за досетливост и въпросите с отговори на късмет.

Следователно, колкото по-депресиран е един индивид, толкова по-малко се променят неговите очаквания при въпросите за досетливост. Ясно е, че той е убеден в това, че неговите реакции влияят точно толкова малко при въпросите за досетливост, колкото и при въпросите с отговори на късмет. Негативна когнитивна нагласа се открива само при страдащите от депресия, което потвърждава вече прието в психологията, че тази характеристика не се причислява към страховете, а е специфична за депресията. Получените от нас резултати водят до експериментално потвърждение, че и депресията позната от ежедневието и чрез неконтролирани последствия, индуцираната безпомощност предизвикват негативно когнитивно отношение - това означава убежденост, че успехът и неуспехът са независими от собствените усилия.

С. Времеви ход

Обикновено времето лекува раните. Нека да разгледаме едно изследване - изследователски екип наблюдава населението след торнадо и установява, че населението е реагирало добре по време на катастрофата. Но от 24 до 48 часа по-късно е последвал емоцио-

нален срив - жителите се лутали безцелно или просто седели под дъжда. Тези симптоми изчезнали в рамките на няколко дни.

Почти при всички депресии, времето е фактор. При ендогенните депресии има редовни, циклични колебания в настроението. При реактивните депресии настроението се саморегулира и това действа терапевтично при депресираните, защото знаят, че отчаянието ще отминне, ако изчакат достатъчно дълго.

Когато човек е депресиран вижда бъдещето си от мрачно, а себе си безпомощен и безнадежден. В много случаи тази когнитивна нагласа би се променила сама въз основа на фактора „време“. Ако субекта успее да изчака няколко седмици, бъдещето му изглеждало по-малко безнадеждно, дори ако фактическите обстоятелства в живота още не са се променили. Това означава, че интензивността, с която депресираният иска например да се самоубие, ще намалее, дори ако причините останат непроменени. Доказано е, че човек често няма повече желание да се самоубие, ако би могъл да издържи една или две седмици.

Д. Намалена и липсваща агресивност

Депресираните хора по принцип нямат открита враждебност към другите. Този симптом е толкова поразителен, че Фройд и неговите ученици го основават на психоаналитичната теория за депресията. Фройд вярва, че депресираният реагира гневно на загубата на любим предмет, като насочва този изригващ гняв вътрешно към себе си защото човекът. Тази враждебност навътре предизвиква депресия, омраза към себе си, суицидни намерения и разбира се, характерния симптом, липсата на насочена навън агресивност.

Няма доказателства за потвърждаване на това явление. Всъщност тази теория е далеч от всички наблюдатели и е почти невъзможно да се тества директно. Психоаналитичната теория изхожда от предположението, че потиснатата враждебност на депресирания човек се освобождава в съня. Дори в сънищата те се възприемат като пасивни жертви и губещи.

Пренебрегвайки теорията, психоаналитичният възглед, че депресираните хора изглежда са загубили всяка отворена агресия, то този факт се наблюдава и при заучената безпомощност. Резултатът от убеждението на безпомощност причинява депресия. При заучената безпомощност агресията е просто още един комплекс от волеви реакции.

Нека да разгледаме експеримента на S. Suomi и H. Harlow (1972). Те поставят 45-дневни маймуни в половин метър дълбока и 12 cm широка вертикална клетка, в която те остават 45 дни без външна намеса. Тъй като шахтата е била непрозрачна, маймуните са получили минимална стимулация. В края на тази фаза животните са изследвани за социални реакции. Маймуните показват много по-сериозни недостатъци в социалното поведение, отколкото контролните животни - маймуни, които са отделени от майките си отглеждани на открито. Маймуни практически не показват поведение на игра. Те са свити в тъгъла, предните крака ги държат увити около телата си. Емоционалното развитие на маймуните израснали в шахтата, изглежда трайно закъсняло, тъй като те почти нямат социално взаимодействие със своите връстници.

При направеното проучване между деца от детска градина (20 деца на 3-4 год.), които преди социалната им изолация в пандемията за 3 месеца, се установиха подобни промени: децата се държат като непознати един към друг; всяко дете се изолира, не желае да играе в колективни игри; намалява комуникацията си с връстниците; не изпълнява командите на педагога.

Депресивното поведение причинено от социалната изолация, подобна на неконтролируемите токови удари или неразрешими проблеми, е предизвикала безпомощност. Малкото дете има много малко контрол изобщо: то получава храна и вода, независимо от поведението си; в дните на изолация няма други деца на неговата възраст, които то да може да контролира; то дори не може да внимава, когато иска. Почти всичко, което е привлекателно в живота на малкото дете дълго време е липсвало - следователно тези неща са неконтролируеми; и дори тези неща да съществуват.

Е. Загуба на апетит

За депресираният човек всичко има един и същ вкус. Хората с тежка депресия ядат по-малко и отслабват. Сексуалните интереси намаляват и тежката депресия може да бъде придружена от импотентност. Хората около депресираният човек са му изглеждали вълнуващи и забавни, стават безинтересни. Тези симптоми съответстват на дефицитите в апетита, сексуалния и социалния репертоар на безпомощните животни.

Г. Физиологични промени

Според публикация на The Journal of Clinical Psychiatry / Relationship of Neurotransmitters to the Symptoms of Major Depressive Disorder (2008) на депресията влияят следните 3 моноаминни невротрансмитери: •серотонин; •допамин; •норепинефрин.

Специфични симптоми са свързани с увеличаване или намаляване на специфични невротрансмитери, което предполага, че специфични симптоми на депресия могат да бъдат причислени към специфични невротрансмитерни механизми, а впоследствие специфични антидепресанти могат да бъдат насочени към специфични за симптомите невротрансмитери. Изследванията върху електроконвулсивната терапия подкрепят корелация между невротрансмитерите и симптомите на депресия.

Нови резултати от изследване подкрепят възможността за холинергично доминиране при депресия. Ако здравите субекти се инжектират с лекарство, което активира холинергичната система, те изпадат в депресия в рамките на минути (Janowsky, D. S., El-Yousef, M. K. Davis, J. M. f., Hubbard, B. and Sekerke, H. J., 1972). Субектът е обхванат от чувство на безпомощност, суицидни желания и самоуважение. Например, марихуаната засилва тези ефекти. Ако на тези лица се даде атропин - антихолинергик, тези симптоми бързо изчезнат и субектите реагират отново нормално. Това би било в съответствие с резултатите, че инжектирането на атропин на котките премахва заучената безпомощност при тези животни.

4. Обобщение

Въпреки че симптомите на заучената безпомощност и депресия имат много общо, съществуват два симптома, които могат да бъдат предизвикани от неконтролируем шок, които не отговарят на депресията.

Първо, получилите неконтролируеми шокове деца, получават трайна загуба на апетит, отколкото децата, получаващи контролируеми шокове. Експериментите с плъхове показват че те по-късно развиват язва на стомаха.

Второ, неконтролируемият шок създава повече страх, отколкото контролируемия шок, който може да бъде измерен на субективно, поведенческо и физиологично ниво. Въпросът дали депресирания субекти са по-тревожни от недепресирания все още не е известно.

Както тревожността, така и депресията могат да се наблюдават едновременно при някои хора, но между тях има само слаба положителна корелативна връзка. В експерименталната работа успяхме да намерим много малко депресирани студенти, в които не се открива тревожност. От друга страна, беше лесно да се намерят студенти, които са тревожни, но не са депресирани.

От това заключаваме, че тревожността и депресията са свързани по следния начин: когато човекът или животното са изправени пред заплаха, те първоначално реагират със страх. Ако след това научат, че заплахата е напълно контролируема, страхът изчезва, защото е изпълнил своята функция. Ако останат несигурни относно управляемостта на заплахата, страхът продължава. Ако научат или стигнат до заключението, че заплахата е напълно неконтролируема, страхът се превръща в депресията.

References

1. Ekman, P., *Излъжи ме ако можеш.*, изд. „Жануа '98“ (2011), прев. Даня Доганова
2. Beck, A. T. and Hurvich, M. S., *Psychological Correlates of Depression*. 1. Frequency of „Masochistic“ Dream Content in A Private Practice Sample., *Psychosomatic Medicine*, 1959. 21. 50-55.
3. David J. Nutt, *Relationship of Neurotransmitters to the Symptoms of Major Depressive Disorder.*, *J Clinical Psychiatry* 2008;69(suppl E1):4-7
4. Ekman, P., Friesen, W. V., & Tomkins, S. S., *Facial affect scoring technique (FAST), A first validity study.* *Semiotica*, 1971, 3(1), 37-58.
5. Freedman, J., Klevansky, S. and Erlich, P.: *The Effect of Crowding on Human Task Performance.* *Journal of Applied Social Psychology*, 1971, 1, 7-25.
6. Janowsky, D. S., El-Yousef, M. K. Davis, J. M. f., Hubbard, B. and Sekerke, H. J., *Cholinergic Reversal of Manic Symptoms.*, *Lancet*, 1972, 1, 1236-1237.
7. Masserman, J. H: *Поведение и невроза.* Chicago U. Press, 1946; Classics Reprint, New York, Hafner and Co., 1964
8. Suomi, S. J.: and Harlow, H. F., *Depressive Behavior in Young Monkeys Subjected to Vertical Chamber Confinement.*, *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 1972, 80, 11-18.

Доц. дпсн инж. Нели Колева
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
Факултет по обществени науки
e-mail: koleva_nelly@abv.bg



EFFECTS OF PSYCHOLOGICAL RESISTANCE ON STUDENTS

Nelly. Koleva

ЕФЕКТИ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКА УСТОЙЧИВОСТ ВЪРХУ УЧАЩИТЕ

Нели Колева

ABSTRACT: *Psychological resistance is a person's ability to resist and deal with difficulties. People have this power in difficult situations. Even the stress experienced can be turned into personal gain. It has been observed that as a result of the experienced situations, people may increase their psychological resistance or lose this ability. Young people with a healthy psyche in the learning process very easily manage their stress. In the event of a dispute or conflict, they exhibit very calm and correct behavior. They do not allow the sources of stress to exhaust them and reduce their responsibility to society, they tend to recover faster and return to their normal way of life.*

Key words: Psychological resistance, stress, student's psyche.

Увод

За много хора е важно да бъдат силни в живота, да преодоляват трудностите и да продължат напред. Някои хора притежават психологическа устойчивост по рождение, а други могат в последствие да го усвоят. Преживените в детството неблагоприятни обстоятелства и усилията за преодоляването им, усилва устойчивостта на детето. Заедно със порастването му се усъвършенства и психологическата му устойчивост. Това като цяло е полагането на основата на психологическата устойчивост.

Индивида с времето и с преживените съответни ситуации, също може да усвои тази способност. Всъщност човек, който в детството е преживял много затруднения и е преминал през трудни дни, с борбата си за оценяване, усвоява тази способност. Също и с напредване на възрастта става по мощен и добавя способността психологическа устойчивост, към своя характер. И тази ситуация дава на индивида, и в личен и в професионален план, възможност по бързо да преодолее трудностите и да запаси стабилна психиката си. И по този начин човек усвоява чувството за борба, с която с лекота се преодолява стреса и тям подобни ситуации, и той се фокусира върху работата си.

Всъщност психологическата устойчивост са рискови фактори, които намаляват или защитни фактори, които премахват въздействието на трудностите на живота. Психологическата устойчивост на личностния индивид зависи повече от защитни фактори. Защитните фактори са: самочувствието, разумът, комуникационни умения, образование и професионален успех. А също и подкрепата на семейството и обкръжаващото го общество. Особено вниманието и любовта от страна на семейството, в детските години, има влияние в следващите години от живота на индивида. Неблагоприятните преживявания от детството влияят върху характера му. Когато вече е един възрастен, преживяванията са изградили неговите особености.

Човек със здрава психика, лесно не отстъпва на трудностите. Опитва се да устои и се бори до постигане на желания резултат. Трудностите които среща, може да ги представи за възможност за собственото си развитие. За кратко време подрежда нещата и се ориентира да продължи от там където е спрял. Това поведение е характерно и в професионален план. По този начин много по лесно се справя с неприятните и трудни ситуации, които преживява. Излага много по правилно отношение и без повече да се натоварва, вкарва нещата в ред.

За съжаление, не всеки учащ се обучава в професия, която е желана от него и в която той ще бъде добър. Притежаващия психологическа устойчивост учащ, умее да управлява стреса и лесно да разрешава възникналите проблеми. По този начин, когато има конфликтна ситуация със съученици и колеги или с преподаватели, може да представя много по креативен начин на действие.

За да се разбере психологическа устойчивост в учащия, е проникнато в историята на понятието. Същевременно с това е погледнато и в размерите и факторите от които зависят. Предимно за защитните фактори, ако знаем, че ги има за да отблъснат неблагоприятните фактори, ще разберем важноста им за усвояване на понятието психологическа устойчивост. Погледнато в професионален план за учащия, да има здрава психика, е много важно - устойчивостта на стрес в процеса на обучение, справянето със затрудненията и получаване на удовлетворение от обучението си.

1. Понятието психологическа устойчивост и неговото историческо развитие

В направените проучванията, се забелязва че концентрацията е върху, негативните черти на хората за това да им с търси решение за справяне с тях. След 2000-та година е наблегнато повече за силните черти на личността. Позитивното мислене изпъква когато човек е щастлив и се стареа да продължи това си състояние. Темите за щастие, добронамереност, надежда, прощаване започват да се разглеждат в категорията на позитивното мислене. (Yulker Tyumlu, G. And Rexhepoglu, E. 2013: 206) Най добре адаптацията на човек към живота, се разглежда в позитивната психология. Психологията, която е за развиване на добрите страни на човек, за придобиването на опит и с методите за увеличаването на доброто в него и запазването на психиката му пише Seligman, M. E. (2002). Позитивната психология на човек е област в психологията, която за основа приема добрите черти. Психологическата устойчивост е една от основните теми на позитивната психология.

Две са причини, важни за изследване на психологическата устойчивост. Първата причина е от гледна точка запазване на клиничното състояние; при загуба на психологическа устойчивост, как да се възстанови личността. Втората причина е - начина на борба

при стресови и проблемни ситуации и избора на личността за разрешаването им в работна среда (Freeborg, O., Barlow, D., Martinusen, M., Rosenving J., X and Hemdal, O. 2005: 29). И двете причини са много важни, защото пряко засягат човешкия живот в личен и в професионален план.

Понятието „психологическата устойчивост“ произлиза от латинската дума “resiliens”, което означава гъвкав, еластичен и лесно можещ да се върна в първоначалния си вид. Литературно погледнато е справяне със стресови ситуации, не разболяване при натиск от неприятности и накрая пълно възстановяване. Понятието може да се тълкува като предпазване от неприятности или при невъзможност от това, по бързо адаптиране към новата ситуация. Устойчивия индивид лесно се адаптира към ситуацията. За кратко време се възстановява и се връща към своето ежедневие.

Появата на психологическата устойчивост в историята е в сферата на медицината. Проучванията са започнати през 1970-те (Masten, A.S. and Obradovich, J. 2006: 13-14). В историята първите изследвания за психологическата устойчивост са направени върху деца, носещи генетичен риск или живеещи в рискови ситуации (Masten, A.S. 2001: 227). Наблюдавани са болни, със силно влошена психика и причините за това им състояние. Същевременно са наблюдавани майки на деца с диагноза „шизофрения“. Такива деца също имат риска да са генетично обременени, но по някакви причини те се развиват много добре (Luther, SS, Sidgets, D. And Kecker, B. 2000: 2-3).

Freeborg, O., и негови колеги, първоначално са разглеждали психологическата устойчивостта, като специфична черта на всеки човек. Предполага се, че някои хора притежават, качеството психологическа устойчивост по рождение. С течение на времето, се предполага, че човек осъзнава това си качество и го развива. Някои изследователи приемат психологическата устойчивост, като даденост, а други като качество, което с времето се развива (Kaba, I. And Keklik, And. 2016).

Сред направените проучвания се говори повече за психологическата устойчивост като преходна, а не като постоянна. Психологическата устойчивост се разглежда не само като присъщо на човек качество, а се превръща в научно явление. (Luther, SS, Sidgets, D. And Kecker, B. 2000; Masten, A.S. 2001). И това показва, че и тези които имат трудно

детство, в по-късен етап, могат да бъдат психологически устойчиви хора. И обратното, ако подрастващите, които са психологически устойчиви в юношеството, с напредването на възрастта, могат да имат по-слаба устойчива психика. Така мисълта, че психологически устойчивия човек, може да носи тази черта през целия си живот, отпада.

При направените изследванията за психологическа устойчивост, се вижда, че тази концепция се използва най-вече в изследванията за деца. По-късно се разбира, че не само детството е важно, но и времето на зрелостта трябва да се изследва. Всъщност, разкрито е, че психологическата устойчивост, изследвана в детска възраст, може да бъде различна по време на зрелостта. Ето защо, особено след 2000-та година, изследванията върху възрастните са се увеличили. (Kaba, I. And Keklik, And. 2016).

Психологическата устойчивост се разглежда в три направления. Първото направление, се разглежда от изследователи, които искат да разберат как се появява психопатологията и да предотвратят развитието му. Второто направление е за разкриване на защитните фактори, свързани с психологическата устойчивост и за намирането на начини за систематизирането им. Третото направление, е породено от нетърпението на израсналите в трудни, неблагоприятни условия деца, които нямат търпение да изчакаят резултатите за психологическата устойчивост (Masten, A.S. and Obradovich, J. 2006:14).

Три характеристики са характерни за психологическата устойчивост. Първата характеристика е, въпреки негативните преживявания, които има човек, показва здрава психика и не изпада в „дълбока дупка“ - напредва сравнително бързо. Това са деца, които са израснали в голям риск, но са станали известни. Втората характеристика на психологическата устойчивост показва способността на човек, бързо да свикне на напрегнати и стресиращи ситуации. В тази характеристика на психологическата устойчивост влизат фактори, като вътрешно-семеен конфликт и разпадане на семейства. Третата психологическа устойчивост е свързана с многото преживени травми. Това са личните качества, за освобождаване от ефектите на травмите. Към тях се отнасят преодоляване на ситуации, като природни бедствия, загубата на близък човек, пътнотранспортно произшествие. (Yulker Tyumlu, G. And Rexhepoglu, E. 2013). Събития, породили

травми, намаляват качеството на живот на хората. Заплаха за живота му, преживяването на голям стрес и въпреки всичко това, той се чувства добре (Gizir, K.A. 2007: 115).

Същевременно психологическата устойчивост може да се обоснове и като бързо възстановяване след стресови ситуации, от депресии и сериозни здравословни проблеми. Психологическата устойчивост е надделяване над проблемите. Ако индивида е със здрава психика, следователно той ще има щастлив живот. Човек, който изпълнява задачите си по начин очакван от него, стриктно и спокойно, се смята за успял в образованието и в работата си.

С други думи, психологическа издръжливост е връщане обратно към предишното състояние след злополуки, неуспех или увеличена отговорност при събития, смятани за положителни и за по-високо самочувствие за хората (Bitmish, G., Sokmen, A and Turgut, H. (2013: 29). Възстановяване от преживените травми, даже и да бъде съсипан пак да продължи напред и умението да балансира нещата (Bonano, G. Bonanno, G. 2004: 20-22). Най-просто казано, качеството на човек да гледа позитивно на нещата (Chetin, F., Yeloglu, H.O. and Basim, N. 2015: 82). Два фактора са важни при психологическата издръжливост. Първият фактор е стремежа за дистанциране от проблемите, а вторият е продължаване на този стремеж. Това показва, че хората със силна психика, непреклонни от ситуациите, се възстановяват и продължават напред.

2. Качества на психологическата устойчивост

Доказано е, че психологическата устойчивост се състои от три качества - обвързване, контрол и затруднение. Обвързването е чувство, което се появява при активното участие на човек, в ежедневните събития. Контрол се появява, при трудни ситуации, вместо да се отчайва човек, вярва че може да обърне нещата в своя полза и действа в тази насока. Затруднение е да вярваме, че промяната е условие, което трябва да бъде реална и необходима, и да се ускори, а не да се наруши настоящата ситуация (Sezgin Nartgun, S. & More, K.D. 2015).

При обвързването, човек се занимава с различни области на живота. Човек се привързва към семейството, обкръжението си, във връзката си с хората, във вярванията и в

убежденията си - това се забелязва във всички аспекти на живота. Всички тези неща дават увереност и сила на човек, да се справи със затрудненията. Не се страхува да опита нещо ново. За да е успешен, промяната е важна. При контрола човек вярва, че при затруднение, вместо да се отчая, може да повлияе на крайния резултат. Контрола над живота си, е в неговите ръце. Не приема отчаянието и безсилието. Прави свободно изборите си и дисциплинирано, смело и мотивирано си живее живота.

Обвързване, контрол и затруднение променят възприятието на случващото се и намаляват ефекта от стреса. В противен случай, чувството за привързаност, чувството на безсилие и не приемането на промяната, са причина за неговото отчуждаване. Човек, който може да контролира стреса, води много по качествен живот (Сезгин, 2012: 491).

Човек със здрава психика, при стресови ситуации, поема активна инициативност. Даже и последствията да са неблагоприятни, той ги приема за различни и ценни. Също така използва тези ситуации за средство, за своето развитие и усвояване на нови знания.

3. Ефект на психологическата устойчивост, върху учащите

Психологическата издръжливост, първоначално се е считала за личностна черта. Затова се приема, че някои хора, имат вродена психологическа устойчивост. Въпреки това, с течение на времето, се приема за явление, което може да се научи и развие. Ето защо, хората, които са се разболели и са загубили своята психологическа устойчивост поради негативни събития с намесата в процеса на лечение, който им помага да се възстановят и да станат, както преди. Ето защо днес психологическата устойчивост позволява на хората да се справят с преживените от тях травми, способност за решаване на проблеми се смята за многостранно явление (Sakarya, D. Both Gunesh and Gunesh, J., 2013: 26).

Личността, която е преживяла стресови ситуации в детството, може да покаже психологическа устойчивост и въпреки, че е дете, е в състояние да бъде силно при травматични събития - това е вродена отличителна черта. Защото, не е лесно да се покаже тази сила в детството. В изминалите броени години в живота си, не е преживял много, за да го направи психологически устойчив. И въпреки това,

показването на тази сила, сочи че той е с вродени сили. Може да се запитаме, ако няма вродена издръжливост, това означава ли че никога няма да има? Ако обкръжението, в което живее му осигуряват положителни и градивни качества, в последствие могат да го направят силен и психологически устойчив (Bonano, G. Bonanno, G. 2004).

Доказано е, че хората с висока психологическа устойчивост имат по-малко психологически проблеми и по-малко психични разстройства (Hoge, E. A., Austin, E. D. & Olak, M. H. 2007: 140). От психологическа гледна точка, за устойчивите хора можем да кажем, че могат непокорно да се борят, че може да се адаптират към суровите условия на живот и също, че имат личната вътрешна сила, да се справят с всичко това. При направените проучвания е посочено, че при психологически устойчивия човек, при стресови ситуации, психичните симптоми, са твърде ниски и също така психичното здраве е по-добро (Kaba, I. And Keklik, And. 2016: 100). Психически стабилните личности могат да се предпазят от затруднения или да излязат с малки щети. При неприятности предпочитат, да са спокойни, съдържани и действат контролиращо.

Редица характеристики са изброени за психологически устойчивите хора.

Първото е убеждението, че те имат властта да управляват и ръководят живота си.

Второто е активността в живота.

Трето, приемайки, че промяната е значително усилие, трябва да бъдат отворени за нея (Kaba, I. And Keklik, And. 2016).

Всички тези характеристики, съставляващи размерите на психологическата устойчивост, са важни, от гледна точка на разбирането на психологически устойчивите хора.

Човек, който може да определи посоката на живота си, е по-малко вероятно да се сблъска с нежелани ситуации. Контрола е в ръцете му и когато може да действа, действа адекватно. Притежаването на тази сила, му дава по-голяма увереност. За да бъде успешен, тази увереност е много важна. Активното участие в живота, което е втората черта, показва, че индивидът е на преден, а не на заден план. По този начин всеки ден учащият може да бъде въоръжен, с повече знания и опит. Това гарантира, че той ще предприеме по-уверени стъпки както в процеса на обучение, така и в личния си живот. Трето - приемането на промяната и борбата за промяна могат да дадат различна посока в живота на

човека. Ако в развитието си личността стои по един и същи начин следствие на тревожност и липса на адаптация, може да остави учащият назад в живота. Като се има предвид, че е в надпревара, особено в обучаващия процес, винаги е важна вътрешната сила, да се върви към успех и повече знания.

Като проследяваме изследванията, забелязваме, че учащите, с висока емоционална интелигентност, са психологически устойчиви. Учащият, който могат да контролират емоциите си добре, и който може да действа с положително мислене, дори в трудни ситуации, може по-лесно да се справя със стресовите събития. Учащите с висока психологическа устойчивост и използвайки добре чувствата си, могат да се справят по-лесно с неблагоприятните събития в обучението. Психологически устойчивите учащи, са успешни в общуването си, не се затрудняват да изградят положителна връзка с околните, имат способността да решават възникналите проблеми, да развиват и обновяват себе си и имат достатъчно мотивация за това. Социалният им живот е динамичен, те участват в събития, имат вяра и се опитват да се извлекат полза от неприятностите, с които се сблъскват.

Ако, ученикът (студентът) е психологически устойчив, пречките, които среща, не могат да го изплашат. Знае как да се справи. Изпълнява очакваните задължения, установява здрави взаимоотношения с околните, има успешен училищен и професионален живот. Той се опитва да бъде ефективен, във всеки аспект от живота. В социалния и в личния си живот установява добри отношения. Не се противопоставя на промените. Креативен е и показва положително отношение към иновациите.

Изследването на всички аспекти на психологическата устойчивост, е важно по две причини:

- Първото е значението на психологическата устойчивост в клиничната психология, кои фактори са важни за поддържането на психичното здраве, на учащите.

- Второ, в организационен контекст, справяне с негативните емоции, способността да издържат на стрес, управление на ситуациите, изискват психологическата устойчивост.

Съществува необходимост от психологическа устойчивост в ситуации, като несигурността на учащия, повишени отговорности или изграждане на навици, при процесите на обучение на нови практически умения. Това е

важно, особено по отношение на удовлетвореността от обучението и организационна ангажираност. В обучаващата организация, учащите с висока психологическа устойчивост, когато се срещнат, със стресова ситуация, по-лесно могат да справят. Това може да им осигури по-лесен път към успеха. Следователно, учащите могат по-дълго време да останат съсредоточени и да усвояват повече учебен материал. Конфликтите, кариерните проблеми, липсата на свободно лично време и трудността на обучаващия процес, се възприемат като разрешим проблем. Борбата с тези проблеми, го прави по-силен, а не го плаши. Защото, за психологически устойчивите личности, това са проблеми, които ще допринесат положително за собственото им развитие, ще ги направи по-силни и по-устойчиви. Те могат дори от най-трудните ситуации, да вземат най-голям ползнен дял. Ако се повиши нивото на психологическа устойчивост на учащите, за тях е по-лесно да се справят със стреса и изтощението, особено с емоционално изтощение. По този начин се намаляват разходите, от загубата на време и се повишава качеството на учебния процес. Нивото на ангажираност към организацията се увеличава, възможността да напусне обучаващата организация отпада. На учащ с висока психологическа устойчивост, границата на стрес е висок. В кризисен момент, без паника и без да изпусне контрола, може да управлява кризата. Така те са желани за околните и са доволни от техните решения. Ученик или студент, с висока психологическа устойчивост, може да улесни учебния процес.

В направеното проучване от авторката на статията, се установява, че психологическата устойчивост за учащия е важна и че тя повлиява положително на организационната идентификация. Улеснява се преодоляването на предизвикателствата. Така индивидът се отдалечава от чувството за изтощение. Отново, в изследването се вижда, че психологическата устойчивост пряко засяга изтощението. Човек, който може бързо да се възстанови при трудни ситуации в учебния процес, може да ги разглежда като възможности за професионално израстване. Така, той се удовлетворява от обучението си и увеличава привързаността и представянето си в организацията. Това му позволява да усеща по-малко изтощението.

4. Обобщение

Психологическата устойчивост е понятие, което е придобило по-голяма значимост за преодоляване на трудностите, с които се сблъскват хората и за свикването с нови ситуации, променящи живота им. В модернизирания свят, само физическата сила, не е достатъчна, личността да бъде щастлива в живота, трябва да бъде и психически стабилна. Това прави психологическата устойчивост тема, в която се обсъжда повече качествата, които дава на хората.

Две точки са важни за психологическата устойчивост.

На първо място, успехът на човека да излезе от негативните ситуации и да се спаси от тях.

Второто е, възможността да се продължи тази ситуация. На по късен етап, при среща на същата ситуация, по лесно да се справи.

Устойчивите хора, по бързо се възстановяват и по лесно се връщат към ежедневието си. Те могат лесно да се адаптират към нови ситуации.

Психологическата устойчивост може да бъде вродено или може да бъде усвоено на по късен етап на живота. Но, да е психологически устойчив в ранна възраст не означава, че ще бъде така и по-късно. Следователно психологическата издръжливост не е постоянно качество. При преживяване на много трудни ситуации, уязвимите лица могат да станат много силни. С борба може да бъде получена устойчивост. Разбира се, те са различни за човека и техните преживявания.

Психологическата издръжливост е резултат от взаимното взаимодействие на рискови и защитни фактори. Рисковите фактори изразяват негативни събития, а защитните фактори включват неутрализиране или елиминиране на нежелани събития. Също се разграничават рискови фактори като семейни, лични и екологични. Ако се каже семейни рискови фактори; възможно е да се говори за разведени родители, болни или починали родители. Да израсне, далеч от семейната любов и състрадание, също е семеен рисков фактор. Като лични рискови фактор, могат да се кажат човек да има заболяване, неспособност за себеизразяване, липса на достатъчно интелигентност и разум, асоциалност. Факторите на околната среда са ситуациите на мястото и държавата, в която човек живее. Трудности като място за обучение, инфлация и емигра-

ция, както и риск от бедност, бездомност и недохранване са от същите фактори.

За да се справят с рисковете, са необходими защитни фактори. Защитните фактори, от една страна, могат да предотвратят появата на проблема, а от друга страна могат да минимизират щетите, причинени от проблема. Чрез защитните фактори, могат да се създадат деца и семейства с психологическа устойчивост. По този начин могат да бъдат отгледани спокойни, успешни, самоуверени и по-здрави, поколения.

Да бъдеш психологически устойчив е предимството в училище и в професионалния живот. Като се има предвид, че по-голямата част от времето си, учащите прекарват в обучаващата организация, да са издръжливи и да могат да работят е важно за тях. Липсата на проблеми с околните, улеснява трудовия живот на учащия. От друга страна, психологически устойчивият човек, има способността да разрешава проблемите, дори ако има такива. Без да преувеличава нарастващи негативни събития, може спокойно и градивно, да ги възстанови. По този начин, повече се обвързва с обучаващата организация. И така успява да се учи ефективно. Остава доволен и удовлетворен от работата си. Личностите със силна психика, могат по-добре да анализират събитията, и да дават посока на нещата. Те не мислят да се отказват и се борят до край. И това им осигурява удобство в личния и професионалния живот.

References

1. Bitmish, G., Sokmen, A and Turgut, H. (2013). *The effect of psychological resilience in exhaustion: The mediating role of organizational identification*. Gazi University, Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences 15 (2), 27-40.
2. Bonano, G. Bonanno, G. (2004). *Loss, trauma and human resilience : Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely unpleasant events?* American Psychologist, 59 (1), 20-28.
3. Chetin, F., Yeloglu, H.O. and Basim, N. (2015). *The role of five-factor personality traits in explaining psychological resilience: An analysis of canonical relationships*. Turkish Journal of Psychology, 30 (75), 81-92.
4. Freeborg, O., Barlow, D., Martinusen, M., Rosenving J., X and Hemdal, O. (2005). *Persistence in terms of personality and*

intelligence. International Journal of Methods in Psychiatric Research, 14 (1), 29-42.

5. Gizir, K.A. (2007). *Review of psychological resilience, risk factors and protective factors*. Turkish Journal of Psychological Counseling and Orientation, 3, 113-126

6. Kaba, I. And Keklik, And. (2016). *Psychological resilience and psychological symptoms of students to university life*. Hadjettepe University, Institute of Educational Sciences, 2 (2), 98-111.

7. Luther, SS, Sidgets, D. And Kecker, B. (2000). *Sustainability construction: critical assessment and guidelines for future work*. Child Development, 71, pp.1-26.

8. Hoge, E. A., Austin, E. D. & Olak, M. H. (2007). *Resilience: Research Evidence and Conceptual Considerations for Post-Traumatic Stress Disorder*. Depression and Anxiety, 24, 139-152.

9. Masten, A.S. (2001). *Ordinary magic: processes of resilience in development*. American Psychologist, 56 (3), 227-238. <https://doi.org/10.1037//0003-066X.56.3.227>

10. Masten, A.S. and Obradovich, J. (2006). *Competence and sustainability in development*. Annals of the New York Academy of Sciences, 1094, 13-27.

11. Sakarya, D. Both Gunesh and Gunesh, J. (2013). *The link between post-traumatic stress*

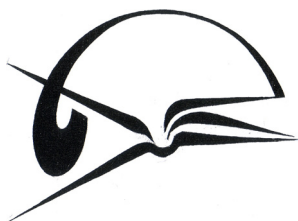
disorder and psychological resilience after the Van-earthquake. Crisis Magazine 21 (1-2-3), 25-32.

12. Sezgin Nartgun, S. & More, K.D. (2015). *The relationship between ethical leadership and psychological resilience according to teachers*. Journal of the Institute of Social Sciences, 2015, 15 (2), 269-290

13. Seligman, M. E. Seligman, M. E. (2002). „*Positive Psychology, Positive Prevention and Positive Therapy*”, Handbook of Positive Psychology, In K.R. Snyder S.J. Lopez. Handbook of Positive Psychology (pp. 3-13). (. 3-13). New York, From the Journal of Oxford University, 3-9.

14. Yulker Tyumlu, G. And Rexhepoglu, E. (2013). *Relationship between psychological resilience and life satisfaction of university faculty.*, Journal of Higher Education and Science 3 (3), 205-213.

Доц. дпсн инж. Нели Колева
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
Факултет по обществени науки
e-mail: koleva_nelly@abv.bg



УПРАВЛЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ

Технически редактор
Иван Димитров

Художник на корицата
Красимир Николов
Издателство

Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Формат – 206 / 290



MANAGEMENT AND EDUCATION

Technical Editor
Ivan Dimitrov

Cover Design
Krasimir Nikolov
House Press

Prof. Dr Assen Zlatarov University
Format – 206 / 290